

STUDIA UNIVERSITATIS PETRU MAIOR

SERIES HISTORIA

Redacția: 540088, Târgu-Mureș, str. Nicolae Iorga, 1, Telefon 0265-

236034

SUMAR – CONTENTS – SOMMAIRE – INHALT

Studii și articole

Fábián István, <i>Teritoriile din partea de nord a Dunării de jos în circuitul persoanelor dintre Imperiu și lumea barbară</i>	7
Adrian Husar, <i>Ideea Europei în perioada Imperiului Roman Târziu și Evul Mediu Timpuriu</i>	11
Gábor Kármán, <i>Argumentarea bellum iustum în campania din Moldova a lui György Rákóczi al II-lea în anul 1653</i>	23
Georgeta Fodor, <i>Imaginea femeilor române în scrierile călătorilor străini</i>	43
Marian Zăloagă, <i>Mobilitatea țiganilor: despre implicațiile politico-ideologice și practice ale unor concepte</i>	55
Ioan Chiorean, <i>Politica școlară a guvernului și dietei Transilvaniei în epoca luminilor</i>	71
Grigore Ploeșteanu, <i>Dr. Pavel Vasici și „Astra”</i>	83
Vasile Dobrescu, <i>Despre formarea elitelor bancare românești din epoca modernă</i>	101
Constantin Ungureanu, <i>Învățământul primar din Bucovina în perioada 1848-1918</i>	119
Mirel Bănică, <i>Religia fascistă: cazul Legiunii Arhanghelului Mihai</i>	147
Maria Costea, <i>Consecințele pactului Ribbentrop-Molotov asupra relațiilor româno-bulgare</i>	165

Bogdan Iacob, <i>Considerații asupra caracteristicilor istoriei producției în România în perioada comunistă (1963-1974)</i>	175
Ferenc Laczó, Europa, utopia anului 1989	193
Luciana Ghica, <i>Ridicarea (și căderea) a unei Europe Centrale pragmatice: cooperarea regională inițiată după 1989</i>	209
Flore Pop, <i>Realizarea spațiului economic european. Scurtă prezentare generală</i>	223
Anca Maria Șincan, <i>Dezbaterea asupra adevărului, istoria bisericii în mâna istoricului laic</i>	233
Iuliana Conovici, <i>Ortodoxie și internet sau ortodoxie versus internet? Contribuțiile studiului asupra „ortodoxiei virtuale”</i>	243

Recenzii. Note de lectură

Alexandru Florin Platon-Laurențiu Rădvan(ed), <i>De la „Cetatea lui Dumnezeu” la edictul din Nantes. Izvoare de istorie medievală</i> . Ed. Polirom, 2005, p. 492 (Fábián István)	255
<i>Istoria Transilvaniei</i> , vol. II (De La 1541 până la 1711), Institutul cultural român. Centru de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2005. Ediție coordonată de: Ioan-Aurel Pop, Thomas Nagler, Magyari Andras, 448 p (Georgeta Fodor)..	256
Constanța Ghițulescu, <i>În șalvari și cu ișlic. Biserică, sexualitate, căsătorie și divorț în Țara Românească a secolului al XVIII-lea</i> , București, Editura Humanitas, 2004. (Georgeta Fodor)	259
Vasile Pușcaș, <i>Relații internaționale/transnaționale</i> , Cluj-Napoca, Ed. Eikon, 2005 (Simion Costea)..	260
Ruxandra Cesereanu – <i>Decembrie '89 Deconstrucția unei revoluții</i> , Polirom Iași 2004, pp. 225. (Eugen Stancu).....	261
Francis Fukuyama, <i>Construcția statelor. Ordinea mondială în secolul XXI</i> , Ed. Antet XX Press, 2004 (Georgeta Fodor).....	263
<i>Anuarul Școlii Doctorale „Istorie. Civilizație. Cultură”, I/2005</i> , Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2005, 528 p. (Marian Zăloagă)	265

<i>Anuarul Institutului de Istorie „George Bariț”. Series Historica, Cluj-Napoca, 2005, 646 p.</i> (Georgeta Fodor).....	267
<i>Erată</i>	269
<i>Lista autorilor</i>	271

Studies and articles

<i>Fábián István, The territories from the northern side of the lower Danube in the circuit of persons between the Empire and the barbaric world.....</i>	7
<i>Adrian Husar, The idea of Europe in the later Roman Empire and the Early Middle Ages.....</i>	11
<i>Gábor Kármán, The reasoning for bellum iustum in György Rákóczi the second in 1653.....</i>	23
<i>Georgeta Fodor, Images of Romanian women with foreign travelers in the XVIth and the XVIIth centuries Romanian society.....</i>	43
<i>Marian Zăloagă, Gypsies spatial mobility: considering the ideological, political and the praxis dimension of some concepts</i>	55
<i>Ioan Chiorean, The government school policy in Transylvania in Light Age.....</i>	71
<i>Grigore Ploeșteanu, Dr. Pavel Vasici and the ASTRA (The Transylvanian Association for Romanian Literature and the Culture of the Romanian People)83</i>	
<i>Vasile Dobrescu, About the building and the establishment of the Romanian banking elites.....</i>	101
<i>Constantin Ungureanu, Elementary education in Bucovina in 1848-1918 period</i>	119
<i>Mirel Bănică, Fascist religion: the case of the Legion of the Archangel Michael.....</i>	147
<i>Maria Costea, The Consequences of Ribbentrop - Molotov Pact on Romanian-Bulgarian Relations</i>	165
<i>Bogdan Iacob, Some considerations upon the characteristics of history production in Romania under communism (1963-1974)</i>	175
<i>Ferenc Laczó, Europe, the utopia of 1989.....</i>	193
<i>Luciana Ghica, The rise (and fall) of a pragmatic Central Europe: regional cooperation initiatives after 1989.....</i>	209

Flore Pop, <i>La réalisation de l'espace économique européen. Breve presentation generale</i>	223
Anca Maria Şincan, <i>Debating the truth, history of the church in the hand of the lay historian?</i>	233
Iuliana Conovici, <i>Orthodoxie et internet ou orthodoxie versus internet? Contributions a l'etude de l' „orthodoxie virtuelle”</i>	243

Reviews

Alexandru Florin Platon-Laurenţiu Rădvan(ed), From „ God's castle” to Nantes law. Middle age history sources. Ed. Polirom, 2005, p. 492 (Fábián István)	255
<i>Transilvania history</i> , vol. II (From 1541 until 1711), Romanian culture institute. Transilvanian studies centre, Cluj-Napoca, 2005. Edition coordinated by: Ioan-Aurel Pop, Thomas Nagler, Magyari Andras, 448 p (Georgeta Fodor).....	256
Constanţa Ghiţulescu, <i>Wearing pants and islic. Church, sexuality, marriage and divorce in 18th century Romanian Country</i> , Bucharest, Editura Humanitas, 2004. (Georgeta Fodor)	259
Vasile Puşcaş, <i>International/transnational relations</i> , Cluj-Napoca, Ed. Eikon, 2005 (Simion Costea).....	260
Ruxandra Cesereanu – <i>December'89 Bulding/Debuilding of a revolution</i> , Polirom Iaşi 2004, pp. 225. (Eugen Stancu).....	261
Francis Fukuyama, <i>Village bulding. World's order in 21st century</i> , Ed. Antet XX Press, 2004 (Georgeta Fodor).....	263
<i>Doctors school anual paper „History. Civilisation. Culture”</i> , I/2005, University press, Cluj-Napoca, 2005, 528 p. (Marian Zăloagă)	265
<i>„George Bariţ” History institute anual paper. Series Historica</i> , Cluj-Napoca, 2005, 646 p. (Georgeta Fodor).....	267
<i>Explanation list</i>	269
<i>Authors list</i>	271

THE TERRITORIES FROM THE NORTHERN SIDE OF THE LOWER DANUBE IN THE CIRCUIT OF PERSONS BETWEEN THE EMPIRE AND THE BARBARIC WORLD

Fábián István*

Abstract

The aim of this short paper is to emphasise role of the north-danubian territories as a constant and important contact zone between two civilisations based on literary sources and to underline the fact that the embassies, the military activity, presence of prisoners and the presence of missionaries, underline one main thing: the north/danubian territories were one of the most important melting pots of the period.

Once with the Aurelian retreat, the former Roman province of Dacia, did not went out from the orbit of the Roman world. The Roman and later the Byzantine Empire will continue to maintain an important influence, with immediate consequences and with a profound historical significance for this part of Europe. The interest of the Roman world toward former Dacia was more or less constant between the 4th and the 7th centuries. The presence of the „bridgeheads”, the conquests during the reigns Constantine the Great and Justinian, and the diplomatic missions to the barbarian warlords are the witnesses of these aspects. An aspect which is less noticeable from the archeological point of view but which is a constant phenomenon is the permanent circulation of the persons between the Empire and the barbaric world and vice versa.

One of the first coordinates of this flow of persons are the Roman and Byzantine embassies to the „courts” of the barbaric leaders. These diplomatic contacts had several goals: to obtain the good faith of these leaders, the foundation of future economic relationships and subtitle missions of espionage. The evaluation of the military, economic and diplomatic capacities of a possible enemy or ally had a vital importance for the Empire in taking

* Asistent drd., Universitatea „Petru Maior”, Tg. Mureş

military or diplomatic steps against or toward a barbaric population. Unfortunately very few texts are preserved, concerning these matter. One of the most complete is **Excerpta de legationibus** written by Priscus Panites the ambasador of emperor Theodosius II at the court of the hun king Atilla. Beyond the description of the journey the Roman legate made an accurate description of the moods, moral codes (sometimes strange for a Roman), religious beliefs and culture of this migratory population.

In such context, Priscus is telling us about the presence of Roman prisoners at the hunic court, prisoners taken by the Huns after their raids at south of the Danube. These prisoners were noted on some lists, for a subsecvent payment from the Empire, in order to release them. Each prisoner was paid varying with their importance. These ransome taxes extended between 8-12 gold coins up to 500 gold coins. Interestingly not all the prisoners are released or used for diplomatic purposes (hostages). Some of them remained at their own will at the court of the barbaric king like that Rusticus, a secretary at Atilla's cancelary or that Greek merchant who, was taken prisoner at Viminacium, and later he integrated himself in the hunic world. More than that he distinguished himself in battle at in the end he decided to establish himself at the court of Atilla „because the strangers who remain at the Schytes folowing the war, spend their life in peace, each of them enjoying what he has and never bothers somebody else”².

These conversation is followed by an idealistic and comparative description of the life in **Barbaricum** and in the Empire, obviously in the favor of the first, the moralising aspect being more than clear. That is why some historpographs are in doubt concernig the veridicity of these encounters, considering these descriptions an influence from Tacitus on the writtings of Panites.

Beyond these descriptions, veridic or not, the real presence of these prisoners is a fact, a presence that was more then neccesarry because they were tho only ones who could cover the agricultural needs of a migratory population who wasn't used with such occupation.

² Panites in *Fontes HistoriaeDaco-Romanae II*, p.267

Later, this „traffic” of prisoners will be maintained in the presence of the Gepidae and of the Avars and Slaves. The first population (theoretically allies of the Byzantine Emperor Justinian) helped the Huns and Slaves in crossing the Danube in their raids against the Empire. Procopius of Cessarea is telling us about the fact that the Huns were paying a gold coin to the Gepidae for each soldier carried across the Danube. Of course, this raids, along the rich spoils, assured a permanent flow of Roman prisoners taken by the barbarians.

To this great number of prisoners we have to take into account a considerable number of refugees and runaways from the Empire. Procopius in several occasions emphasises the great number of persons who crossed the Danube in the Barbaricum, willingly or not. The prisoners were bought back or released by the barbaric allies of the Romans (like Baian) or, released by the Romans itself (a good example is this sense are de north/Danubian expeditions of the Roman general Priscus). The refuge in the barbaric world of some categories of craftsmen or other persons of humble condition before the abuses and overhealming taxes of the Imperial administration is an another important aspect of the circulation of persons across the Danube. ³ The same Procopius, informes us that „workers and craftsmen were constrained to endure hunger, that is why they abandoned their Roman citizenship and fled to the Barbarians” ⁴

Concerning these aspects, the work of Pseudo-Mauricius, **The art of war**, offers a few extra details: speaking about the barbaric raids, the author emphasises the great number of prisoners taken by the invaders, prisoners who after a certain period of time were released but, who wanted to remain with the barbarians could stay with them without any constraints. Concerning this matter, Mauricius is speaking about those „refugees” who „althought they are Romans, they must be treated with wariness because they love more our enemies than us” ⁵

Finally one last category of people who were implied in the circulation of persons in this area are the missionaries, whose

³ Chiriac, C., *Unele observații asupra informațiilor literar istorice bizantine referitoare la regiunea Dunării de jos în secolele V-X*, în *Arheologia Moldovei* XX, 1997. p.119

⁴ Procopius after *FHDR II*, p.383

⁵ Mauricius after *FHDR II*, p.

activities are described in the religious texts, but these text must be treated with a specific criticism due to their propangandistic shade.

A specific example in this sense is Paulus Orosius with his **Historiarum adversos paganos**. Speaking about the anti-christian persecutions of the Germanic king Athanaric (369-372) the autor spoke about the disparition of the ethnic frontiers, and proposed a new identity based on the concepts of Romanity and Christianity (Romanitas et Christianitas). "Most of them (of the barbarians persecuted by Athanaric) who run away because of their love for Christ, fled to Roman soil went without any fear as they were going to enemies, but with confidence as they were going to brothers" (quorum tamen plurimi in Romanum solum non trepidi, uelut ad hostes, sed creti, quia ad frates, pro Christi confessione fugerunt)"⁶

The Greek historian Philostogios (368-425) is the one who brings o wave of obiectivity between these enthusiastic historic springs. Talking about the spreading of Christianity, the historian emphasises the crucial role played by the Roman prisoners, among them clerics. „Living together with the barbarians, they converted many of them to the real faith and convinced them the embrace Christianity instead on paganism".⁷

In conclusion: as these literary sourses emphasise the north-danubian territories were a constant and important contact zone between two civilisations. The embassies, the commerical activities and the presence of missionaries, undelines one main thing: the north/danubian terrories were one of the most important melting pots of the period, with a crucial role in defining the Early Medieval Age in this area.

⁶ Orosius, *Histoire contre les paiens, II, Livre VII, 43,5* trad Arnaud-Lindet, Paris 1991. These diferentiation appear also at St. Vasile the Great, who, in *The Martyry of St. Sava the Goth* was talking about the christian broterhood which crosses over ethnic markings. This idea is present at *Auxentius of Durostorum* in his work *The life, beleif and death of Wulfila*, where the author makes the difference between Roman and Barbaric land in the sense of religious terms.

⁷ Philostorgios, *Church history II 5* Payot, Paris, 1921

THE IDEA OF EUROPE IN THE LATER ROMAN EMPIRE AND THE EARLY MIDDLE AGES

Adrian Husar*

Abstract

The relevance of culture has recently enjoyed increasing recognition for the study of European integration and a European identity. Conceptualizing a continent, this paper explores some Europes in their history. The author puts the causal impact of ideas, and their binding effects through institutions, at the center of his study.

The definition of Europe in the Later Roman Empire and the Early Middle Ages is ambiguous. In many ways it was coterminous with Latin Christendom. But Latin Christian Europe was dynamic, polymorphous, and constantly expanding and thus not fit neatly for long into any one political mould. Further, westerners knew of the existence to the east of another form of Christian order. Latin Christendom had moreover crucial contacts with other areas, themselves affected by, or affecting, western European civilization.

A sense of a shared Roman imperial past and a common Christian religion did not create an integrated Europe in any political or ecclesiastical sense, but the forces straddling, if not binding together, this politico-cultural magnetic field were strong.

* Profesor dr., Universitatea „Petru Maior” Tg. Mureș

One may assume that the term *Europe* (Εὐρώπη)¹ was coined in the area of Thrace –on his way to Greece, Xerxes the Great had his army travel from Asia Minor through “Europe”² – and from there was extended to denote central Greece and finally the entire Greek mainland. The first known use of the term *Europe* in a geographical sense is recorded in the last part of the 6th century BC and designates the Greek “continent” as opposed Peloponnese and to the archipelago (thus it appears in *Hymn to the Apollo the Pythian*³ and in the *Periegesis* of Hecateus of Miletus⁴). For Herodotus of Halicarnassus attention had to be focused upon the universe of the Greek trading world, especially upon the so-called ‘prior Europe’ (*ē emprosthe Eurōpē*)⁵ or upon the world of Greece, Macedonia and Thracia between the Adriatic Sea and the Black Sea, on the one hand, and the euroasian steppes⁶ peopled by the Scythians –with their climatic and cultural peculiarities– on the other hand. Through seafarers⁷, people learned about western Mediterranean Sea and the existence of countries surrounded by the ocean, and about lands adjacent to Greece.

The name of Europe was extended to these areas and was used to denote the third part of the then-known world,

¹ For general review: Jürgen Fischer, *Oriens-Occidens-Europa. Begriff und Gedanke ‘Europa’ in der späten Antike und im frühen Mittelalter*, Mainz, 1957 (repr. Wiesbaden 1975); V. Curcio, *Europa. Storia di un’idea*, I, Firenze, 1958; F. Chabod, *Storia dell’Europa* (a cura di E. Sestan e A. Saita), Bari, 1961; Santo Mazzarino, *Il nome e l’idea di Europa*, in *idem, Antico, tardoantico ed èra constantiniana*, II, Bari, 1980, p. 412-445; Marta Sordi (ed.), *L’Europa nel mondo antico*, Milano, 1986; Filippo Casola, *Il nome e il concetto di Europa*, in A. Giardina (ed.), *Covegno per Santo Mazzarino*, L’Erma, Roma, 1998; Anthony Pagden, Lee H. Hamilton (eds.), *The Idea of Europe: From Antiquity to the European Union*, Cambridge UP, 2000, p. 33-71.

² Herodotus VII, 8 (ed. Carolus Hude, Oxford, 1960). Cf. Egbert J. Bakker, *Brill’s Companion to Herodotus*, Leiden, 2002, p. 551-578 (*The Persian invasions*).

³ *Ad Apollo*, v. 250-251 and 290-291, *apud* Filippo Cassola (ed.), *Inni Omerici*, Milano, 1975, p. 128-131.

⁴ C. Milani, *Note etimologiche su Εὐρώπη*, in Marta Sordi (ed.), *L’Europa nel mondo antico*, Milano, 1986, p. 3-11.

⁵ Fabio Mora, *L’etnografia europea di Erodoto*, in M. Sordi (ed.), *L’Europa...*, p. 57-67.

⁶ Bruno Gallotta, *Dario e l’Occidente*, Modena, 1980, p. 9-54 (*La Scizia*); François Hartog, *The Mirror of Herodotus: The Representation of the Other in the Writing of History*, Berkeley, 1988.

⁷ Giuliana Daniela Massaro, *Itinerari e viaggi marittimi in Magna Grecia*, in G. Camassa, Silvana Fasce (eds.), *Idea e realtà del viaggio. Il viaggio nel mondo antico*, Genova, 1991, p. 143-189; Robert D. Ballard, *Mystery of the ancient seafarers. Early maritime civilizations*, National Geographic Society, 2004; Duane W. Roller, *Through the Pillars of Herakles*, Routledge, 2005, p. 1-22 (*Greek exploration before 500 BC*).

distinguishing it from Asia and Africa. In principle, this division into three can be found throughout ancient geography⁸.

Nevertheless, next to the spatial conception there also appeared – starting precisely with Herodotus⁹ – the political-moral idea of a much more limited Europe, an idea that knew ceaseless transformation and translation in keeping with the mutations suffered by the political, economic and ideological framework¹⁰.

More detailed geographical information was given by the Romans, who since Julius Caesar (*De Bello Gallico*)¹¹ had been exploring parts of Continent, though many ideas about the conditions and the situation of the European hinterland remained rather fabulous, much of this can be found in the works of Pliny the Elder¹². Only Strabo of Amasia in his *Geographica* gives a more realistic description¹³.

In the “universal” Roman empire¹⁴ (*imperium sine fine*¹⁵), the ample geographical concept of Europe – inspired by Herodotus’ model – tended to coincide with political reality. To Roman consciousness, the world – *orbis terrarum*, had become *orbis Romanus*¹⁶. The Roman Empire encircles the Mediterranean Sea¹⁷ – *Mare Nostra*, as they called it – and beyond that lay its frontiers.

⁸ F. Cordano, *La geografia degli antichi*, Roma-Bari, 1982, p. 167-181; C. Dognini, *La concezione del mondo nelle civiltà antiche*, L’Erma, Roma, 2003.

⁹ Rosalind Thomas, *Herodotus in Context: Ethnography, Science and the Art of Persuasion*, Cambridge UP, 2002, p. 75-101 (*Dividing the world: Europe, Asia, Greeks and barbarians*); Paul Cartledge, *The Greeks: A Portrait of Self and Others*², Cambridge UP, 2002, p. 36-50 (*Others in Images and Images of Others*).

¹⁰ Fergus Millar, *Looking East from the Classical World: Colonialism, Culture and Trade from the Alexander the Great to Shapur I*, in *International History Review* 20, 1998, p. 507 sqq.

¹¹ Frank Ezra Adcock, *Caesar as Man of Letters*, Harper Collins Publishers, NY, 2003; Andrew M. Riggsby, *Caesar in Gaul and Rome*, University of North Texas Press, Denton, 2006, p. 47-72 (*The ‘other’ and the other ‘other’*).

¹² Pliny, *Historia Naturalis* 3, 5.

¹³ Daniela Dueck, *Strabo of Amasia: A Greek Man of Letters in Augustan Rome*, Taylor & Francis, London, 2000.

¹⁴ Joseph Vogt, *Zur Terminologie der römischen Imperialismus*, Tübingen, 1929; C. Nicolet, *L’inventaire du monde: géographie et politique aux origines de l’empire romain*, Paris, 1988. Craige B. Champion (ed.), *Roman Imperialism: Readings and Sources*, Blackwell Publishers, 2003.

¹⁵ Velleius 2,103: *spem conceptam perpetuae securitatis aeternitatisque Romani imperii*.

¹⁶ Ronald Syme, *Rome and the Nations*, in *Diogenes CXXIV*, 1983, p. 33-46.

¹⁷ Alan Bowman, Martin Goodman, Simon Price, Hannah Cotton (eds.), *Representations of Empire: Rome and the Mediterranean World*, London, 2003; C.R. Whittaker, *Rome and its Frontiers. The Dynamics of Empire*, Routledge, 2004.

These, in time, stretched from the Atlantic Ocean, across Europe to the Black Sea, through the deserts and oases of the Middle East to the Red Sea, and thence across North Africa, skirting the edge of Sahara Desert, to the Atlantic Coast of Morocco.

The Roman perspective was that they had subjected the entire *orbis terrarum* to the rule of Roman people – as far as they had knowledge about it or considered it worth conquering¹⁸. This philosophy did not encompass the idea of boundaries at all except the idea that “barbarians” should stay outside the Roman concept of the civilized world¹⁹. The belief that *imperium/basileia* held the entire *orbis Romanus/oikoumenē* within its borders, or even that there existed no restrictions at all to Roman authority, went far back in Roman literature²⁰ and was particularly cherished by Christian Romans²¹.

When these writers reflect on the essential meaning of *imperium*, they present a consistent theme of a state composed of a plurality of peoples, nations and *gentes*. In the 3rd century AD, Origen wrote that God had prepared the nations for Christ by putting them under one ruler, the Roman *basileus*, and Augustus fused many people of the earth into one *basileia*²². Tertullian referred to the Roman empire as a conflation of *regna*²³. Augustine also stressed the plurality of nations in the Empire²⁴. The early 5th-century panegyrist Rutilius Namatianus described the Roman Empire as one *patria* made from *diversae gentes*²⁵. His fellow panegyrist Claudian stressed the plurality of peoples and languages under the emperor²⁶.

This conception of *imperium* as a large state consisting of a plurality of peoples is not a product of the Middle Ages or even of the later Roman period. It can be seen in the 1st century AD, in

¹⁸ Lorenzo Braccisi (ed.), *Alessandro e la Germania. Riflessioni sulla geografia romana di conquista*, L'Erma, Roma, 1997; G. Cresci Marrone, *Ecumene Augustea. Una politica per il consenso*, L'Erma, Roma, 2000.

¹⁹ J.L. Ferrary, *L' "oikoumene"*, *L'Orient et l'Occident d'Alexandre le Grand à Auguste: histoire et historiographie*, in A. Giardina (ed.), *Convegno per Santo Mazzarino* (Roma, 9-11 maggio 1991), L'Erma, Roma, 1998.

²⁰ P. Hardie, *Virgil's Aeneid: Cosmos and Imperium*, Oxford, 1986.

²¹ At the foundation of the Christian *imperium*, Eusebius of Caesarea (*Tricennalia Oratio* 16, 6) claimed it was the destiny of the Roman empire to embrace “all those not yet united [with it] up the limits of the inhabited world”.

²² Origen, *Contra Celsum* 2, 30.

²³ Tertullian, *Apologeticum* 25, 17.

²⁴ Augustine, *De Civitate Dei* 4,4; 4,9; 5,12; 18,22.

²⁵ Rutilius Namatianus, *De reditu suo* 1, 63.

²⁶ Claudian, *De IV Cons. Hon.*, 355; *De Cons. Stil.* 3, 159.

Sallust's *Jugurthine War*²⁷, and it is equally present in the writings of Tacitus a century later²⁸. Thus, from Sallust and Tacitus to Jordanes and Paul the Deacon, the essence of an *imperium* and its *imperator* is the ruler over more than one people, land, or kingdom.

The period between the 3rd and 5th centuries AD presents us with an essential turning point²⁹. Certain conceptions regarding Europe – starting from the oldest Greek matrix – changed their interpretation, reflecting the relations among the Romans and the other peoples (*gentes, nationes, ethne*)³⁰. Distinctions between Romans and non-Romans³¹ were altered by Caracalla's grant of citizenship to all inhabitants of the Empire (*Constitutio Antoniniana*, AD 212)³²: the barbarian invasions of the 3rd century onwards brought further changes, as did the settlement of the barbarians and the creation of the sub-Roman kingdoms³³.

The literature and science of late antiquity had to bring these changing contexts into accord with the Christian worldview³⁴. Christians added a further wrinkle to Roman universalism. The Roman empire embraced the world because it carried Christianity to heathens. Roman imperialism was set in a new context that redefined civilization so that all Christians,

²⁷ Sallust, *Bell. Jug.* 18,12; 31,20; 79,2.

²⁸ Tacitus, *Historiae* 4, 58; *Annales* 2,2; 2,61.

²⁹ Richard Miles, *Constructing Identities in Late Antiquity*, Routledge, London, 1999, p.2-16.

³⁰ Walter Pohl (ed.), *Kingdoms of the Empire: The Integration of Barbarians in Late Antiquity*, Brill, Leiden, 1997, p. 1-13; Patrick J. Geary, *Barbarians and Ethnicity*, in G.W. Bowersock, P. Brown, O. Grabar (eds.), *Interpreting Late Antiquity*, Harvard UP, 2001, p. 107-129; Herwig Wolfram, *The Roman Empire and Its Germanic Peoples*, University of California Press, Berkeley, 2005, p. 102-122 (*Emperorship and Kingship on Roman Soil*).

³¹ Simon Swain, Mark Edwards (eds.), *Approaching Late Antiquity: The Transformation from the Early to Late Empire*, Oxford UP, 2004, p. 109-132 (*Roman Law AD 200-400: From Cosmopolis to Rechtstaat ?*).

³² Giuseppe Zecchini, *La Constitutio antoniniana e l'universalismo politico di Roma*, in Luciana Aigner Foresti et alii (eds.), *L'ecumensimo politico nella coscienza dell'Occidente [Alle radici della casa comune Europea, II]*, L'Erma, Roma, 1998.

³³ Wolf Liebeschuetz, *Citizen status and law in the Roman Empire and the Visigothic kingdom*, in Walter Pohl, Helmut Reimitz (eds.), *Strategies of distinction: The Construction of Ethnic Communities, 300-800*, Brill, Leiden, 1998, p. 131-152; Richard Miles (ed.), *Constructing Identities in Late Antiquity*, Taylor & Francis, 1999, p. 234-258 (*The barbarian in Late Antiquity: image, reality, and transformation*).

³⁴ Anthony H. Merrills, *History and Geography in Late Antiquity*, Cambridge UP, 2005; Jacques Le Goff, *The Middle Ages and the Birth of Europe*, Blackwell Publishers, 2005, p. 14-28 (*The conception of Europe: 4th to 8th centuries*).

Germans and Persians as well as Romans, shared the same Christian *oikoumenē*³⁵. The Later Roman empire assumed the mantle of the “guardian of the churches of Christ”³⁶.

Europe was seen as a part of the *orbis terrarum*, which is surrounded by the ocean. We may assume that the contrast to Asia was clearly felt and moreover that the terms *orient* and *occident* did not facilitate an *aequalis division* since there were three continents. The political affiliation of the province of Africa to the Roman Empire may have been important to³⁷. This became even more obvious when in 394 AD, after the division of the Roman Empire³⁸, North Africa went to the Latin world of the west³⁹.

The borders of Europe as they were assumed by Herodotus remained unchanged. It was bordered in west by the ocean, in the south by the Mediterranean Sea from the Pillars of Hercules (Strait of Gibraltar) to the Hellespont (Dardanelles) and from there on through Pontus (the Black Sea) to the Maeotis (the Sea of Azov). There the eastern border began running along the River Phasis (Rion) to the north. The Phasis was replaced soon by the River Tanais (Don), which rises in the so-called *riphaei montes*. Orosius drew a line from the northern coast to the mouth of the Rhine in Gallia Belgica. Yet he accepts the organization of space made by ‘the pagan ancients’, and offers their versions of the world divided into three parts (Asia, Europe and Africa). The Mediterranean is at the heart of matters, its towns, and adjoining provinces being described in some detail; beyond live ‘the nations’ (*gentes*), fifty-four of them in *Europe* which stretches from the Don in the east to the northern part of the ocean and thus includes a sizeable portion of the *barbaricum*⁴⁰.

The conception of Europe in late antiquity is summarized by Procopius of Caesarea⁴¹. He reports two contemporary

³⁵ Garth Fowden, *Empire to Commonwealth: Consequences of Monotheism in Late Antiquity*, Princeton UP, 1993.

³⁶ Christopher Kelly, *Ruling the Later Roman Empire*, Harvard UP, 2004.

³⁷ Sallust, *Bellum Iugurthinum* 17, 3; Paulinus of Nola, *Carm.* 3, 1, 3.

³⁸ John Moorhead, *The Roman Empire Divided: The Post Roman World, 400-700*, Longman, 2001, p. 6-34.

³⁹ Claudian, *De bello Gildonico* 5, 4; *idem*, *Panegyricus de sexto consulatu Honorii* 5, 103-106.

⁴⁰ Orosius, *Historiarum adversum paganos* 1, 52-54 (ed. M.-P. Arnaud-Lindet, I, Paris, 1990, p. 24-25).

⁴¹ Anthony Kaldellis, *Procopius of Caesarea. Tyranny, History and Philosophy at the End of Antiquity*, University of Pennsylvania Press, 2004, p. 17-61 (*Classicism and its Discontents*).

opinions that differ mainly in their view of the eastern border, Phasis or Tanais⁴². Procopius saw Constantinople as the most important city and the center of the European continent, which was to be clearly distinguished from Asia within the empire⁴³. Procopius' conception of Europe contains three different ideas. First, Europe included those masses of mainland that stretch from the Hellespont to the ocean in the west; second, he refers to the European part of Justinian's empire, which was seen as an island between the Adriatic Sea and the Danube; third, Europe also denoted a province in Thracia⁴⁴.

The definition of Europe between 400 and 800 is ambiguous⁴⁵. In many ways it was coterminous with Latin Christendom. But Latin Christendom was dynamic, polymorphous, and constantly expanding and thus not fit neatly for long into any one political mould. Further, westerners knew of the existence to the east of another, well-established, form of Christian order. Latin Christendom had moreover crucial contacts with other areas (Scandinavia, the Celtic areas of western Britain and Ireland, the Slavic regions of the Balkans, the Islamic North Africa, and Byzantium), themselves affected by, or affecting, western European civilization⁴⁶.

In the 5th century AD the world could still be conceived of as revolving around two cities, Rome and Constantinople, although the empire's centre of gravity lay in its eastern provinces, while the north-western parts were left to fend for themselves⁴⁷.

From the beginning of the 5th century AD the term *res publica Hesperiae plagae*, or simply *Hesperia*, had been used to denote the western part (*partes Occidentales*) of the *imperium*

⁴² Procopius, *De aedificiis* 4, 1; 4, 8-9.

⁴³ *Idem*, *Anecdota* 23.

⁴⁴ Cf. Cassiodorus, *Hist. eccl.* 9, 2, 1. The old cliché of a Thracian/Balkan Europe will be reflected in the epoch of the Tetrarchy through the foundation of the new *provincia Europa* mentioned in *Laterculus Veronensis*, dated between AD 297–312/314.

⁴⁵ John Moorhead, *The West and the Roman past from Theoderic to Charlemagne*, in B. Croke, A. Emmett (eds.), *History and Historians in Late Antiquity*, Sydney, 1983, p. 155-168.

⁴⁶ Franco Cardini, *Europe and Islam*, Blackwell Publishers, 2001; Robin Winks, Teofilo Ruiz, *Medieval Europe and the World: From Late Antiquity to Modernity, 400-1500*, Oxford UP, 2005, p. 9-36 (*The end of the ancient world*).

⁴⁷ Averil Cameron, *The Mediterranean World in Late Antiquity, AD 395-600*, Routledge, London, 1993, p. 12-32; Fergus Millar, *A Greek Roman Empire. Power and Belief Theodosius II*, University of California Press, 2006, p. 84-129.

Romanum, competing with the name Europe. But Hesperia's real meaning became more and more blurred. In the course of the time it meant merely Italy (the Gothic *regnum Italiae* as the successor to the *Hesperium regnum*)⁴⁸ or, for pseudo-etymological reasons, Spain⁴⁹.

The historians of the late antiquity⁵⁰ differed somewhat on the regions they included in Europe. While Orosius includes in the empire the area from the River Tanais through Alania, Dacia, Gothia and Germania⁵¹, Jordanes mentions the Gepidae as the easternmost people⁵². Procopius starts in the west with Spain and only mentions provinces of the empire, whereas he tells fabulous stories about peoples who live in the Caucasus.

None of the authors, however, tells us whether the lands of barbaric peoples are considered parts of Europe in the original meaning. Jordanes regarded the Orcades (Orkneys) and mythical island *ultima Thule*, which had been known from Virgil's works, as parts of Europa. But apparently Jordanes regarded and, what is more, Scandza/Scandia (Scandinavia) – which had been mentioned by Pliny the Elder – to be outside of Europe⁵³. Isidore of Seville (cca. 570-636), however differentiates⁵⁴ between the heartland of the *imperium* that stretches to Greece; *Barbaricum*, between Scythia inferior and Germania and Germania, which he calls *prima Europa*: and a buffer-zone to the Mediterranean Sea (Raetia, Noricum, Pannonia, Moesia). The learned Anglo-Saxon Bede the Venerable († 735) calls Germania, Gallia, and Hispania – but not Italia – the *maximae Europae partes*⁵⁵.

Basically all those ideas go back to the opinion of Saint Augustine († 430), who – like most Christians – considers the

⁴⁸ Cassiodorus, *Hist. eccl.* 7, 7, 6. Cf. Arnaldo Momigliano, *Studies in Historiography*, London, 1966, p. 181-210 (*Cassiodorus and Italian Culture of His Time*).

⁴⁹ Isidorus, *Etymologiae* 14, 14, 19. Cf. Stephen A. Barney, Oliver Berghof (eds.), *The Etymologies of Isidore of Seville*, Cambridge UP, 2005, p. 285-300 (*Book XIV: The earth and its parts*).

⁵⁰ Giuseppe Zecchini, *Ricerche di storiografia latina tardoantica*, L'Erma, Roma, 1993; Gabriele Marasco (ed.), *Greek and Roman Historiography in Late Antiquity: 4th to 6th Century AD*, Brill, Leiden, 2003; David Rohrbacher, *The Historians of Late Antiquity*, Taylor & Francis, 2005, p. 150-162.

⁵¹ Orosius, *Historiarum adversum paganos* 1, 2, 52-53 (ed. Arnaud-Lindet, I, Paris, 1990, p. 24-25).

⁵² Jordanes, *Getica* 5, 32-34.

⁵³ Jordanes, *Getica* 1, 8-9; Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* 1, 1.

⁵⁴ Isidorus, *Etymologiae* 14, 4, 2-8.

⁵⁵ Bede, *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* 1.

imperium Romanum to be representative of the world⁵⁶. Therefore, the cultureless and little known parts excluded, it may justly be called Europe. Assuming a new settlement of the world after the Flood, Europe is generally attributed to Japhet, Noah's third son⁵⁷. Japhet's descendants are the peoples who inhabit Europe. A genealogy of peoples based on these ideas is given by the so-called Nennius⁵⁸.

Late Antiquity saw the gradual decline of classical Mediterranean society⁵⁹ and the initial formation of a strictly western European, Christian society⁶⁰. In AD 476 the Eastern Roman empire survived the collapse of its western counterpart⁶¹. A fully Roman state survived in the eastern Mediterranean for more than a century and half after the deposition of Romulus Augustulus. During the same period there were many living in western Europe and North Africa who continued to think of themselves, and were thought of by others, as Romans (*Romani*). And the royal heirs of the western empire honored the Byzantine emperor as their lord and father in the same way that they accepted the primacy of the model of Byzantium unquestioningly for many centuries. The Justinian's reconquest had reclaimed Italy and North Africa for the *imperium*, making possible the assertion of Roman political and religious universalism.

The breakup of the Western Roman empire – as an overarching, supra-regional political structure – saw a disintegration of the frontiers that had divided the Roman world from the Germanic, Asiatic, Persian, Islamic and African worlds surrounding it⁶².

Increasing Christianization and the inclusion of new peoples and areas made it necessary to formulate a new concept of

⁵⁶ Augustine, *De civitate Dei* III, 31.

⁵⁷ Isidorus, *Historia Gothorum*, dedication; *idem*, *Etymologiae* 9, 37.

⁵⁸ Nennius, *Hist. Britanniae*, prologue (ed. John Morris, London, 1980).

⁵⁹ Peter Brown, *The World of Late Antiquity: AD 150-750*, London, 1971, p. 19; Aldo Schiavone, *The End of the Past. Ancient Rome and the Modern West*, Harvard UP [*Revealing Antiquity* 13], Cambridge Ma. – London, 2002.

⁶⁰ P. Brown, *The Rise of Western Christendom: Triumph and Diversity, AD 200-1000*², Blackwell Publishers, Oxford, 2002.

⁶¹ Peter Heather, *The Fall of the Roman Empire. A New History of Rome and the Barbarians*, Oxford UP, 2006, p. 431-459.

⁶² Walter Pohl, Ian Wood, Helmut Reimitz (eds.), *Transformation of Frontiers: From Late Antiquity to the Carolingians*, Brill, Leiden, 2001.

Europe⁶³. The term *Europa* defined the Christian west better than did the vocabulary of 'empire', being applicable to peoples beyond the rule of ancient Rome. The geographical and moral preeminence of a predominantly occidental Europe was to resurface in the later half of the 6th century AD both in Venantius Fortunatus⁶⁴ and in the Pope Gregory the Great (AD 590-604) – who in AD 595 wrote to emperor Maurikios to complain about the fate of a Europe invaded by barbarians⁶⁵. In the letters of the Irish monk Columbanus († 615)⁶⁶ to Popes Gregory the Great and Boniface IV, Europe appears as the continent, which is oriented toward Rome, the head of Christianity.

A new Christian self-consciousness that concentrated on Europe began to replace the old Roman imperial viewpoint, St. Martin of Tours († 397) being its symbol⁶⁷, and was fencing itself off not only from Asia and Africa but also from Greece.

In the 7th century *Europa* as a political term began to be interpreted in connection with the Frankish kingdom (*regnum Francorum*). According to a sophisticated construction, the Franks began to consider themselves of Trojan origin⁶⁸ and therefore as equal to the Romans⁶⁹, but at the same time they dissociated themselves from the Mediterranean area as the premise for political power. On the other hand, the biblical and classical models could serve to establish new systems of perception and to legitimise the

⁶³ Julia M. Smith, *Europe after Rome: A New Cultural History, 500-1000*, Oxford UP, 2005, p. 253 sqq (*Rome and the peoples of Europe*).

⁶⁴ Venantius Fortunatus, *Vita Maurici*, in Th. Mommsen (ed.), *Monumenta Germaniae Historica [Auctores Antiquissimi]* IV, 2, p. 93, 99. Cf. Judith W. George, *Venantius Fortunatus: A Latin Poet in Merovingian Gaul*, Oxford UP, 1992, p. 47 sq.

⁶⁵ Gregorius Magnus, *Epistulae* 5, 37. Cf. Robert A. Markus, *Gregory the Great and His World*, Cambridge UP, 1997, p. 83-96 (*Christiana respublica: within the confines of the Empire*).

⁶⁶ Columbanus, *Epistulae* 1, 1; 5,1 in Th. Mommsen (ed.), *Monumenta Germaniae Historica*, III, p. 156, 170. Cf. G.S.M. Walker, *Santi Columbari opera*, Oxford, 1957, p. XXXV-XXXVIII; M. Lapidge (ed.), *Columbanus: Studies on the Latin Writings*, Woodbridge, 1993.

⁶⁷ Sulpicius Severus, *Dialogi* 2, 17, 7. Cf. Raymond Van Dam, *Images of Saint Martin in Late Roman and Early Merovingian Gaul*, in *Viator* 19, 1988, p. 1-27.

⁶⁸ *Liber Historiae Francorum* 1, in Bruno Krusch (ed.), *Monumenta Germaniae Historica [Scriptores rerum Merovingicarum]* II, Hannover, 1888 (repr. 1984), p. 215. Cf. J. Barlow, *Gregory of Tours and the Myth of the Trojan Origins of the Franks*, in *Frühmittelalterliche Studien* 29, 1995, p. 86-95.

⁶⁹ Fredegar, *Chronicon* 2, 5; 3,2, in B. Krusch (ed.), *Monumenta Germaniae Historica [Scriptores rerum Merovingicarum]*, II, Hannover, 1888 (repr. 1984), p. 37, 62.

existence of the new ethnic kingdoms⁷⁰. The best case for religion having an extended impact on a kingdom's self-image may be found in the identification of the Franks with the Chosen People of God in the time of Charlemagne⁷¹. *Regnum Francorum* gained supremacy in a new Christian Europe⁷², which was ready to expand. The characterization of Charlemagne as *Europae venerandus apex* testifies to this development⁷³.

In each of these areas we are dealing with the further consequences of post-Roman development, but by the 9th century we are no longer in a post-Roman world. Now, when people wished to account for their history, culture and institutions, these they traced not to the Roman world, but to themselves⁷⁴. For Bede in England, history effectively began with the coming of the Anglo-Saxons to the island of Britain, and concerned itself with the conversion to Christianity of those incomers, thus focusing on the 7th century. In Italy Paul the Deacon wrote the history of the Lombard people (*i.e.* the Italo-Lombard monarchy⁷⁵) knowing very little of their early history or origins. In Francia, the new dynasty of the Carolingians – which would the balance of power in continental Europe, extending Frankish power to the Baltic in the north and to the Adriatic in the south – embarked upon the unique exercise of justifying their assumption of power by denigrating their predecessors, the

⁷⁰ Alan Bowman, Greg Wolf (eds.), *Literacy and Power in the Ancient World*, Cambridge UP, 2005, p. 177-198 (*Literacy and power in the migration period*); Saita Biagio, *La civiltas di Teodorico. Rigore amministrativa, "toleranza" religiosa e recupero dell'antico nell'Italia ostrogota*, L'Erma, Roma, 1999; Rosamond McKitterick, *History and Memory in the Carolingian World*, Cambridge UP, 2004, p. 120-132 (*Politics and history*).

⁷¹ Ian Wood, *Conclusion: Strategies of distinction*, in W. Pohl, H. Reimitz (eds.), *Strategies of distinction: The Construction of Ethnic Communities, 300-800*, Brill, Leiden, 1998, p. 301-302.

⁷² Henry Chadwich, *East and West: The Making of a Rift in the Church*, Oxford UP, 2003, p. 77-82 (*The Papacy and the Franks*), 83-94 (*Aachen as Third Rome*).

⁷³ Jacques Le Goff, *The Middle Ages and the Birth of Europe*, Blackwell Publishers, 2005, p. 29-39 (*An aborted Europe: the Carolingian world*).

⁷⁴ Walter Goffart, *The Narrators of Barbarian History (AD 550 to 800). Jordanes, Gregory of Tours, Bede and Paul the Deacon*, Princeton UP, 1988.

⁷⁵ Dick Harrison, *Political rhetoric and political ideology in Lombard Italy*, in W. Pohl, H. Reimitz (eds.), *Strategies of distinction: The Construction of Ethnic Communities, 300-800*, Brill, Leiden, 1998, p. 241-254.

consequently much maligned Merovingians⁷⁶. When the poet of the Paderborn epic in 799 referred to Charlemagne as the *pater Europae*, he gave an ancient classical name to a new Christian territory, embodied in the rule and realm of the Frankish ruler. Charlemagne's feats evoked ancient Rome and Byzantium, but his power-base, culture and vision were distinctive.

So in all three areas a sense of continuity with the Roman past was broken. It is a mark of the distance now felt between the present and the past that the Carolingians began to speak of a 'renewal' (*renovatio*) of society. They were very impressed by Roman culture, going to great lengths to imitate it, but they thought of themselves as different from, and actually rather superior, to the Romans. When Charlemagne was famously crowned 'Roman emperor' in the year 800, the Franks were clear that his empire was something new and different: it was a Frankish and Christian empire⁷⁷.

Only the success of Charlemagne – king of the Franks and the Longobards and *patricius Romanorum* recognized by the emperor and the pope – made possible the reestablishment of the western Roman empire as an *imperium* that now took its place as equal to (though not of the same rank as) the *basileia* of the Romaioi. Thus the imperial coronation on Christmas Day in the year 800 established – via the Frankish kingdom of the Merovingians and Carolingians –, the link between the *imperium Romanum* and "its" Germanic peoples⁷⁸ and the high medieval Holy Roman Empire of the Germans⁷⁹.

[Translated by Dr. Iustin Sfăriac]

⁷⁶ Janet L. Nelson, *The Frankish World, 750-900*, London, 1996, p. 169-182 (*Rewriting the History of the Franks*); Rosamond McKitterick, *op. cit.*, p. 133-155 (*Kingship and the writing of history*).

⁷⁷ Janet L. Nelson, *op. cit.*, p. 89-98 (*Translating Images of Authority: The Christian Roman Emperors in the Carolingian World*); Alessandro Barbero, *Charlemagne: Father of a Continent*, University of California Press, Berkeley, 2004, p. 102-115 (*Charlemagne and Europe*).

⁷⁸ Herwig Wolfram, *The Roman Empire and Its Germanic Peoples*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London, 2005, p. 313-314 (*The transfer of the Empire*).

⁷⁹ Werner Goez, *Translatio imperii*, Tübingen, 1958; Lorenzo Braccesi, *Roma bimillennaria. Pietro e Cesare*, L'Erma, Roma, 1999.

ARGUMENTAREA BELLUM IUSTUM ÎN CAMPANIA DIN MOLDOVA A LUI GYÖRGY RÁKÓCZI AL II-LEA ÎN ANUL 1653*

Gábor Kármán*

Abstract

The article analyses the documents legitimising György Rákóczi II's war against Moldavia in 1653. The sources - manifestos, war proclamations, treatises etc. - used by Western scholars in order to reconstruct the bellum iustum discourses of early modern monarchs, are missing in the case of the Prince of Transylvania. Therefore, chronicles, princely letters to his own mother and the King of Poland respectively, are taken into account. Also, the preface of the Transylvanian laws from the year 1654 offer an example for argumentative strategies in order to support the campaign. In all cases, the Prince used the argumentation of the preventive war: in his account, had he not invaded the Moldavian voievod, the voievod would have attacked him. This way of legitimation is very much in line with contemporary developments in the Western part of Europe: the idea of the pre-emptive war was gradually recognised as legitimate during the seventeenth century. This idea found resonance with the ideas of Johann Heinrich Bisterfeld, a German professor in Rákóczi's court, also a supporter the idea of pre-emptive war. Transylvanian foreign policy, finding new ways after the Thirty Years War, sought its legitimation with this way of argumentation.

Campania lui György (Gheorghe) Rákóczi al II-lea din Moldova în anul 1653 este un episod binecunoscut din istoria modernă timpurie a regiunii. Conflictul, care în decursul a câtorva luni s-a transformat dintr-un război purtat între statele vasale Imperiului Otoman într-o luptă ce a implicat toate forțele politice ale Europei Centrale și Estice, ocupă un loc important în istoriografia ce vizează Ardealul sau cele două Principate române.

* **Drd. Central European University, Budapest**

O serie de probleme au mai rămas însă deschise, printre acestea și cauza directă care a contribuit la declanșarea conflictului, cu alte cuvinte ceea ce reprezintă *casus belli*. Studiul de față abordează tocmai acest aspect: nu ia în discuție componentele structurale de lungă durată care au contextualizat conflictul, ci felul în care György Rákóczi al II-lea a argumentat necesitatea unui război încă înainte de a-l declanșa. Motivațiile, dincolo de ideologia politică a epocii, sunt comparabile și cu alte exemple ale vremii, în acest context campania din 1653 în Moldova ilustrând felul cum s-au reflectat concepțiile filosofice de atunci în practica politică a secolului al XVII-lea din Ardeal.

Konrad Repgen, cel care a atras pentru prima oară atenția asupra necesității cercetărilor legate de legitimitatea războaielor, a considerat că izvoarele referitoare la acest domeniu au o largă și variată răspândire. Conform opiniei sale, orice document destinat publicului și care descrie motivele războaielor poate fi considerat ca un manifest¹. În legătură cu conflictul din 1653 din Moldova, în afara cronicilor, nu avem la dispoziție vreun document care ar dezvălui publicului larg al epocii, de ce trebuia György Rákóczi al II-lea să declanșeze războiul. Astfel, vor trebui analizate mai întâi informațiile din aceste izvoare narative. Cronicarii ofereau diferite explicații asupra evenimentelor, pe care le înregistrau imediat după ce acestea se petreceau, relatând care au fost motivele războiului care l-au îndepărtat pe unul dintre cei mai longevivi domnitori ai Moldovei din veacul al XVII-lea. Cancelarul János Bethlen, care nu-l simpatiza pe Rákóczi și în ale cărui cronici campania aceasta nu ocupă prea mult loc, fiind prezentă doar sub forma unor informații secundare, nici nu încearcă vreo interpretare. Afirmă doar faptul că între Rákóczi și Vasile Lupu s-a născut o controversă din motive neștiute, iar acest lucru a degenerat mai târziu într-un conflict armat².

Miron Costin, cronicarul moldovean, este ceva mai concret, însă destul de unilateral atunci când prezintă circumstanțele războiului. Conform versiunii sale, motivul conflictului ar fi fost ambițiile logofătului Gheorghe Ștefan de a prelua puterea, fiind susținut de Rákóczi - care se afla în proaste relații cu Vasile Lupu - și de voievodul Țării Românești, Matei Basarab. Deși mai multe

¹ Konrad Repgen, *Kriegslegitimationen in Alteuropa: Entwurf einer historischen Typologie*, *Historische Zeitschrift* 242. (1985) p. 27-49.

² János Bethlen, *Erdély története 1629-1673* [Istoria Ardealului 1629-1673], trad. Judit P. Vásárhelyi, ed. József Jankovics (Budapesta: Balassi, 1993) p. 25.

documente atestă faptul că liderii din Ardeal îl consideraseră pe Gheorghe Ștefan și mai devreme drept un politician de la curtea Moldovei ce putea fi folosit ca „omul lor de încredere”, îndeplinind astfel rolul de posibil succesor al lui Vasile Lupu, ceea ce le convenea, totuși susținerea ambițiilor lui, evident, nu putea fi un motiv suficient pentru justificarea războiului³.

Legitimitatea despre care vorbește János Szalárdi se află mult mai aproape de normele internaționale ale epocii. Conform afirmațiilor sale, Vasile Lupu căuta mai demult gălceavă, declanșa noi și noi conflicte între Moldova și Ardeal. György Rákóczi I a suportat oarecum această situație, însă fiul său nu mai avea aceeași răbdare creștinească. Cronicarul vorbește despre atacul domnitorului moldovean împotriva Țării Românești ca despre motivul direct al războiului în care Vasile Lupu a fost învins, astfel, armata sa a slăbit, iar acest lucru a fost o ocazie excelentă pentru György Rákóczi II să-l învețe minte pe vecinul infidel. Totodată, deoarece atacul împotriva Țării Românești s-a petrecut pe nedrept, cu acest eveniment Vasile Lupu a legitimat amestecul principelui din Ardeal⁴. Szalárdi însă greșește în mod evident afirmând că domnul Moldovei, aliat cu cazacii, a atacat Țara Românească doar după ce oștile din Ardeal și valahe l-au

³ Miron Costin: Letopișetul țării Moldovei de la Aron vodă încoace. In: *Opere*, ed. P. P. Panaitescu (București: Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1958) p. 135–136. János Kemény deja în anul 1649 îi scrie principelui să-i facă un cadou lui Gheorghe Ștefan, venit în solie la el, deoarece „el și până acum a fost cu dreptate către Domnia Voastră” și este nevoie de un om fidel pe lângă Vasile Lupu. Vezi: epistola lui János Kemény către Gheorghe Rákóczi II (Sibiu, 18 apr. 1649) MOL E 190 24. d. nr. 5370. Istoriografia română pune de asemenea accent pe rolul conspirativ al lui Gheorghe Ștefan, vezi C. Cihodaru, Răscoala din anul 1653 din Moldova, *Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași (Serie nouă) Secțiunea III. a. Istorie*, 14 (1968) p. 104–105.; Constantin Șerban, *Vasile Lupu, Domn al Moldovei (1634–1653)*. București: Editura Academiei Române, 1991. p. 196–197. La fel consideră primordiale motivațiile interne ale războiului din Moldova și Katalin Péter, după părerea căreia György Rákóczi II în fapt a intervenit doar în războiul intern din Moldova, aflat deja în desfășurare, sprijinindu-l pe favoritul său pentru a susține stabilitatea din regiune. Vezi: A fejedelemség virágkora [Perioada de înflorire a principatelor], in: *Erdély története II. 1606-tól 1830-ig* [Istoria Ardealului vol. II de la 1606 până la 1830], ed. László Makkai și Zoltán Szász, 3. ed. (Budapesta: Akadémiai, 1988) p. 712.

⁴ Szalárdi János *síralmas magyar krónikája* [Cronica maghiară de jale a lui János Szalárdi], s. a. r. Ferenc Szakály (Budapesta: Magyar Helikon, 1980) p. 323–324.

izgonit din țara sa, primind o însemnată susținere militară din partea ginerelui său, Tyimos Hmelnyickij⁵.

Campania din Țara Românească este evidențiată și de preotul reformat din Ceaușu de Câmpie, János Bedő, care a cântat în versuri războiul cu Moldova: „Grăbit către Domnul Matei/Spre Țara sa se-ndrepta/Apoi spre biata noastră Țară venea,/Dar în rușinea-i se-înneca”⁶. Textul versului nu ne dezvăluie însă dacă Bedő, asemenea lui Szalárdi, generalizează legitimitatea unei faze târzii a războiului sau – în timp ce trece în revistă păcatele lui Vasile Lupu – reamintește conflictul dintre domnitorul Moldovei și Matei Basarab din 1639.

Cu problema cauzelor războiului pornit de György Rákóczi II, dintre cronicarii secolului al XVII-lea, cel mai temeinic se ocupă notarul din Sighișoara, Georg Kraus. Esența istorioarei lui, destul de alambicate, este că Vasile Lupu a complotat cu împăratul Ferdinand III, cu comandantul Ferenc Wesselényi din Ungaria de Nord, precum și cu pașa de la Buda, iar acest lucru a ajuns la urechile lui Rákóczi, în parte și datorită neîncrederii și trădărilor reciproce ale complotiștilor. Abia după îndelungate acuzații reciproce s-a hotărât principele să înceapă campania împotriva domnitorului Moldovei⁷. Din versiunea lui Kraus reiese de asemenea că Vasile Lupu dorea ocuparea Țării Românești și, conform planurilor sale, el ar fi devenit principele Transilvaniei,

⁵ Istoria evenimentelor în detaliu vezi: Cihodaru, *Răscoala...* op. cit. p. 103–109.; Șerban, *Vasile Lupu*, op. cit. p. 194–221.; Sándor Gebei, *II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája (1648–1657)* [Politica externă a principelui din Ardeal, György Rákóczi II (1648–1657)], (Eger: EKTF–Líceum, 1996) p. 61–65.

⁶ János Bedő din Köröspatak, Lupuj vajdáról való ének, in: *Régi magyar költők tára XVII. század, 9. A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660)* [Cântare despre domnitorul Vasile Lupu, In: *Colecția vechilor poeți maghiari din sec. al XVII-lea, 9, Poezia epocii celor doi György Rákóczi (1630–1660)*], ed. Imre Varga (Budapesta: Akadémiai, 1977) p. 87–94. Loc. cit. p. 89.

⁷ Georg Kraus, *Cronică Transilvaniei 1608–1665*, trad., ed. G. Duzinchevici și E. Reus-Mirza (București: Editura Academiei Republicii Populare Române, 1965) p. 152–153. Autor al monografiilor istorice și filosofice al principelui, János Kósa, preia neschimbată argumentarea lui Kraus: *II. Rákóczi György* [György Rákóczi II], (Budapesta: Franklin, 1942) p. 85–86. Sándor Gebei – folosind alte izvoare – consideră că în spatele conflictului stau în primul rând într-adevăr ambițiile lui Vasile Lupu: *II. Rákóczi György...* [György Rákóczi II ...], op. cit. p. 60–61. Göllner Carl, care își îndreaptă atenția mai mult spre sistemul de reacții diverse și fără indoială existente ale lui Vasile Lupu cu care domnul Moldovei a periclitat situația Ardealului și nu spre eventualele lui conspirații, își formulează mult mai precaut părerea în explicațiile sale: *Gheorghe Rákóczi II* [Gheorghe Rákóczi II], (București: Militară, 1977) p. 43–44.

fratele său ar fi domnit în Țara Românească, iar Moldova ar fi fost destinată ginerelui său, Tyimos Hmelnickij, însă din cronică se înțelege clar că războiul n-a început cu atacul acestuia.

Precum am văzut, cronicarii oferă de o serie de versiuni diferite în ceea ce privește justificarea războiului. Nu este însă destul de clar pe ce fel de izvoare se bazează afirmațiile lor, care dintre variante este mai aproape de informația destinată publicității de György Rákóczi II și care dintre cronicari încearcă o explicație privind justificarea începerii războiului conform unor informații din alte surse. Mai mult decât atât, chiar și cronicile doar în mică parte mai corespund unor criterii de bază ale izvoarelor folosite de Konrad Repgen, deoarece, în cea mai mare parte, au rămas sub formă de manuscris, iar dintre cele citate mai sus, doar lucrarea destul de generală a lui Köröspataki János Bedő a fost publicată.

Integrând însă, în măsura posibilului, printre izvoare și corespondențele particulare, se lărgeste cercul acestora, dezvăluindu-ne o situație norocoasă: existența a două documente semnate de către principe, care atestă legitimitatea războiului⁸. Una dintre scrisori este adresată mamei principelui, Zsuzsanna Lorántffy, și a fost scrisă de însuși György Rákóczi II. Destinatarul celeilalte este regele Poloniei, Ioan Cazimir⁹. Cea din urmă este prea puțin probabil redactată de principe, nici măcar originalul în maghiară a frazelor latinești alambicate nu este sigur că a fost scris de el. Șanse egale pentru a fi autorii acestei scrisori sunt atât János Kemény, considerat cel mai apropiat sfătuitor al principelui, cât și Johann Heinrich Bisterfeld, profesorul Academiei de la Alba Iulia, care consilia de

⁸ La analiza unei imagologii a turcilor din Ungaria în secolul al XVII-lea – pentru a suplini lipsa unor tratate și buletine informative referitoare în general la surse – a procedat la fel și Ágnes R. Várkonyi, vezi: *Bücsú és emlékezet (A visszavonuló török képe a magyar közvéleményben)* [Despărțire și amintiri (Imaginea turcilor în retragere în conștiința publică maghiară)], in Loc. cit.: *Europica varietas – Hungarica varietas*, (Budapesta: Akadémiai, 1994) p. 158–182.

⁹ Epistola lui György Rákóczi II către Zsuzsanna Lorántffy (Alba Iulia, 25 febr. 1653) MOL E 204 Missiles 37. d. mai vezi: articolul meu în curs de editare: *Bellum istum-érvelések II. Rákóczi György háborúiban*; Epistola lui György Rákóczi II către regele Poloniei, Ioan Cazimir (Alba Iulia, 25 mart. 1653) In: Sándor Szilágyi ed., *Levelek és okiratok II. Rákóczi György fejedelem diplomacziái összekötetése történetéhez, Történelmi Tár* (1889) [Corespondență și documente la istoria legăturilor diplomatice ale principelui György Rákóczi II, *Colecție de documente istorice* (1889)], p. 459–460.

asemenea în mod regulat pe principe. În orice caz, scrisoarea avea acceptul principelui, însă pentru exactitate menționăm că, în continuare, atunci când vorbim de justificări emise de Rákóczi, întotdeauna ne referim la cele formulate de grupul de oameni politici care conducea Aredalul.

Cele două izvoare diferă nu doar în ceea ce privește persoanele care le-au redactat, ci și în privința detaliilor motivațiilor, iar pe alocuri chiar și în accentuarea argumentelor înșirate. Epistola trimisă Zsuzsannei Lorántffy prezintă mult mai amănunțit raționamentele aduse în favoarea campaniei împotriva lui Vasile Lupu, - iar acest lucru este extrem de favorabil din punctul de vedere al analizei noastre -, chiar dacă nu se ocupă de principii practice. Nu doar criteriile militare - căroro cronica Szalárdi le acordă o atât de mare importanță - sunt trecute aici cu vederea, dar nici situația politică nu este analizată. Nu se pune problema: care va fi reacția statelor vecine, printre care și Poarta, dacă Rákóczi se va decide pentru atac. În această scrisoare nu apare nici vreo informație despre un eventual ajutor din Moldova, așadar nici despre persoana lui Gheorghe Ștefan. Astfel, textul argumentează doar strict teoretic începerea războiului, fără să pună pe tapet vreo problemă practică, și răspunde la întrebarea: de ce principele are dreptul de-a porni un atac armat, fără a se preocupa de posibilitățile pe care le are pentru acest lucru. Izvorul atestă că Rákóczi a cerut deja părerea consiliului princiar în această problemă, cu toate că legea nu-l obliga la așa ceva, însă în anumite situații principele credea că este mai bine să împartă responsabilitatea deciziei cu consilierii care doar rareori polemizau¹⁰. Dar înainte de-a porni lupta, a cerut și părerea mamei, care deținea în cea mai mare parte conducerea posesiunilor familiare, având astfel și o serioasă influență politică.

Rákóczi se justifică spunând cât de mult rău a făcut deja tatălui său vecinătatea cu Vasile Lupu. Nu intră în detalii, dar

¹⁰ Ildikó Horn, *Az erdélyi fejedelmi tanács 1648–1657-ben*, in *Perlekedő évszázadok: Emlékkönyv Für Lajos történetész 60. születésnapjára*, [Consiliul Princiar din Ardeal în 1648–1657, In: Secole în conflict: Volum omagial pentru cea de-a 60-a aniversare a istoricului Lajos Für], ed. I. Horn (Budapesta: ELTE Középkori és Kora Újkori Magyar Történelmi Tanszék, 1993) p. 240–276. Din păcate nu sunt cunoscute voturile consilierilor. Pentru pregătirea războiului din Moldova, Rákóczi a cerut părerea consilierilor, la fel ca pentru alianța cu suedezi din anul 1656. Vezi: Zsolt Trócsányi, *Erdélyi központú kormányzata 1540–1690* [Gubernământul central al Ardealului 1540-1690], (Budapesta: Akadémiai, 1980) p. 61–64., Gebei, *II. Rákóczi György...* [György Rákóczi II], op. cit. p. 171.

face referiri la faptul că prin aceasta înțelege incursiunea domnitorului Moldovei din 1639 în Țara Românească, care a fost respinsă de Matei Basarab cu ajutor din Ardeal, al lui György Rákóczi I¹¹. La fel, dedică doar o jumătate de propoziție pentru a aminti că Vasile Lupu „a glumit cu el” și în ceea ce privește problema fratelui său mai mic. György Rákóczi I a plănuit în 1648 că o ia pe Ruxandra, fiica cea mică a lui Vasile Lupu, ca soție pentru fiul lui mai mic, Zsigmond Rákóczi. Astfel, își asigură bune legături cu vecinul său de la răsărit și pe deasupra ajungea și în relații de rudenie cu celălalt ginere al lui Vasile Lupu, prințul lituanian Janusz Radziwiłł, pe al cărui ajutor se baza mult în alegerea regelui Poloniei. Însă, odată cu stingerea lui György Rákóczi I s-au întrerupt tratativele, iar János Kemény a trebuit să se întoarcă fără nici un rezultat de la Iași¹². Iar Vasile Lupu – afirmă Rákóczi – nu doar o singură dată se dovedise a fi nestatornic, ci întotdeauna când făcea vreo înțelegere cu tatăl său, imediat ce aceasta trebuia respectată, „răspundea că a fost beat, ori era smintit atunci”.

În epistola lui Rákóczi însă, pe lângă nemulțumirile mai vechi, au apărut și altele. El afirmă că Vasile Lupu tot timpul îl acuză pe la diversele curți, astfel, la regele Poloniei, la cazaci, cât și la Poartă, adică în toate centrele de putere din Europa Răsăriteană, care au importanță pentru politica externă din Ardeal. Îi impută lui Vasile Lupu - care de altfel ducea o politică externă cu adevărat extinsă și ambițioasă - și faptul că acesta a trimis un sol la Ferdinand III, împăratul romano-german, deoarece principele Rákóczi considera și acest gest ca pe un complot fără tăgadă împotriva Ardealului. Chiar în acest timp, împăratul habsburg a ridicat din nou problema intrării iezuiților în Ardeal, ceea ce a făcut extrem de dificile relațiile sale cu

¹¹ Ferenc Görög, *A két Rákóczy György fönhatósági joga a két oláh vajdaság fölött* [Dreptul de guvernare a celor doi György Rákóczi asupra celor două voievodate vlahe], (Budapest: Franklin, 1904) p. 6–41. Nicolae Stoicescu, *Matei Basarab* (București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1988) p. 160–165; Șerban, *Vasile Lupu*, op. cit. p. 135–137.

¹² *Kemény János Önéletírása*, in: *Kemény János és Bethlen Miklós művei* [Viața lui János Kemény, In: Operele lui János Kemény și Miklós Bethlen], ed. Éva V. Windisch (Budapesta: Szépirodalmi, 1980) p. 297–302.; Vezi: Sándor Szilágyi, *Felső-vadászi Rákóczy Zsigmond* [Zsigmond Rákóczi din Felső-vadász], (Budapesta: Magyar Történelmi Társulat, 1886) p. 91–92., 100; F. Görög: *A két Rákóczy György...* [Cei doi György Rákóczi ...], op. cit., p. 40–41.

Transilvania¹³. Nu este de mirare așadar că Rákóczi mai adugă și următorul aspect: dacă între el și împărat ar izbucni un război, ar trebui să țină cont și de un atac din partea Moldovei.

Cu toate acestea, principele nu se poate lega de nimic concret. Doar una din presupusele pregătiri de război ale lui Vasile Lupu este menționată în epistolă, însă nu știm ce înseamnă mai exact expresia de „practică de Pozsony” folosită de el, probabil complicata serie de comploturi prezentată în detaliu de Kraus. În afară de aceasta, Rákóczi nu poate aduce decât un singur argument concret pentru faptul că Vasile Lupu prezintă cu adevărat un pericol iminent pentru țara sa: „domnitorul Moldovei ocupă granițele”. Conflictul prezentat succint de Szalárdi, așadar destul de alambicat, în ceea ce privește anumite pământuri controversate din jurul Bistriței, nu este în mod univoc greșeala lui Vasile Lupu¹⁴, astfel, motivarea pe care o dă folosindu-se de acest lucru i se pare și principelui problematică. Se justifică totuși, afirmând că pământurile erau „in commissio”, adică Vasile Lupu avea un oarecare drept asupra lor, totuși trage concluzia că domnitorul nu a procedat legal. Însă Rákóczi încearcă să se folosească cât mai bine de acest lucru concret, amintindu-i mamei sale că atunci când a jurat credință ca principe a făgăduit și apărarea granițelor țării, așa încât nu poate fi îngăduitor în ceea ce privește problemele teritoriale.

În scrisoarea menționată, principele rezumă în mai multe rânduri esențialul: „ținem un șarpe [Vasile Lupu] la sânul nostru, care se află în vecini”. După ce descrie lung și în detalii păcatele din trecutul îndepărtat și cel apropiat ale domnitorului moldovean săvârșite împotriva Ardealului și a familiei Rákóczi, pune întrebarea: „este oare mai bine să așteptăm până ne taie gâtul”, ori să profităm de ocazie pentru a scăpa de el, deoarece „nu este de dorit să suferim și să aducem pericol țării, atunci când aceasta depinde doar de un pretext”? Concluzia finală a principelui este

¹³ Vezi: Antal Molnár: Az udvarhelyi jezsuita Missio Siculica kezdetei az 1650-es években, (Inceputurile Misiunii Iezuite Secuiești în Odorheiul Secuiesc în anii 1650), în *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 6. (1994) nr. 3–4. p. 82–83. Referire la prima parte a epistolei citate.

¹⁴ Szalárdi se referă la conflict într-o formulare foarte generală. După părerea sa în timp ce Vasile Lupu a tot amânat rezolvarea disputelor legate de probleme de graniță, s-a folosit de veniturile de pe aceste teritorii. Vezi: Szalárdi, *Siralmas krónikája* [Cronica maghiară de jale ...], op. cit. p. 323.

cât se poate de clară: în cazul în care nu se pornește războiul împotriva lui Vasile Lupu, se riscă siguranța Ardealului.

Epistola trimisă regelui Poloniei a fost redactată la o lună după cea scrisă pentru Zsuzsanna Lorántffy, atunci când armata principelui pornise deja spre Moldova. Așa cum reiese și din text, a fost scrisă cu intenția de a-l informa pe Ioan Cazimir despre intențiile lui György Rákóczi II, pentru ca acesta, fiind deziinformat de veștile proaste, nu cumva să considere această acțiune ca una îndreptată contra statului său. Textul latin, deosebit de elocvent, caracteristic corespondenței diplomatice a epocii, folosește practic aceeași argumentație ca și în epistola văduvei principelui Rákóczi I, însă nu dezvăluie decât și mai puține detalii despre conținutul lui *casus belli*.

Ca și în cazul precedentei scrisori, și această începe cu prezentarea unor nemulțumiri din trecut, insistând mai ales asupra nestatorniciei vecinului său Vasile Lupu, încă de la început. Menționează că nu demult, trecând de la complotul tăinuit la violența deschisă, l-a atacat cu armata pe domnul Țării Românești. Contrar lui Szalárdi însă, aici principele reinvie de fapt un eveniment destul de vechi: se referă la conflictul din 1639, deoarece îl menționează pe György Rákóczi I ca împăciuitor. Este de înțeles că Rákóczi II a folosit această relatare doar pentru că în argumentarea lui era nevoie de un exemplu concret și univoc, iar acesta nu a fost găsit decât în conflictul petrecut cu 15 ani în urmă.

În fara de acest caz concret, Rákóczi formulează generalități, din care rezultă că domnitorul Moldovei reprezintă un pericol pentru țara sa, menționând că dușmănia tăinuită poate deveni oricând un atac pe față. Astfel, principele se hotărăște pentru „a-l face să dispară din apropiere sau măcar să-l potolească pe vecinul perfid, dacă altfel nu se poate, atunci cu puterea armelor”¹⁵. Deși argumentarea este laconică, conform celor spuse de György Rákóczi II, esența rămâne aceeași: dacă el nu va face primul pas, atunci Vasile Lupu va ataca. Campania din Moldova în anul 1653 este considerată de ambele izvoare ca un război preventiv.

Mai este cunoscută încă o sursă, care provine din anturajul principelui și care se ocupă de justificarea legitimității

¹⁵ “Vicinum tam novicum cum alias non licuerit armis a vicinitate remove, vel saltem compescere” epistola citată a lui György Rákóczi II, p. 460.

atacului împotriva lui Vasile Lupu: preambulul legilor adoptate de Adunarea Stărilor din 1654. Cele legate de Adunarea anuală a stărilor din Ardeal s-au standardizat abia în secolul al XVII-lea. În aceste prefete, stările îi mulțumeau lui Dumnezeu pentru activitatea din ultimul an a principelui și pentru adunarea lor, apoi cereau în continuare o domnie încununată de succes pentru cârmuitorul lor. Multă vreme, aceste prefetele nu au fost considerate ca izvoare deosebit de valoroase din punctul de vedere al legitimării războiului. În timpul lui Gábor Bethlen, textele – în cazul în care sunt amintite – nu relatează despre războaiele purtate de principe, ci aduc doar mulțumiri pentru pacea încheiată. În anul 1620, de pildă, îi mulțumesc principelui doar pentru faptul că acesta până și în timpul războiului a găsit timp pentru rezolvarea problemelor interne ale Ardealului și a întrunit stările, iar în 1622 se registrează doar că s-a încheiat pacea, amintind, ce-i adevărat, și faptul că principele Bethlen și-a îndeplinit menirea ca „*tanquam fidelis Dei Administer ad tutandam nostram salutem*” (un slujitor fidel al lui Dumnezeu, dat pentru binele nostru)¹⁶. Prefetele, chiar și pe vremea lui György Rákóczi I, contribuiau prea puțin la problema legitimității războaielor. Participarea la conflictul din 1639, citată de mai multe ori până acum, nici măcar nu a fost amintită de codul de legi din anul următor, iar în 1644 s-a ivit și situația absurdă că din prefața legilor de la întrunirea stărilor, care din cauza războiului purtat de principe a avut loc în ianuarie, reiese dorința acestora: ca Dumnezeu să-i ajute familiei Rákóczi „de-a petrece și acest an cu noroc, *sănătate și în pace bună*”¹⁷.

După antecedente lacunare, așadar György Rákóczi II a fost primul sub domnia căruia în preambulul legilor apar mulțumiri pentru războaiele din anii care au trecut. Se

¹⁶ Prefața legilor emise de Dietă la Alba Iulia 5-20 apr. 1620: *Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel VII* [Memorii de la Dieta din Transilvania cu introduceri istorice VII] ed. Sándor Szilágyi (Budapesta: Magyar Tudományos Akadémia, 1881) p. 539–540. Prefața legilor de la Dieta din Cluj de la 1–23 mai 1622: *Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel VIII* [Memorii de la Dieta din Transilvania cu introduceri istorice VIII], ed. Sándor Szilágyi (Budapesta: Magyar Tudományos Akadémia, 1882) p. 92.

¹⁷ Prefața de la Dieta de la Alba Iulia din 3-13 ian. 1644: *Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel X* [Memorii de la Dieta din Transilvania cu introduceri istorice X], ed. Sándor Szilágyi (Budapesta: Magyar Tudományos Akadémia, 1884) p. 412. Prefața legilor de la Dieta de la Alba Iulia din 1640 vezi în același volum, p. 277.

presupune că acest lucru nu s-a întâmplat la inițiativa stărilor și că formularea textelor de lege s-ar putea atribui unui om politic din anturajul principelui, probabil János Kemény, conducătorul comisiei de redactare a colecției de legi din Ardeal, *Approbatae Instructiones*, care avea experiență în elaborarea textelor juridice. György Rákóczi II a găsit așadar din nou soluția de-a împărți responsabilitatea deciziilor personale. Pe lângă faptul că cerea în prealabil părerea consilierilor săi personali, campaniile lui militare erau și ulterior validate de către stările întrunite. Însă acest lucru nu se realiza fără argumentarea convingătoare din preambulul întrunirilor, care atesta justetea campaniei, mai mult decât atât, dovedea că aceasta s-a purtat nu doar în interesul principelui, ci chiar al întregii țări.

Sarcina respectivă era prin excelență îndeplinită de textul introductiv al *Approbatelor* din 1654. În această prefață, stările aduc mulțumiri pentru grija lui György Rákóczi II, apărător al principiatului împotriva „intențiilor rele manifestate de răuvoitorii ce locuiesc în jurul nostru”. Se trece în revistă faptul că nu doar voevodul Vasile Lupu, deja înarmat pentru război, a fost oprit, ci și aliații lui, cazacii, „întorcându-se nu cu puține pagube omenеști”. În laudația care urmează, se folosește din plin metafora focului: Rákóczi n-a așteptat „întețirea focului împotriva noastră, ci s-a sfătuit dinainte cum s-ar putea stinge scânteia ce pâlpâia”¹⁸. Așadar, acest preambul se poate adăuga fără îndoială la argumentele aduse de cele două epistole ale lui Rákóczi II, menționate mai sus: principele a dus în război țara, deoarece Ardealul trebuia să facă față unei amenințări reale din partea lui Vasile Lupu, care s-ar fi putut transforma oricând într-un atac armat. În caz că principele n-ar fi atacat el, mai repede sau mai târziu ar fi fost atacat de domnitorul Moldovei, astfel încât războiul preventiv nu s-a putut evita.

Problema războiului preventiv a generat dispute serioase între gânditorii care s-au ocupat, începând cu evul mediu, de problema dreptului conflictelor armate. La întrebarea pusă încă din timpul primilor creștini, dacă aceștia au sau nu voie să poarte războaie, deja Sf. Augustin a dat un răspuns afirmativ. Argumentarea sa, susținută de citate din Biblie, a ajuns la forma

¹⁸ Prefața legilor de la Dieta din 1654: *Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel XI* [Memorii de la Dieta din Transilvania cu introduceri istorice XI], ed. Sándor Szilágyi (Budapesta: Magyar Tudományos Akadémia, 1885) p. 175–176.

sa cea mai sofisticată în scrierile scolasticilor. Sfântul Toma din Aquino, în opera sa *Summa theologica*, a afirmat că războiul este permis dacă se respectă trei condiții: *autoritas principis, causa iusta* și *intentio recta*. Conform acestora, războiul nu poate fi pornit decât de principe și doar în cazul în care are motive juste, iar scopul său nu este altceva decât refacerea păcii. Pe lângă toate acestea, mai este necesar să se înceapă cu o declarație publică de război. După opinia scolasticilor – Dreptul Canonic al papei Gregorian IX, apoi Sf. Toma din Aquino – doar războaiele de apărare, ori cele purtate cu scopul de-a recâștiga bunurile pierdute pot fi considerate drepte și nicidecum luptele preventive¹⁹.

În secolul al XVI-lea apar noi puncte de vedere în legătură cu această problemă. Dreptul la război (*jus ad bellum*) nu mai este doar o problemă teologică, iar umaniștii au încercat și ei să răspundă la întrebarea: în ce condiții se poate considera justă începerea unui război. Teologii – catolicii spanioli Francisco de Vitoria, Domingo de Soto, Francisco Suárez și alții, dar și protestantul Johannes Gerhard –, moștenitori ai problemei augustine, au pornit de la conceptul păcatului: în ce condiții pot accepta creștinii uciderea altor oameni. Umaniștii, înnoitori ai tradițiilor ciceroniene – Alberico Gentili sau Francis Bacon –, concepeau însă războiul din punctul de vedere al comunității: scopul justeții era strâns legat de binele public²⁰. În răspunsul lor, au trebuit să recunoască necesitatea războiului. Chiar și savanții umaniști - precum Erasmus din Rotterdam, renumit pentru pacifismul său radical, care în opera sa *Querela pacis* a apreciat orice război ca ceva rău și de evitat pentru creștini -, au fost nevoiți să facă din când în când concesii, recunoscând în unele afirmații justețea și nevoia anumitor războaie. În cazul savantului olandez, aceasta s-a întâmplat în scrierile sale legate de amenințările din partea turcilor, mai mult decât atât, în unele dintre epistolele sale recunoștea chiar și dreptul la un război între creștini²¹. În istorie, *jus ad bellum* se consideră în general

¹⁹ James Turner Johnson, *Ideology, Reason, and the Limitation of War: Religious and Secular Concepts 1200–1740* (Princeton: Princeton University Press, 1975) p. 38–41, 46.

²⁰ Am preluat tipologia contrastului dintre scolastici și umaniști de la Richard Tuck: *The Rights of War and Peace: Political Thought and the International Order from Grotius to Kant* (Oxford: Oxford University Press, 1999) p. 16–77.

²¹ José A. Fernández, Erasmus on the Just War, *Journal of the History of Ideas*, 34 (1973) Nr. 2. p. 209–226. Tuck, *The Rights...* op. cit. 29–31. Schimbarea ce se regăsește în opera erasmusiană este cu atât mai importantă, cu cât autorul

un punct de cotitură a epocii, iar războiul, în opoziție cu legitimitatea sa față de pacifismul creștin, ceea ce reprezenta funcția sa de dinainte, și-a câștigat tot mai mult menirea de limitare a conflictului ca premisă²².

Legitimitatea războiului preventiv, care primea în continuare un răspuns negativ din partea celor care se exprimau din perspectivă teologică, a fost reformulată de către umaniști. Atât Gentili, cât și Bacon considerau că nu trebuie așteptat până când puterea ostilă atacă, ci se poate folosi un atac preventiv în vederea apărării. Credeau în continuare că amenințările trebuie să fie reale, însă exemplul dat de Bacon – conflictul dintre Anglia și Spania formând suportul ideilor sale – arată că exista o limită prea largă pentru a constata justețea. Conform opiniei lui Bacon, regele Spaniei, declarându-se protectorul lumii catolice, amenința univoc Anglia protestantă, astfel ostilitățile împotriva lui erau acțiuni preventive juste²³.

Teoria dreptului la război a fost abordată sistematic de olandezul Hugo Grotius, în prima parte a secolului XVII-lea²⁴. În tratatul său *Despre dreptul războiului și al păcii* războiul preventiv își găsește locul între conflictele posibil juste, cu toate că motivele acceptabile sunt mai limitate teoretic, decât la Bacon. A afirmat că începerea unui război se justifică doar în cazul unor argumente directe și fără echivoc și nu în cazul celor presupuse, iar ideile sale erau ilustrate de metafora dușmanului care atacă cu sabia scoasă. Polemizând cu Gentili, a considerat că nu se justifică războiul care vizează limitarea puterii unui

chiar și în secolul al XVII-lea pare a fi adeptul exclusiv al pacifismului radical: Grotius pe el îl înfruntă definind propriul punct de vedere mediator între cei care resping în totalitate războiul și cei care consideră că războiul nu se poate împăca cu dreptul, conflictul fiind o stare lipsită de drept: Hugo Grotius, *De jure belli ac pacis* Prolegomena, 29.

²² B.V.A. Röling, Jus ad bellum and the Grotian Heritage, in: *International Law and the Grotian Heritage: A Commemorative Colloquium Held at The Hague on 8 April 1983 on the Occasion of the Fourth Centenary of the Birth of Hugo Grotius* (The Hague: T.M.C. Asser Institut, 1985) p. 113.

²³ Johnson, *Ideology...* op. cit. 91–93. Despre convingerile lui Gentili vezi: Tuck, *The Rights...* op. cit. p. 16–50.

²⁴ Peter Haggenmacher subliniază importanța caracterului sistematic și structurat al lui Grotius, față de filosofii haotici ai vremii care crează din nimic –, On Assessing the Grotian Heritage, in *International Law...* op. cit. p. 150–160. Mai vezi monografia lui: *Grotius et la doctrine de la guerre juste*. (Paris: Presses universitaires de France, 1983).

vecin, putere care crește până la periculozitate, deși, evident, este de acord cu necesitatea sa²⁵.

Dacă comparăm încercarea legitimării campaniei militare din Moldova a lui György Rákóczi II cu operele gânditorilor mai sus citați vom obține un rezultat doar parțial. Argumentarea principelui din Ardeal este în deplină concordanță cu teoria lui Gentili și Bacon din secolul al XVI-lea. Conform convingerilor acestora, chiar și o creștere mai importantă a puterii unui stat și pagubele ce mai târziu provin de aici ar fi de ajuns pentru începeră unui război preventiv, astfel argumentele înșirate de către Rákóczi în epistola trimisă mamei sale, cu toate că întrunesc motive extrem de alambicate, motivează totuși pe deplin acțiunile întreprinse. Situația nu este atât de simplă în cazul acceptării criteriilor lui Grotius, deoarece nici în contextul în care informațiile lui Szalárdi în ceea ce privește o acțiune a forțelor lui Vasile Lupu contra Țării Românești ar fi reale, nu ar putea fi vorba de un pericol iminent pentru Ardeal²⁶.

Dar chiar și un teoretician atât de riguros precum Grotius trebuia să știe că politica se practica conform unor perspective mult mai deschise, decât cele permise de cugetări pur teoretice. Nu întâmplător a menționat în opera sa că: nu se ocupă de criteriile unor utilități practice, deoarece ele nu reprezintă domeniul filosofiei dreptului natural, ci o altă ramură a științei, cea a politicii²⁷. În plus, ca politician practicant, trebuia să înfrunte și personal asemenea probleme. Între 1635 și decembrie 1644, Grotius a îndeplinit rolul de sol al Suediei la Paris, iar dintre atribuțiile sale făcea parte și efortul de a convinge curtea franceză aliată de legitimitatea războiului suedezo-danez din decembrie 1643. Acest lucru a fost cu atât mai greu, cu cât în cazul atacării Danemarcei de către oștile suedeze, guvernul regent a reginei Cristina a folosit – ca și Rákóczi – sistemul de argumente ale războiului preventiv, la fel, fără nici o provocare deschisă. Nu doar istoriografia modernă suedeză și daneză este

²⁵ Grotius, *JBP* II.IV–V, XVII. Mai vezi: Johnson, *Ideology, Reason...* op. cit., 214–215; Onuma Yasuaki, War, in: *A Normative Approach to War: Peace, War, and Justice in Hugo Grotius*, ed. by Onuma Yasuaki (Oxford: Clarendon, 1993) p. 86–88.

²⁶ Contrazice concluziilor noastre că B.V.A. Röling consideră că popularitatea autorului se datorează tocmai posibilităților extinse de justificare pe care le asigură Grotius, vezi: *Jus ad bellum...* op. cit. 119–122. Însă autorul citat și-a formulat concluziile, negreșit, fără a ține cont de „oportunitatea” lui Grotius față de contemporanii săi. Mai vezi: obiecțiile lui H. N. Bull în același volum, p. 136–140.

²⁷ Grotius, *JBP* Prol. 57.

de aceeași părere în ceea ce privește faptul că legitimitatea conflictului e problematică, dar au existat controverse și între contemporani, așadar nu este întâmplător că războiul în cauză este unul dintre conflictele epocii moderne timpurii despre care au rămas cele mai multe documente, cu scopul de-a întări sau chiar de-a nega legitimitatea²⁸. Practica a permis, în orice caz, mult mai multe decât teoria și nu este deloc întâmplător că obiceiul justificării – a cărui punere în practică, la intrarea în Războiul de treizeci de ani, în 1630, se evita încă de coroana suedeză, deși aceasta ar fi însemnat o soluție adecvată – a devenit foarte populară până la mijlocul secolului al XVII-lea²⁹. Soluția găsită de György Rákóczi II corespundea așadar nu doar situației date – dintre toate argumentele posibile în epocă, ar fi fost greu de ales o altfel de justificare pentru atacul contra domnitorului Moldovei –, dar și trendului internațional³⁰.

Despre mai mulți conducători europeni, astfel și despre Adolf Gustav II, se știe că au citit opera lui Grotius³¹. György Rákóczi II nu făcea parte dintre ei și chiar dacă ar fi avut în mână *Despre justețea războiului și a păcii*, acest lucru nu este atestat de documente. Însă principele din Ardeal nu trebuia să facă drumul până la Paris, dacă vroia să se informeze despre

²⁸ Repgen, *Kriegslegitimationen...* op. cit. p. 42–43. Unii istorici scandinavi nu-și pune problema provocării, astfel de ex. Jerker Rosén, *Svensk historia I. Tiden före 1718* (Stockholm: Svenska Bokförlaget – Bonniers, 1962) p. 511–512. Alții, precum danezul Leo Tandrup, resping în totalitate responsabilitatea daneză (Når to trættes, så ler den tredje: Christian IVs og rigsrådets forhold til Det tyske Rige og især Sverige, in: *Christian IVs Verden*, red. Svend Ellehøj (København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busek, 1988). p. 92–93). Se găesc istorici, atât suedezi, cât și din partea daneză, care au o opinie mai tolerantă în problema pericolului danez: Steffen Heiberg, *Christian 4: Monarken, mennesket og myten* (København: Gyldendal, 1988) p. 391–393.; Peter Englund, *Ofredsår: Om den svenska stormaktstiden och en man i dess mitt* (Stockholm: Atlantis, 1993) p. 298–300.

²⁹ Pärtel Piirimäe, Just War in Theory and Practice: The Legitimation of Swedish Intervention in the Thirty Years War, *The Historical Journal* 45 (2002) p. 511–512.

³⁰ Konrad Repgen împarte în doisprezece tipuri justificările de război a „Europei vechi” (*Kriegslegitimationen...* op. cit. 43.): apărarea împotriva încercării de-a înființa o monarhie universală; oprimarea răzmeriței; validarea dreptului de moștenire; menținerea în echilibru a puterii; interese comerciale; cruciadă/campanie împotriva turcilor; reacții preventive contra amenințărilor; dreptul la religie; apărarea propriilor supuși împotriva unor atacuri; protecția libertăților stărilor; respectarea unor angajamente asumate prin convenții și remedierea pierderilor.

³¹ Piirimäe, *Just War...* op. cit. 512; Englund, *Ofredsår...* op. cit. 171.

condițiile unui război just. În anul 1651, când în seara dinaintea luptei contra polonezilor de la Beresteciko, hatmanul cazac Bohdan Hmelnyckij a cerut ajutor din Ardeal, Rákóczi s-a consultat printre altele și cu Johann Heinrich Bisterfeld. Profesorul din Alba Iulia și-a prezentat concepția nu doar referitor la acest caz concret, dar a făcut și constatări generale în legătură cu un război just³².

Conform celor scrise de el, un război este drept dacă scopul, motivele și metodele sale sunt juste. Din punctul nostru de vedere, metodele – cel mai pe larg tratate de autor – au cea mai mică însemnătate. Ele aparțin mai degrabă problematicii *jus in bello*, decât *jus ad bellum*, așadar nu se ocupă cu ce anume îi dă dreptul unui principe să înceapă un război, ci cu ceea ce poate face el, după ce conflictul a fost pornit. Începând cu evul mediu, gândirea politică îi acorda și acestei problematice o deosebită importanță, iar tradiția înfiripată din mentalitatea de cavaler s-a cristalizat în veacul al XV-lea, unindu-se cu problematica teologică *jus ad bellum*³³. După o analiză sistematică a declanșării unui război, al treilea și ultimul volum a lui Grotius, *Despre justetea războiului și a păcii*, este de asemenea consacrat comportamentului în timp de război³⁴. Concluziile lui Bisterfeld s-au înregistrat conform acestei tradiții.

Primele două criterii însă sunt deosebit de importante pentru analiza noastră. Scopul unui război – scrie Bisterfeld, respectând tradiția ce constituia de la Sf. Toma Aquino încoace punctul de referință în această problemă – nu poate fi nici interes personal, nici căutarea propriei măririi, ci numai slava lui Dumnezeu. Iar acest lucru constă în apărarea patriei și a celor

³² Părerăa lui Johann Heinrich Bisterfeld despre solicitarea unui ajutor din partea cazacilor cu completările episcopului György Csulai (Alba Iulia, 1 iun. 1651), kiadva: *Okmánytár II. Rákóczy György diplomáciai összekötéséhez* [Colecție de documente privind contactele diplomatice ale lui György Rákóczi II], Monumenta Hungariae Historica. Ser. I. Diplomataria 23, szerk. Sándor Szilágyi (Budapesta, Eggenberger, 1874) p. 66–73. Expunerile teoretice sunt rezumate de János Kvacala [Ján Kvačala], Bisterfeld János Henrik élete [Viața lui János Henrik Bisterfeld], *Századok* 25. (1891) p. 554–555.

³³ Johnson, *Ideology, Reason...* op. cit. p. 26–80.

³⁴ Grotius, *JBP* III. Mai vezi: Kasai Naoya, The Law of War, in *A Normative Approach to War*, op. cit. p. 244–275. Grotius, prin *jus naturalis* limitează mult drepturile asigurate pe timp de război, propunând principiul moderării (*temperamenta*): Tanaka Tadashi, *Temperamenta (Moderation)* ibidem, p. 276–307.

ce sunt asupriți pe nedrept, ori a libertății publice și a bisericii³⁵. Este evident că retorica lui Bisterfeld îl plasează în rândul filosofilor teologi, iar crezul lui, că scopul final al războiului este căutarea slavei lui Dumnezeu, stă în evidentă opoziție - de exemplu - cu Grotius. Acesta își construiește argumentația pe dreptul natural (*jus naturalis*), care, conform renumitei sale afirmații, ar funcționa și dacă Dumnezeu nu ar exista, ceea ce „nici nu s-ar putea presupune măcar, fără a săvârși cel mai mare păcat”³⁶. Totodată, considerând că la slava lui Dumnezeu se poate ajunge prin scopuri politice, mai cu seamă prin libertăți acordate stărilor, îl înrudește cu filosofii tradiției umaniste.

Din partea lui Bisterfeld, care în timpul Războiului de treizeci de ani s-a refugiat de la Universitatea din Herborn în Ardeal, este neobișnuit să se delimiteze de gânditorii „sfintei lupte”, care în timpul conflictului amintit au obținut o autoritate respectabilă atât din partea protestantă, cât și din cea catolică, și - mai cu seamă la cumpăna anilor 1620-30, între *Restitutionsedikt* și pacea de la Praga - au influențat puternic și marea politică³⁷. Conform tradiției, a cărei cea mai cunoscută orientare este reprezentată de gânditorii puritani englezi, nu este doar justă folosirea războiului pentru extinderea religiei, ci chiar Dumnezeu le dă această poruncă principilor³⁸. Bisterfeld se simte mult mai apropiat de acei filosofi moderați care - urmându-i pe gânditorii iezuși spanioli din secolul al XVI-lea, vizionari ai școlii de Salamanca - scot războiul dintre mijloacele de răspândire a religiei³⁹. Profesorul de la Alba Iulia tratează doar problema ocrotirii bisericii și nu a răspândirii religiei adevărate, foarte asemănător concepției lui Axel Oxenstierna, care considera apărarea bisericii un important scop politic și o parte a ocrotirii drepturilor de libertate a stărilor, și care a

³⁵ Părerăa lui Bisterfeld, op. cit. p. 68. Mai vezi: Kvačala, *Bisterfeld...* op. cit. p. 554.

³⁶ Grotius, *JBP* Prol. 11.

³⁷ Robert Bireley, *The Thirty Years' War as Germany's Religious War*, in *Krieg und Politik 1618-1648: Europäische Probleme und Perspektiven*, hrsg. von Konrad Repgen (München: Oldenbourg, 1988) p. 85-106.

³⁸ Johnson, *Ideology, Reason...* op. cit. p. 81-144. Timothy George, *War and Peace in the Puritan Tradition*, *Church History* 53 (1984) p. 492-503.

³⁹ Johnson, *Ideology, Reason...* op. cit. 150-203., Piirimäe, *Just War...* op. cit. p. 522. În maghiară vezi: Csejtei Dezső-Juhász Anikó, *Amerika felfedezése és az új globális rend* [descoperirea Americii și noua orânduire globală], (Máriabesznyő-Gödöllő: Attraktor, 2004).

încercat cu orice preț să evite la intrarea suedezilor în Războiul de treizeci de ani interpretarea de conflict religios⁴⁰. În cazul lui Bisterfeld, o concepție similară atestă și faptul că apărarea bisericii este strâns legată de „libertatea comună” (*communa libertas*), adică de apărarea drepturilor stărilor, așadar Bisterfeld rezolvă încadrarea teologică a unei idei umaniste seculare.

Dintre motivațiile care au dus la justetea războiului trebuie subliniate două lucruri. Mai întâi, Bisterfeld se manifestă din nou ca un veritabil umanist, atunci când este de acord cu războiul preventiv. El nu consideră doar răzbunarea și compensarea pagubelor deja săvârșite (*injuriae illatae*) un motiv just pentru război, ci și prevenirea acelorora, care ar putea fi suferite din partea dușmanilor (*injuriae inferendae*). Astfel, el se alătură gânditorilor Gentili și Bacon: nu este necesar ca principele să aștepte până când este atacat, ci poate preveni ostilitățile. În cazul lui Bisterfeld nu sunt valabile nici măcar îngrădirile pe care le găsim la Grotius.

A doua deosebire a argumentării: profesorul din Alba Iulia pune problema cine este de fapt acel „noi”, a căror ofensare ar putea motiva un război just din partea principelui. Deschide larg limitele acestei categorii, afirmând că ea cuprinde nu doar proprii supuși, ci pe toți cei care se leagă cumva de ai noștri. Dintre cele trei legături enumerate, primele două largesc nelimitat cercul celor în interesul cărora se poate interveni. Atât această categorie legată de existența umană (*vinculum humanitatis*) – având ca suport locuri biblice (Matei 7,12)⁴¹ –, cât și cele legate de bunătatea creștinească (*vinculum Christianae charitatis*) sunt generale și nu există un grup de oameni la care nu ar fi valabile. Mai mult decât atât, în cazul din urmă, principele nu doar are posibilitatea de-a porni războiul, dar – cu condiția ca Dumnezeu să-i dea mijloacele necesare – este și obligat să facă acest lucru. La definirea categoriei de „noi”, doar a treia și unica legătură (*vinculum propriae necessitas*) aduce informații oarecum practice: intervenția este necesară în

⁴⁰ Piirimäe, *Just War...* op. cit. p. 522–523.

⁴¹ Traducerea maghiară a locului citat din Biblie este: „A mit akartok azért, hogy az emberek ti veletek cselekedjének, mindazt ti is úgy cselekedjétek azokkal...” [Tot ce voiți să vă facă vouă oamenii, faceți-le și voi la fel...] (traducerea lui Gáspár Károli).

interesul acelora care cer acest lucru, ori din a căror stare rea poate rezulta o stare la fel de nefastă pentru noi⁴².

Această condiție limitează teoretic posibilitățile, practic însă deloc. Nu este întâmplător că Bisterfeld, pe acest fundament teoretic, dezvoltă o practică de ofensă în opera sa, iar concluzia va fi susținerea luptei cazacilor. Oștile din Ardeal nu au pornit chiar în acel an, dar teoria lui Bisterfeld, ce îmbina gândirea umanistă cu o fundamentare teologică, nu a rămas fără ecou. Totodată, războinicul György Rákóczi II nu trebuia convins de necesitatea luptei, iar în scrierile sale justificatoare privind războiul nu vom găsi referiri directe la acest lucru, cu toate că Zsuzsanna Lorántffy este posibil să fi cunoscut această scriere din 1651, analizată mai sus⁴³. În orice caz, lucrarea lui Bisterfeld, referitoare la susținerea unui război preventiv, a creat un context ideologic favorabil ca György Rákóczi II să justifice campania sa contra Moldovei ce va avea loc un an și jumătate mai târziu: chiar dacă nu a luat cunoștință din scrierile sale despre posibilitatea argumentării războiului preventiv, profesorul german a contribuit totuși la consolidarea ideii existenței acestui argument.

În concluzie, constatăm faptul că, încercând o justificare a războiului din Moldova în anul 1653, György Rákóczi II se folosește de aceeași argumentație: percepe conflictul precum un război preventiv. Conform afirmațiilor sale, în cazul în care nu l-ar fi atacat pe Vasile Lupu, mai repede sau mai târziu el ar fi fost cel persecutat de către domnitorul Moldovei. Atestă acest lucru sistemul argumentelor prezentat atât în epistola trimisă mamei sale, cât și în cea înmănată regelui Poloniei, precum și în laudația stărilor din Ardeal. Justificarea poate fi considerată una modernă. În același timp, era în concordanță cu scrierile

⁴² opinia lui Bisterfeld, op. cit. p. 68.

⁴³ Zsuzsanna Lorántffy în problemele politice îl respecta deosebit de mult pe Bisterfeldet. În anul 1656, când fiul ei îi cere părerea în legătură cu alianța ce urmează să se lege cu suedezi, diminuând valoarea propriei convingeri, afirmă despre profesorul decedat între timp: „Acum ar fi de dorit prezența lui Bisterfeldus, cel care ți-a fost fidel și ție, și lui Dumnezeu, cu adevărat cunoscător al Bibliei, cel ce judeca drept, îndeletnicindu-se cu lucrurile vechi”. Epistola scrisă de Zsuzsanna Lorántffy către György Rákóczi II, (Beregszász, 8 sept. 1656) în *A két Rákóczy György családi levelezése* [Corespondența de familie a celor doi György Rákóczi], Monumenta Hungariae Historica. Ser. I. Diplomataria, 24, ed. Sándor Szilágyi (Budapesta: Magyar Tudományos Akadémia, 1875) p. 510.

filosofilor politici – printre care opera lui Bisterfeld de la curtea princială – ai epocii și cu practica politică a vremii. Strategia de argumentare existentă până atunci doar sporadic în istoria modernă timpurie a Ardealului a fost elaborată prima oară în 1653 de György Rákóczi II, ca mai târziu să se folosească din nou și din nou de ea în campaniile ulterioare⁴⁴. Politica externă agresivă din Ardeal, care odată cu sfârșitul Războiului de treizecize ani își căuta noi direcții, și-a găsit în acest sistem de argumentare un context de justificare politică.

⁴⁴ Despre acestea vezi articolul meu în curs de editare: *Bellum istum-érvelések* II. Rákóczi György háborúiban; Epistola lui György Rákóczi II către regele Poloniei, Ioan Cazimir (Alba Iulia, 25 mart. 1653) In: Sándor Szilágyi ed., *Levelek és okiratok II. Rákóczi György fejedelem diplomáciai összeköttetési történetéhez, Történelmi Tár* (1889) [Corespondență și documente la istoria legăturilor diplomatice ale principelui György Rákóczi II, *Colecție de documente istorice* (1889)], p. 459–460

IMAGES OF ROMANIAN WOMEN WITH FOREIGN TRAVELERS IN THE XVITH AND THE XVIITH CENTURIES ROMANIAN SOCIETY

Georgeta Fodor*

Abstract

The journey in history has always been a subject of discussion and controversy among historians. The subject still is of great importance as traveling meant the way of meeting 'the others', other areas of civilization. Moreover it was a way through which two different cultures would meet and interfere.

The subject of the present study is that of revealing the attitude of the foreigners towards the Romanian women. We tried to capture and analyze another point of view, a foreign one, towards the Romanian society. We considered that such an approach would be a benefit for the knowledge of our medieval and premodern society. That is because these travelers came from various cultures and they belonged to different walks of life. Thus these travelers could offer us an external point of view on the Romanian society and on the Romanian women.

From a chronological perspective we chose to analyze the records of those who traveled through Moldavia and Walachia in the XVIth and in the XVIIth centuries. The reason for this is that during this period of time the records we have increased in number. We counted 37 of this kind of reports in which among the main area of interest are to be found valuable information referring to the Romanian marital strategies, to the marital rites, the morality of women and to the Romanian women's clothing.

One could argue that these are not the most important aspects that could best reveal the status of women. But we can not agree as the main reason of choosing this theme is that when aiming to obtain an objective image of the role of women in any given society it is imperative to analyze the ways in which the foreign travelers saw the women. Moreover this aspect is compulsory to be studied by our historians as Andrei Oisteanu said 'that we need the others for defining ourselves, so no women's history would be complete if there is no analysis of what the foreigners thought about the women living in the XVIth and the XVIIth Romanian society.

* Asistent drd., Universitatea "Petru Maior", Tg. Mureș

Disregarding the historical area, a journey has always been a way of interference and contact between different cultures and civilizations. Such a contact – bi or multilateral – favored the creation of an external image of a certain civilization area. The Romanian historiography has always been interested by the external representations of our society. One of the pioneers of such an approach is Nicolae Iorga. He is the author of a Romanians history seen by the foreign travelers. This book is a reference point for all those who are interested in this subject. It is also a starting point for the historians who want to study thoroughly this topic. The reason for this approach resides in the same limits stated by our historians. The previously mentioned historian, Nicolae Iorga sustained the fact that a national history can not be treated separated from the universal history. Indeed, such a scientific approach, based on the records of the foreign travelers, it is not an easy one as also Mr. Constantin Pirofici said that each record has something subjective which resides in the author's personal image on the Romanian society². Further, there are several elements which could have influenced the travelers' impressions such as: the social status, the professional formation of each one or the religious attachment. Despite all these difficulties, the historical value of these records cannot be denied as it might be the best, if not the only, way in which we are able to know the way in which the others saw the Romanian women.

For the XVIth and the XVIIth centuries we analyzed 37 of the records written by foreigners who traveled through Walachia and Moldavia. On a first reading the most interesting aspect recorded by them is that of the marital rites and strategies. Thus this is the first aspect to be analyzed in the present paper.

1. Foreign travelers on the Romanian marriages

Out of the 37 records, 18 make reference or describe the Romanian marital rites and strategies. Among the descriptions dating from the XVIth century, one of the most detailed one belongs to Anton Verancsics. He was a well-known lettered man in contact with great humanists such as Erasmus or Melanchton. This traveler gives us an extremely important

² Constantin Pirofici, *Imaginea femeii romane in scrierile calatorilor străini din prima jumătate a secolului al XIX-lea*, in Alin Ciupala, *Despre femei si istoria lor in România*, București, 2004.

description of the Romanians' marital rites. Despite the fact that he did not personally visit Walachia or Moldavia yet he was capable of giving a very detailed description of these rites. He might have known them while he was visiting Transylvania, the neighboring principedom. So we have an indirect source on Romanian weddings. But what does his record say? Anton Verancsics writes about the ways in which a marriage could be contracted, observing the fact that everyone had to obey the same rules but that in what the lower straits of life were concerned the freedom to marry the person one liked was even larger. But it is not this freedom that impressed Verancsics but one of the rites preceding the marriage knot. We refer to the act of abduction the young women on which Verancsics recorded the following: 'the girls they want to get marry with they rather kidnap before marrying them thinking that by doing so the bond would be much stronger'³. These information are certified as real by other internal documents found in Moldavia and Walachia. The only difference is that Anton Verancsics either forgets or he does not know that according to the legal provisions the act of kidnapping a young, unmarried woman was punished. Directly related to the marital procedures the traveler mentioned before writes that the Romanians could get marry more than once stating a major difference between the orthodox and the catholic marital stipulations. The example he gives us is that of the Romanian rulers who were allowed to have as many wives as they liked.⁴ The author seems to be quite critical on this custom. This aspect, Romanians' permission to marry more than one time, but no more than four, amazes another foreign traveler. That is the Franciscan monk Bernardino Quirini who was appointed the catholic bishop of Moldavia and Walachia in 1591. Thus, taking into consideration his professional background, Quirini sees also with a critical eye the Romanians' possibility to remarry. The tone of his description is as more critical as the Italian monk writes that this practice was copied by some of the Catholics living in Moldavia: 'I heard that several married Catholics who received the divorce papers ... and were allowed to remarry the same way the orthodox all around use to do'.⁵

³ Calatori străini despre Tarile Romane, vol. I, Ed. Științifică, București, 1968, p. 406.

⁴ Ibidem.

⁵ Calatori străini despre Tarile Romane, vol. IV, Ed. Științifică, București, 1972, p. 43.

We have so far two extremely valuable proofs on the marriage habits. They both seem to be the echo of the travelers' discontent over some rituals that were extended over the Catholics living in these countries.

Much more detailed are the records from the XVIIth century. The travelers visiting the Romanian states seemed to be much more interested by the marital rites. This situation could be related to the fact that during this period of time some of the most famous princely marriages were contracted. For example the wedding of the two daughters of Vasile Lupu or Constantin Serban's wedding.

Nicolo Barsi who visited Moldavia between 1632-1639 seems to be one of the most interested travelers. His record contains information on the marital rites: 'at these weddings they use to lay meals for three days and three nights while they only drink, dance and sing...'⁶

Ioan Kemeny, the messenger of the Transylvanian prince Gheorghe Rakoczi the IInd is also very generous in details. In his Memoirs he gives us information on the marriage of Maria Lupu with Ianus Radziwill. Kemeny describes the rites of a wedding at the highest level of the Romanian society, a royal one. We can consider this record as being quite objective as this Hungarian traveler was one of the guests invited at this wedding. From his point of view 'the wedding took place with great brilliance'⁷, with well-known guests from abroad. What seems to be very interesting is the fact that the author describes the ceremonies preceding the effective marriage and which were held in two separate locations, one for men and the other only for women. The same traveler also gives us the description of a typical Romanian rite 'hora' danced by the girls and the women of the nobility before the guests sitting at the tables.

Exactly the same event made an impression on Eberhard Werner Happel⁸. Thus he is another traveler who wrote a very detailed description of Maria Lupu's wedding. From his record we know that 'this feast took 12 days with all the joys and

⁶ Calatori străini despre Tarile Romane, vol. V, Ed. Științifică, București, 1973, p. 76.

⁷ Ibidem, p. 136.

⁸ Ibidem, p. 643.

the parties that one could imagine⁹. He seemed to be as impressed as Ioan Kemeny was by this royal wedding.

Ruxandra's wedding, Vasile Lupu's youngest daughter, was also an event which made an impression on the foreigners traveling through Moldavia at the time. From the event's description we find out that it was as pompous as her sister was. Among those who described the event there is a German Anonymous. But the records previously mentioned do not describe only the event itself. They also talk about the marital strategies which preceded the actual weddings. Moreover, if from the weddings's descriptions we know only the fact that such an event implies distinct ceremonies, gender restricted, it is the description of these strategies that gives more information on the status of the Romanian women. For example Eberhard Werner Happel describes Maria Lupu who was 'prince Vasile's eldest daughter, ..., a princess with powerful and extended connections, with cheer attributes and, in only one word, with all the gifts that these noble faces are able to attract and charm for gaining the friendship of their fellow creatures'¹⁰. But as we already mentioned neither this author nor the other does say anything about the eventual agreement to marry given by this young woman. This fact proves once again that a woman to be married could not say no. There are not a few cases when the girl was scarified for political reasons. The German Anonymous does not say anything about Ruxandra's agreement. But in his description the political reasons held the first place in explaining this 'weird' wedding. He notes that the Moldavian ruler had to give his daughter to marry against the collar. And if he does not say much about the princess's attitude towards the wedding, he does not forget to write about the sad faith of the mentioned princess. But he blames the faith more than the political reasons that forced her father to consent to this wedding: 'now, either it was God's will or the faith, it happened what Vasile Lupu could not forestall after the defeating of the Polish army under Batow and after Camenita's siege'¹¹. The same author does not say anything about Ruxandra's eventual reluctance. Thus, it is proven once again that the girl was totally under her father's

⁹ Ibidem, p. 647.

¹⁰ Ibidem, p. 471.

¹¹ Ibidem, p. 643.

control having no right to say her opinion. But if the agreement is not important the German traveler recalls Ruxandra's attitude when leaving the paternal house and her homeland: '(when leaving) while the prince (Vasile Lupu) was talking to his son-in-law, the young wife held her mother embraced crying bitterly. After she said good-bye to her father, the young couple kissed and their faces heartened but the brokenhearted did not allow the young wife to say a single word because of too much grief'¹².

Paul de Alep is another traveler who describes a Romanian wedding. He also does not limit his record only to the wedding itself but also describes the premarital ceremonies. He writes that the custom does not allow the younger daughter or son to be married before the older ones.¹³ More further he also writes about the wedding preparations when the servants and the bondmen were sent by carts in the mountains where from they brought lots of tree branches that were placed in front of the gates and on both sides of the road from the church to the bride's and groom's houses.¹⁴ Paul de Alep writes that this is the first clue that a wedding was in progress. He seems to be quite interested on this custom as he tries to find out its significance: 'they say that as the leaves of this tree are always green the same they wish to the bride and groom'.¹⁵ In what the wedding rites are concerned, Paul de Alep describes two weddings, one belonging to the nobility and the other is that of Prince Constantin Serban. This last wedding is accurately described as the traveler took part at this event. It seemed to be as pompous as Maria and Ruxandra's weddings were. We will not insist on the actual description as it does not bring new information on the subject. Instead we would rather talk about the description of a Romanian rite which we do not read in any other foreign record. Paul de Alep notes that Constantin Serban's bride got all the keys to the house, explaining that in this country the woman

¹² It could also be a conformation to the ancient rite according to which the brides had to cry when leaving the paternal home. Thus the German Anonymous, not knowing this rite, gave his own interpretation. And on the last words, the Poland text makes reference to the prince's grief and not to the Ruxandra's, fact proven by the internal chronicles.

¹³ *Calatori străini despre tarile Romane*, vol. VI, Ed. Științifică, București, 1976, p. 209.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*.

was the 'guardian' of her husband's assets.¹⁶ Closely related to this aspect the same traveler makes reference to the brides' dower. This fact makes Paul de Alep's record once more important as it is one of the few foreign reports on this topic. The author notes that the daughter's father had to give her daughter a dot and that if she would have children the dower passed in her husband's property otherwise it will be returned into her father's property.¹⁷ But his record does not stop here. He also recalls Maria Lupu's tragic destiny. He noted that while visiting Subotov he had met Maria while she was visiting patriarch Macarie. He feels sorry for this princess when writing that she was dressed like a slave: 'the poor Timus's wife who could speak 4 languages, Romanian, Greek, Turkish and Russian and for whom her father spent a fortune to bring her back home from Istambul, was now separated from her father, her mother ... living among strangers in her husband's palace'¹⁸.

These are only some of the most representative records on the marital rites from Moldavia and Walachia. The information does not reveal anything new from the internal documents. They only fill in the information given by our internal documents according to which the wedding could only take place if certain conditions were fulfilled. Also, these records prove once more that in what the marriages were concerned their ceremony and blazonry were two of the compulsory elements for a wedding to be recognized.

What do these records say about the Romanian women? Not too much, we could say. The authors wrote on women only when it was a princely marriage and even then they do not insist too much on the subject. So the women are not the main subject of these reports and we must recon that it could not have been so as they are centered on political, military or social events. When they write about weddings or about women it is only because they saw something out of ordinary or something very different from their society. Despite these features the reports we have just analyzed tell us that a women could remarry, though not knowing from what the travelers say, if under the same condition as men did, we also know that in what the nobility was

¹⁶ Ibidem, p. 211.

¹⁷ Ibidem, p. 209.

¹⁸ Ibidem, p. 314.

concerned the marriage was almost each time a 'business' where the women were sacrificed for political or social interest of their families or of the country. Unfortunately either of the travelers whose records we had analyzed does not say anything about the women belonging to the lower classes.

2. The Divorce

It seems that the travelers were very interested, some or even shocked, by another marital habit they have encountered in Moldavia and Walachia during the XVIth and the XVIIth centuries. They wrote quite a lot about what they considered to be the easiness of getting divorced in the Romanian society. Travelers like Anton Verancsics, Johann Sommer, Antonio Maria Graziani, Bernardino Quirini, Paolo Bonici, Nicolo Barsi, Petru Baksic, Bartolomeo Basetti or only some of those foreigners who talked about this aspect. From their reports we find out that for a Romanian, both from Moldavia or Walachia, it was not difficult at all to divorce if he or she wanted. This easiness could be encountered at all levels of Romanian society starting with the royal family. This aspect was noted by the previously mentioned Antonio Verancsics. He wrote when referring to the rulers that they could divorce by paying the wife an amount of money.¹⁹ Paolo Bonici, while visiting Moldavia, says that here the custom allows the bishops to pronounce the divorce. 'When the couple does not want to live together anymore they pay the bishop so much money as to consent to their separation, the divorce being pronounced immediately and each is free to remarry'.²⁰ Nicolo Barsi seemed to be as dumbfounded as the other travelers were when he saw the Romanian divorce procedures. He wrote that when someone did not like his wife, either she was ugly or he does not have feelings for her ... than he brings a cow to the bishop'²¹.

The previously mentioned travelers looked quite perplexed by the fact that in the Romanian society the divorce was accepted by the authorities. The tone of their reports proves the

¹⁹ Calatori străini despre Tarile romane, vol. I, Ed. Științifică, București, 1968, p. 405.

²⁰ Calatori străini despre Tarile romane, vol. V, Ed. Științifică, București, 1973, p. 24.

²¹ Ibidem, p. 79.

fact that they did not agree to this habit probably mostly because they were Catholics and mainly because the habit was copied by some of the Catholics living in Moldavia or Walachia. Thus the religious preconceptions were those who had influenced the travelers' attitude towards the fact that in the Romanian society the divorce did not represented a forbidden practice. A negative aspect of their records is the fact that the travelers do not give any details on the procedures or on the conditions that one had to fulfill in order to get divorced. On other side their information on the easiness of the divorce are denied by the internal documents which prove exactly the opposite: that the divorce could not be obtained as easy as the foreigners thought. Moreover the legal conditions functioning in the XVI and XVII centuries were not at all easy to be fulfilled. But what can we find out about women? Once again the information are not in favor of realizing a complete picture, all that we found from this records is that women could also divorce.

3. Foreign Travelers on Romanian Women's Everyday Life

Other aspects described by the travelers in their records make reference to the social role played by women, their clothing and their morality. But before analyzing these aspects we have to underline the fact that few were the travelers interested on these aspects. Thus their notes are very lacunar and sometimes even contradictory proving the fact that they did not pay too much attention to the matters in discussion. One the other hand, although the information are limited they are the only one thus we can not ignore them.

On women's social role they had remembered only that information that were out of ordinary or those that had an influence upon their person. This is the case of Francesco Della Valle Padovanul who writes about the help he had received from a woman while he was traveling through Walachia and Transylvania. It seems that that woman had made an impression on the traveler as he recalls her and as he wrote that this woman did not want to take him any money neither for the shelter, the dinner nor for his horse's forage.²² Franco Sivori's record does

²² Calatori străini despre Tarile Romane, vol. I, p. 339.

not say anything more than to remind us that the women were also the victims of the political and military events. The Italian writes these aspects in the context of prices Petru Cercel's escape for Transylvania. An out of the normal patterns stands Pascal De'Marini Poli's record, a trader from Venice, who came to Walachia and who's main role was to maintain the epistolary connection among princess Ecaterina and one of her sister living in the Venetian Monastery, San Matteo. This record is at one extent out of the ordinary as it relates, though indirectly, the correspondence among two women. Thus we could found more on women's interest, concerns which are mainly centered on family matters. Another Venetian, Tommaso Alberti who came for business in Moldavia, is the author of a very detailed description on women's role in the Moldavian society. This is what he observed in 1612: 'women are those who lead and do all the house matters, they talk freely and informally with friends or strangers which is not something forbidden'²³. So we have a first foreign record on the social dynamics and the women's role in it. But we have to stress the fact that this was not something unusual and moreover the freedom to walk and talk without reserves was even grater for the women belonging to the lower social classes. The explanation for this is very simple. Those women had to work, to help to the family's welfare and they would not have done that by staying in the house. But his record is also important as it does not make reference, as most of the foreign travelers did, only to the women from nobility. Another report belongs to Charles de Joppecourt, the author of a short history of Moldavia. The information given by this traveler is also very important for the social dynamics and the women's involvement. He wrote about the political ambitions of the Prince Ieremia Movila's wife. The author does that while describing the problems generated by the succession to the Moldavian throne when Ieremia Movila's wife had tried to make sure that the princely throne belonged to her sons.²⁴

The women's clothing is another subject that can be found in these records. From Franco Sivori's point of view they dress like Turkish women. According to his record 'almost every women (from Walachia) is dressed up in Turkish fashion, with

²³ Calatori străini despre Tarile Romane, vol. IV, p. 357.

²⁴ Ibidem, p. 391.

long dresses or skirts, and on their heads they wear some very white, cotton wimples which resemble to Turkish turbans'.²⁵ Francois de Pavie, whose record was published by the Romanian historian Nicolae Iorga, offers a more colorful description of Moldavian women's clothing. This author considers that women of the nobility from Moldavia are dressed up like those itinerant Egyptians (though the author refers to the gipsy women) and also having on their heads a round, made of cloth web ... this is the only difference among these itinerant women and the Moldavian ones: that the last ones are blond and white and the first ones are dark complexion but artificially made by using for washing up ointments made of herbs'.²⁶ From Giorgio Tomasi's point of view, a Venetian describing the Walachian and Moldavian women's clothing, it does not have anything with the Turkish fashion that Sivori noticed. He thinks that they dress like the old Romans used to do.²⁷

Paul de Alep sees the Romanian women dressed up like the European ones. 'they have the hair twined like a twist covered by a white chignon while the wealthy ones wear a rosy chignon ... all of them wear blue shawls from Alep (the author exaggerates) and the wealthy ones wear shawls from Bursa The unmarried girls also have the hair twined but not chignonled so as to make the difference between the unmarried and the married women'.²⁸ Taking into consideration this description, Paul de Alep seems to be the author of the most detailed description of the Romanian women's clothing.

We do not have a difference among the nobility and the lower classes in what the women's clothing is concerned. But Evlia Celebi makes this difference. From his point of view the clothing indicates the moral quality of these women when he writes the following: 'in this way, and depending on the clothing, we can tell if the woman is or not of easy virtue (a courtesan)'.²⁹ Thus the courtesans wear 'a sort of chequered, satin made dress from silk or velvet and high hilled shoes'³⁰ whereas the honest

²⁵ Calatori străini despre Tarile Romane, vol. III, p. 17.

²⁶ Ibidem, p. 183.

²⁷ Ibidem, p. 673.

²⁸ Calatori străini despre Tarile Romane, vol. VI, p. 27.

²⁹ Ibidem, p. 705.

³⁰ Calatori străini despre Tarile Romane, vol. V, p. 704.

ones 'wear on their colored skirts a blue apron like those across Istambul'³¹.

We could say that the women's clothing was not a subject of interest for these travelers. This fact is proven by the very limited number of the descriptions above. And even those records did nothing else but to prove the ignorance or the lack of interest of the travelers for which the Romanian women's clothing has nothing autochthon being either European or Turkish. Thus we should not be surprised by the fact that the morality was not a subject of interest for these travelers. On this subject we have only two records. They belong to Paul de Alep and to Evlia Celebi. The information given by the first one is either contradictory or false. He says that the Moldavian women are 'absolutely shameless and dishonest' a situation which appears to him to be so generalized that the local prince got tired of punishing them.³² Then he changes his mind and describes them as being like queens with an unspotted morality. In turn Evlia Celebi talks about the courtesans known as 'gazde' who use to stay in inns wearing, as we already mentioned, colorful dresses and high hills, offering themselves to those willing to pay for them.³³

Summing up, these records are very important although they give a confused and sometimes even contradictory image on the Romanian women. It would be more 'travelers on the Romanian women' and less their image. But ignoring the difficulties in analyzing these records, like the impossibility to verify all the information given, they still are a valuable document for seeing the way women were regarded in the Romanian society. The fact that these sources are not in great number and that in the economy of the descriptions women do not play an important role makes as rich the same conclusion that we had by analyzing the internal documents that women were not a subject of interest and that they appeared in documents only indirectly being treated in the more general context of the political, military or social events.

³¹ Ibidem.

³² Calatori străini despre Tarile Romane, vol. VI, p. 56.

³³ Ibidem, p. 56.

MOBILITATEA ȚIGANILOR: DESPRE IMPLICAȚIILE POLITICO-IDEOLOGICE ȘI PRACTICE ALE UNOR CONCEPTE

Marian Zăloagă*

Gypsies spatial mobility: considering the ideological, political and the praxis dimension of some concepts

Abstract

For centuries spatial mobility was regarded as a major identity marker in the process of Gypsies representation. In the present study I intend to trace the ideological and political implications of some concepts like migration, nomadism, seminomadism, peripatetic behaviour, which have been instrumentalized within the academic and nonacademic field. Sometimes, abusively used as synonyms, at a first glance, these concepts used to designate Gypsies' lifestyle, seem to be innocent to any sort of instrumentalization. Promoting a longue duree perspective – which involves referring to some representative and influential literature – we discovered that one deals with an intricate and ideologized usage of the aforementioned terms. As noticed, nomadism is strongly associated in the language of the classic historical schools with the alienation of the Gypsies to national community. Therefore, starting from this premise, their discourse naturally and noncritically concentrates on the harsh practices enacted towards this people. Embracing an ethnic-organicist opposition, the representatives of this school mainly provide a chronology of the repressive practices. On the contrary, the German social historical school, takes an intermediary position, regarding Gypsies mobility within the framework of the centralizing state with its uniformization policies. Still, the ethnic argument persists, Gypsies ethnicity being regarded as undisputable. Though, there is no tendency of assimilating the Gypsies within the Fahrendleute. Finally a special point of view is represented by the Netherlands constructivist school which does not believe in the Gypsies ethnicity on the basis of any linguistic argument – thus following the anthropologic British school – going so far as to deny any ethnicity, consequently placing the Gypsies among other peripatetics. The supposed nomadic cultural behaviour as an ethnicity marker is repudiated.

* Asistent cercetător Institutul de Științe Socio-Umane “Gheorghe Șincai”
Tg. Mureș

The ideological implications in the usage of these terms are much more visible within the social sciences discourse. We will only refer to the „romany” intellectuals efforts which have been striving to impose the banning of some labels like that of „gypsy” in the official reports of the authorities. Thus, they tried to individualize Gypsies’nomadism from that of the other groups, to define it as an identity marker, and mainly to disconnect it from the criminalisation processes that characterised the policies of the central national state over the past two centuries. As the present day practice proves it, sometimes, despite of different ambiguous politic and even juridical specification, the subjectivity of the field agents play down any effort of gaining acceptance by means of preserving a self-attributed „nomadic character” of the „R(r)oma nation”.

Imaginată sau reală, mobilitatea țiganilor a fost mereu un reper care a contribuit la afirmarea diferenței. Referință descriptivă devenită stereotip cvasipermanent în orice heteroimagine, ea a născut probleme de interpretare cu firești valențe politice, devreme ce implică negocieri, reacții de toleranță sau intoleranță din partea mediului macrosocial transgresat. La nivelul antropologiei politice, preocupată printre altele și de felul în care indivizii se construiesc pe sine ca subiecți ai unui grup, problema capătă un interes aparte în contextul în care relația dintre grupuri a fost influențată de etichetare, iar aceasta la rândul ei implică o varietate finită de politici și practici¹.

În etapa actuală a studiilor dedicate temei țiganilor ne aflăm în fața unui cumul de interpretări reductibile totuși la două mari formule, cu variantele lor intermediare. În consecință, mobilitatea țiganilor e privită fie ca un dat ancestral (comportament cultural cu valențe primordialist etniciste), fie ca un răspuns intern la determinări externe, în raporturile grupului cu societățile de contact² (strategie adaptativă sau de supraviețuire). Orice întreprindere de a alege între cele două variante interpretative este ocultată de specialiști din diferite rațiuni. Ele țin de orientarea fiecăruia, totodată depinzând de general admisă dificultate în a oferi un răspuns univoc. Adesea la

¹ Nando Sigona, *Locating ‘The Gypsy Problem’. The Roma in Italy: Stereotyping, Labelling and ‘Nomad Camps’*, in *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 31, No. 4, July 2005, pp. 741-756.

² Formulă propusă de Vasile Burtea, *Rromii în sincronia și diacronia populațiilor de contact*, Editura Lumina Lex, București, 2002.

nivelul explicațiilor globale cele două tipuri de motivare sunt intersanjabile, motiv pentru care, din punctul nostru de vedere, cele două tipuri de interpretări nu se exclud, mai mult, până la un punct se pot dubla reciproc.

Această dublă perspectivă aparent ireconcilibilă în termenii săi, introduce și ambiguități de natură semantică. Astfel, ea complică și optarea pentru o formula corespunzătoare în ce privește terminologia cea mai potrivit de uzitat în a descrie mobilitatea țiganilor. Aparent imună la discursul politic, utilizarea, respectiv instrumentalizarea unor formule precum migrație, nomadism, seminomadism a fost și este parțial marcată de acesta. Felul în care putem depăși anumite ambiguități cu privire la terminologie depinde de mai mulți factori ca: încadrarea cronologică a mobilității, de valoarea sa cantitativă și efectele ei, și nu în ultimul rând de durata ei de manifestare.

Pentru a demonstra implicațiile politicului - chiar și în forma sa devenită loc comun chiar și în limbajul academic, aceea de „corectitudine politică” - în utilizarea anumitor formule, vom analiza discursul demarat de diverși autori care au acordat atenție problemei țigănești, considerând discursul propus în funcție de implicațiile politico-ideologice ale scrisului lor, în paralel cu marcarea valenței interpretative a conceptelor în funcție de specificul direcțiilor de cercetare promovate. Fără a avea pretenția de a rezolva o problema extrem de delicată, ireductibilă la un răspuns univoc, considerăm această dublă perspectivă ca una eficientă deoarece ea ne permite contextualizarea istorică și ideologică a promotorilor de discurs și totodată oferă ocazia de a urmări modul în care denominarea-categorizarea a contribuit la articularea diverselor politici vis-a-vis de țigani.

Asumând posibile neîmpliniri, analiza noastră extinsă cronologic pe mai multe secole, se va concentra asupra atitudinilor adesea forjate pe un set de stereotipii admise ca structurale societății dominante, până de curând singura interesată a(-și) lămuri această problemă. Indicativ pentru valoarea structurală a diferențierii pe baze sedentar versus nesedentar - întotdeauna implicit sau explicit operată între țigani și societățile normative - este faptul că trimiterile la mobilitate sunt constatabile în majoritatea referințelor privitoare la țigani, în scrieri de diferite facturi ca cele lingvistice, științifice, juridice sau de ficțiune.

Definiții și concepte operaționale

Dacă ar fi să ne referim succint la definițiile de dicționar, nomadismul este considerat ca un *mod de viață al unui popor* (s.n.Z.M.) care nu trăiește în mod continuu pe același teritoriu, ci se deplasează ciclic sau periodic. Se distinge de migrație care e neciclică și implică o schimbare totală de habitat. Nomadismul nu e o rătăcire nerestricționată și nedirecționată, ci se ghidează după anumite centre capabile să ofere temporal stabilitate prin accesul la surse pe care le asigură. Unele grupuri nomade sunt asociate unei largi societăți deși își mențin un mod mobil de viață. Este și cazul nomazilor comercianți care pot produce sau vinde produse simple sau se pot angaja ca muncitori. Diversele grupuri desemnate destul de vag ca „țigani” sunt cele mai bune exemple pentru acest tip de nomadism. Migrația, pe de altă parte, poate fi definită drept schimbarea permanentă a rezidenței de către un individ sau un grup; ea exclude mișcări precum nomadismul, migrarea forței de muncă, rătăcirea sau turismul care toate sunt tranzitorii³. Nomad pare deci un comportament social cu tendințe înspre permanentizare în sensul unui *lifestyle*, în vreme ce migrația se configurează mai degrabă ca un răspuns, o reacție fiind totodată o experiență secvențială bine delimitată temporal.

Pe parcursul istoriei țigani au cunoscut, în ordinea inversă menționării noastre, ambele tipuri de experiență. Dicționarele reprezentative moderne din diverse spații cultural-lingvistice îi definesc ca nomazi sau de multe ori ca rătăcitori, deși consemnează meseriile cultivate, și deseori se preocupă de momentul migrației lor din India, sau alte patrii imaginate sau imaginare. Acest gen de sintetică descriere, specifică operelor enciclopedice, dezvăluie de departe influența unei literaturi născute din exercițiul disciplinator al statului modern, care a căpătat o valoare explicativ-justificativă, ferm reiterată prin apelul la autoritatea bibliografică reprezentată adesea de lucrări apărute în secolele al XVIII-lea și XIX-lea, deci chiar contemporan cu proiectul centralizării statale.

Stereotipic dicționarele mai noi sau mai vechi insistă asupra dimensiunii mobilității atribuite acestui grup etno-cultural fapt ce mărturisește despre trăinicia și inserția stereotipurilor în imaginarul colectiv cu corespondentele sale semantice.

³ Vezi în acest sens definițiile din enciclopedia Encarta, Britannica, DEX, etc.

Reductive prin excelență și uniformizante, operele lexicografice sau enciclopedice sunt doar un exemplu de generalizare reductivă. Implicit sau explicit, unele dintre ele pun acest fenomen pe seama modului de organizare a procesului muncii în cadrul acest(ui)or grup(uri). Insensibile la nuanțe, dicționarele acoperă semantic destul de vag diversele configurări ale mobilității țigănești, atât în raport cu cadrul temporal cât mai ales spațial-organizațional. Autorii anumitor voci nu își ridică problema în ce măsură migrație nomadism, seminomadism, vagabondaj, etc. sunt termeni operaționali potriviți în funcție de varietatea grupurilor, epocilor, regiunilor, tratându-le adesea ca sinonime.

Singur, mai recentul dicționar al lui Kenrick Douglas, specialist în istoria țiganilor, oferă următoarea lămurire termenului nomad: „romii nu au fost niciodată crescători de animale nomazi care se deplasează cu turmele lor din loc în loc. Unii dintre ei aveau o îndeletnicire pe care o practicau deplasându-se din loc în loc (uneori erau numiți peripateticieni), fie ca erau fierari, acrobați sau prezicători. Cuvântul “țigan” a devenit sinonim cu “nomad”. Totuși, nu este sigur că în trecut toți țiganii doreau să fie nomazi. Adesea țiganii se deplasau pentru că erau obligați”⁴. Lipsa din același dicționar dedicat romilor a unei voci ca cea dedicată explicitării „migrației”, demonstrează un program politic al autorului, cum se știe profund implicat în mișcarea de recunoaștere a drepturilor etnice ale țiganilor. Altfel spus, preferința pentru introducerea selectivă a acestui termen mărturisește despre o orientare de factură organicist-etnicistă prin care nomadismul primește calitatea de *maker* identitar.

Școli istorice. Migrație – nomadism - migrație

Din nefericire, nici abordările clasice de factură istorică nu sunt mai explicite când vine vorba în a discerne asupra formulelor celor mai potrivite, corespunzătoare diverselor contexte conjuncturale. În cadrul studiilor țiganologice perspectiva istoricistă clasică configurează un discurs linear⁵, stăruind asupra fixării momentelor debutului migrației din diverse spații ipotetice, ca și asupra, mai degrabă, bănuitelor

⁴ Kenrick Douglas, *Dicționar istoric al țiganilor(romilor)*, Editura Motiv, Cluj-Napoca, 2002, p. 115.

⁵ Nicole Martinez, *Les Tsiganes*, Presses Universitaires de France, Paris, 1986, p.31.

decât sigurelor cauze ale sale. În ultimă instanță a stabili în ce măsură putem vorbi de nomadism sau după caz de migrație, implică obligatoria motivare a mobilității spațiale a țiganilor.

Tabăra istoricilor clasici, preocupați atât de mult de evenimential, și de departe cei mai prejudiciați de stereotipurile societății căreia îi aparțin, cultivă o explicație ideologizată de factură etnico-organicistă. Contrapunând natural propria societate sedentară, modului de viață nomad, care treptat devine asocial (vagant) prin criminalizarea mobilității, ea nu face decât să legitimeze la nivel argumentativ anumite practici devenite abia ulterior codificări juridice și deci politici cât de cât coerente. Excepție face istoriografia dedicată efectelor Holocaustului, în cadrul căreia tonul autorității este înlocuit de tendințe culpabilizante la adresa regimului nazist. Simplistă, uneori angajată, schema de tratare a istoricilor nu implică decât o perspectivă univocă, intuibilă doar în sens invers tentativei noastre de înțelegere a mobilității țiganilor. Pur și simplu arbitrariul punitiv-legislativ este văzut ca firesc în condițiile unei opoziții fundamentale între societatea proprie - sedentară și cea țigănească - nomadă.

Creditată a fi debutat odată cu preluarea din registrul etnologiei a argumentului etnocentric și astfel plasabilă undeva în secolul al XVIII-lea, optica organicistă implicită sau explicită a nomadismului țiganilor este însă mult anterioară. O depistăm de exemplu chiar și la Sebastian Munster sau Bonaventura. Treptat, cu veacul al XVIII-lea, ea capătă interes mai special și trebuie înțeleasă în cadrele ideologiei raționaliste a luminilor producătoare de politici de sedentarizare forțată. Experimentele demarate în Spania și Imperiul Habsburgic sunt cazuri unde sedentarizarea avea relevanță atât din punct de vedere fiscal, cât și ca politică economică fundamentată pe fiziocratism. Descriși în termeni profund etnici, chiar dacă pe alocuri, de ceva vreme, heteroetnonimul a început să se utilizeze și față de alte categorii de grupuri dislocate, țiganii sunt creditați a dezvolta un nomadism intern, mai mult sau mai puțin limitat, un seminomadism sezonier⁶. Din veacul al XIX-lea și prima jumătate a secolului XX, politicile și implicit configurarea unei mari părți a discursului științific față de mobilitatea lor trebuie înțelese în funcție de formula națională triumfătoare mai

⁶ Vezi Michael G.H. Grellmann, *Historische Versuch ueber die Zigeuner*, Zweite Auflage, 1787; Viorel Achim, *Țiganii în istoria României*, Editura Enciclopedică, 1998.

devreme sau mai târziu în aproape toată Europa. Noua ideologie a naționalismului exclusivist și uniformator grevează locul țiganului în noua comunitate simbolică reprezentată de statul național și membrii săi. Este o chestiune de timp ca lucrurile să degeneze spre formula național – socialismului, ale cărei efecte genocidale sunt binecunoscute. Pe rând, nomadismul țiganilor - căci migrația e un termen prea puțin uzitat sau rezervat altor categorii interne de cetățeni - este interpretat în funcție de paradigmele ideologice dominante care pot și au devenit suport și justificare ideologică pentru diverse politici anti-țigănești. În general, măsurile anti-nomadism sunt încadrate și în ansamblul eforturilor de civilizare prin supraveghere și standardizare birocratică. Faptul ca în deceniul trei al veacului al XX-lea, de pildă, se ajunge la o ierarhizare între un tip de civilizație *Naturvolk* (nomadă și primitivă) și o alta *Kulturvolk* (sedentară și civilizată) susține validitatea efectelor ideologizante ale acestui proiect demarat de câteva secole.

În fine, politicile statului comunist tot în sensul sedentarizării și eficientizării au pornit tot de la această influență diferențiere structurală nomad-sedentar. Este clar deci că, în general, statul centralizat (fie el imperial, național sau comunist) nu a lăsat nici o șansă peripateticilor care aveau un mod de viață pe care autoritatea l-a asociat cu subversivitatea juridică, ideologico - comportamentală și biologică. Inhibând nomadismul, statul centralizat și birocratic a încurajat însă migrații sau a operat dislocări de populație controlate. Mobilitatea permanentă sau secvențială a unor grupuri social - economice sau etnice a fost sever restricționată.

La o lectură atentă putem constata că interpretarea istoricistă clasică se referă la rațiunile debutului migrației țigănești, trecând apoi în registrul organicist și structural vorbind de o tendință înăscută a țiganilor către nomadism justificată printr-o atribuită necredință, lipsă de onestitate, indolență, etc. Pentru ei, societatea dominantă nu este responsabilă decât indirect de soarta lor rătăcitoare. Preferându-se formula acțiunii unor factori de atracție (*pull factors*) se evită abil responsabilitatea propriei comunități. Influența vreunor arbitrari factori de respingere (*push factors*) veniți dinspre direcția majoritarilor nu e concepută decât punitiv în momente limită sau de intoleranță. Profund etnocentristă și dedicată mărturisit sau nu intereselor autorității, ierarhizantă prin pretenția că reprezintă o practică

legitimă, aceea a majorității, școala historizantă e obtuză la a particulariza, la a încadra fenomenul țigănesc în cadrele ideologico - politice și ale practicii societăților normative sedentare, la rândul lor secvențial traversate de-a lungul istoriei de diverse variante ale mobilității individuale sau de grup. Nivelul atins e mai degrabă repertorierea regională sau statală a etapelor represiunii și cel mult a acuzelor aduse. Lipsa unei perspective comparatiste prejudiciază o mai nuanțată înțelegere a fenomenului, legitimând un discurs univoc.

Polițieneste, odată cu dezvoltarea și profesionalizarea acestui sector de control sau de reprimare preventivă a comportamentului anomic, reprezentat în bună măsură de mobilitatea țiganilor ca grup etnic, autoritatea a ajuns să identifice în „țigani”⁷ o categorie de periculoși, de paraziți sociali. Această operațiune raționalistă e magistru demonstrată de analiza calitativă și cantitativă aplicată de istoria socială, mult mai atentă la cadrele generale macrosociale în care mica epopee a țiganilor s-a desfășurat și proiectat subiectiv, reconstituită fiind multă vreme în exclusivitate de către autoritățile exterioare.

La jumătatea drumului dintre istoria lineară pe care am numit-o clasică, cu accentul său pe dimensiunea organicistă a comportamentului de grup și cea constructivistă ce insistă asupra evoluțiilor constatabile la nivel macrosocial ce influențează relația cu microgrupurile, se plasează lucrarea lui Thomas Fricke. Subliniind aspectul unidirecțional al politicilor din perioada secolelor XVII-XVIII, vis-a-vis de grupurile nesedentare, și în particular față de țigani, el tratează procesul criminalizării țiganilor în contextul crizelor militare și politice ale perioadei. Este evidentă credința sa în efectul secundar dar irevocabil pe care atitudinile și politicile legate de gestionarea unei mase eterogene de nesedentari în contextul belicos și generator de delincvență la care se referă l-au avut și asupra tratării problemei mobilității țigănești. Valoarea incontestabilă a studiului aplicat constă tocmai în fixarea momentului critic când autoritatea trece la criminalizarea unui comportament social specific unui grup etnic ca cel țigănesc⁸.

⁷ Utilizăm „țigani” în sensul de etichetă extinsă nenuanțat de autorități asupra tuturor *Landesfahrer* (grupuri nesedentare).

⁸Vezi Thomas Fricke, *Zigeuner in Zeitalter des Absolutismus. Bilanz einer einseitigen Ueberlieferung; eine sozialgeschichtliche Untersuchung anhand suddeutscher Quellen*, Pfaffenweiler, Centaurus Verlagsgesellschaft, 1996.

Abandonând parțial formula nomadismului ancestral, beneficiind de avansul din științele sociale, precum istoria socială, antropologia culturală sau economică, etnologia sau sociologia, abordarea școlii olandeze ocupă un loc distinct în cadrul înțelegerii mobilității țiganilor. Ea are meritul de a dezvolta o viziune convergentă asupra celor două societăți care au interacționat dintotdeauna, nerămânând niciodată paralele, coexistând în ciuda unor ferme delimitări teritoriale și culturale. Contextualizând atitudinile anti-țigănești în cadrele mai generale macrosociale ale luptei antivagabondaj duse de instituțiile societăților reglatoare pe parcursul întregii epoci moderne, ei explică politicile de sedentarizare, asimilare, internare, anihilare etc. prin neînțelegerea de către autoritățile diriguitoare a utilitarismului peripateticilor într-un flexibil proces al muncii. Contribuția lor de necontestat este că ei fixează metodic factorii ideologici care jalonează politicile antițigănești, implicit antimigratoare⁹. Dintre acestea un loc important este rezervat asistenței sociale, medicalizării sau/și criminalizării discursului față de toate grupurile și indivizii nesedentari.

Teoretic și metodologic mai bine fundamentată decât istoria lineară, istoria socială privește contextualizat atât cronologic, cât și structural. Ea favorizează o abordare constructivistă discutând din perspectiva politicilor și a conținutului juridico-semantic al etichetărilor descoperite în documentele oficiale¹⁰ sau în operele devenite canonice¹¹.

Conștienți de diversitatea grupurilor, de lipsa unei omogenități etnice a țiganilor, fapt neglijat de istoria clasică, școala istoricilor sociali olandezi reprezentată de Leo Lucassen, Wim Willems, Annemarie Cottar, dincolo de meritele sale, prin lectura lor exclusivistă aplicată heteronimului - etichetă „țigan”

⁹ Se observă aici influența tezei lui Judith Okley care discută etnicitatea țiganilor părăsind argumentul lingvistic. Îmbrățișând această orientare, nomadismul devine un reper identitar și datorită directelor implicații etnocentriste.

¹⁰ Leo Lucassen, *Eternal vagrants? State Formation, Migration and Travelling Groups in Western Europe, 1350-1940*, in Leo Lucassen, Wim Willems, Annemarie Cottar, *Gypsies and Other Itinerant Groups. A socio-historical Approach*, Leo Lucassen, *Zigeuner: Die Geschichte eines polizeilichen Ordnungsbereiches in Deutschland 1700-1945*, Bohlau Verlag, 1996.

¹¹ Wim Willems, *In search of the true Gypsy. From Enlightenment to the final solution*, 1997.

considerat o simplă categorie¹², pierde din vedere că identitatea etnica nu e opusa celei sociale, ci e o manifestare a ei¹³. De fapt, tocmai instrumentalizarea în documentele oficiale a etichetei deja parte a unei heteroimagini preponderent etnice, demonstrează cum una din caracteristicile setului descriptiv, și anume mobilitatea considerată cultural-organic, devine la un moment dat în ochii autorității capabilă să acopere semantico-juridic un fenomen mai general constatabil la nivel macrosocial. Cu alte cuvinte, eticheta „țigan” capătă valoare socială derogativ operațională datorită unor trăsături etnice constatate anterior.

Paradoxal, deși beneficiază de aportul etnologiei, ulterior al antropologiei culturale, istoria clasică și apoi cea socială operează selectiv, alunecând spre concluzii univoce, reductive, cel puțin ideologizante. Înseși termenii cu care operează au acest efect ideologizant. Preferând formula nomadismului în delimitarea diferenței, școala istorică clasică se plasează pe poziții organicist-etniciste conform cărora mobilitatea țigănească ar fi un dat, de situațiile conflictuale fiind responsabilă opoziția fundamentală, de *lifestyle*, dintre cele două grupuri. Învățând de la antropologie să aplice schema deconstructivismului, și de la marxism că migrația este un fenomen determinat de jocul privind accesul la resurse, indiferent de actori, (și) particularizând în contexte social istorice și statale raporturile sedentari-nomazi, istoricii sociali admit că constanta migrație a țiganilor este rezultatul politicilor demarate de deținătorii puterii teritorial-politice.

Mărturisit sau nu, pentru istoricii de ambele orientări, din prisma unicei perspective accesibile, aceea a autorității centrale, mobilitatea e configurată ca un semn al devianței de la conduită socială legalizată¹⁴, puternic influențată de argumente ideologizante raționaliste, naționale și biologice. Istoricul clasic transformă mișcarea de migrație determinată de factori externi, adaptativă, în nomadism (comportament cultural) chiar în sensul omnipotențialului conflict etnic, iar istoricul social evită formula nomadismului în favoarea celei a peripateticianismului, operând uniformizator pe urmele discursului statului și implicit privând grupurile țigănești de conotația lor etno-culturală.

¹² Idem, *Ethnicity as Death-Trap: the History of Gypsy Studies*, in Leo Lucassen, Wim Willems, Annemarie Cottar, *Gypsies and Other Itinerant Groups. A socio-historical Approach*. Macmillan Press Ltd, 1998, p. 16-27.

¹³ Richard Jenkins, *Social Identities*, Routledge, 1998.

¹⁴ Nicole Martinez, *op.cit.*, p. 32

Negând identitatea nomadă, presupune și nerecunoașterea identității etnice aducătoare de drepturi în contexte statale, astfel permițându-se diverse politici raționalizatoare administrative, ocolindu-se abil riscurile căderii sub incidența unor sancțiuni internaționale legate de nerespectarea, negarantarea unor drepturi mai extinse ale minorităților naționale. În acest context, dacă ar fi să ne referim direct la cazul olandez, nu putem să uităm că el documentează un dosar extrem de violent și exclusivist față de țigani. Rămâne de demonstrat în ce manieră această așezare a țiganilor în cadrul claselor periculoase poate fi o cale de a masca politici de asimilare, care nu mai sunt în legitime în contemporaneitate. Dimpotrivă, statutul juridic de minoritate națională sau mai nou în mai recente cadre europene, de grup etnic, poate garanta drepturi și contribui la asigurarea unor condiții particulare, uneori divergente intereselor centrale.

Calea științelor sociale. De la măsurarea nivelului și analiza formelor migrației la nomadism ca atribut autoidentitar

Având pretenția obiectivismului științific, datorită muncii de teren, exercițiului cu cantitativul, cu observația nemijlocită, ar fi de așteptat ca științele sociale să fie imune la orice ingerință a argumentărilor politico-ideologizante. Ar fi naiv să credem acest lucru de vreme ce, încă de la apariția lor, în secolul al XVIII-lea, etnografia și folclorul au servit direct sau indirect intereselor de cunoaștere ale statului. Pragmatismul acestor științe a fost pus clar în evidență în centru și răsăritul Europei¹⁵. Definirea de către etnografi a purilor “adevăraților țigani”¹⁶ ca eterni nomazi, (deși exista conștiința cu susținere factuală a unei tendințe interne de sedentarizare relativ avansate), idee preluată în spiritul epocii nenuanțat în istoriografie, a constituit indirect punctul de plecare în definirea alogenității lor și a jalonat politicile de disciplinare - reprimare în interiorul statelor multinaționale, respectiv naționale.

Intrată în jocul explicativ pomenit încă din perioada interbelică, azi, sociologia este considerată de unii cercetători neavenită fiindcă, zic ei, “sociologii adoptă o imagine omogenă deși vorbesc de grupuri particulare, rezultând astfel nu o identitate

¹⁵ Uli Linke, *Folklore, Anthropology, and the Government of Social Life*, in *Comparative Studies in Society and History*, vol. 32, No. 1 (Jan., 1990), p. 128-129.

¹⁶ În acest sens a se vedea lucrările lui Heinrich von Wlislocki.

etnică, ci una socială produs al opresiunii”¹⁷. Până la un punct corespunzătoare realității, observațiile acestea par în context postmodern pripite, din moment ce, de câteva decenii se articulează un discurs științific din interior, fapt demonstrat de implicațiile activiste ale discursului unor sociologi ca Nicolae Gheorghe, Jean Pierre Liegeois, Thomas Acton, mai nou Vasile Burtea. Preluând formula nomadismului de la antropologie, îmbinând-o pentru a corespunde actualității – în care sedentarismul este regula nu excepția¹⁸ - cu discutarea fenomenului migrației la scară continentală sau intercontinentală, concluziile unora dintre promotorii unei abordări sociologice trebuie considerate în funcție de programul lor politic ca și de originile lor etnice. La prima vedere aparent neutre și binare în explicația mobilității, intercalând interpretarea comportamental-culturală cu argumentul extern determinant al strategiilor adaptative sau de supraviețuire, sugestiile lor servesc voluntar sau involuntar politicile direcționate înspre căile de conservare ale unei identități nomade. Exemplul lui Liegeois este sugestiv. În cartea sa din 1987 reeditată și adăugită în 1994, sociologul francez, conducător al centrului de studii țigănești din Paris și consultant pe probleme de practică politică pe lângă Consiliul Europei, considera nomadismul ca „structural născut dintr-un tip particular de organizare socio-economică și o dorință de a călătorii, și parțial o dezvoltare reactivă” la politicile determinate de ceilalți (deportare, expulzare, prohibiție, sclavagism)¹⁹.

Reprezentanții activiști roma joacă pe o miză și mai mare încercând să crediteze mișcarea migratorie de după căderea „cortinei de fier” în termenii unui nomadism cultural și, totodată, ca o reacție la marginalizarea, stigmatizarea și lipsa resurselor din țările central și est-europene care necesită programe protecționiste speciale. Într-o țară unde economia e atinsă de criză, justifică ei, cei mai vulnerabili sunt romii, fapt ce predispoze la reactivarea unui comportament migrator rezultat al unui tip de organizare social economică de tipul celui propus de

¹⁷ Gyorgy Csepeli and David Simon, *Construction of Roma Identity in Eastern and Central Europe: Perception and Self-identification*, in *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol.30, Nr. 1, January 2004, p. 135.

¹⁸ În estul continentului, procesul este un rezultat direct al politicilor statului comunist.

¹⁹ Jean Pierre Liegeois, *Roma, Gypsies, Travellers*, Council of Europe Press, Strassbourg, 1994, p. 27.

Jean Pierre Liegeois. În aceste condiții e de înțeles că o mare parte din romi doresc să emigreze spre regiuni mai bogate, departe de o lume unde accesul la resurse e tot mai dificil. Pentru a se asigura de reușită „actorii” exploatează “nișa drepturilor omului”²⁰. Transformările politice actuale oferă la un anumit nivel teoretic, diverse oportunități celor care speculează formula nomadismului. Ca urmare, formula nomadismului e valorizată de activiști romani ca argument ideologic în menținerea identității etno-culturale. Iată cum o problemă economică, ce ține de strategiile adaptative sau de supraviețuire e instrumentalizată pentru a susține un anumit discurs cu tentă culturală. Așadar, deși azi, în științele sociale, se plasează mobilitatea țiganilor în contextul migrației în căutarea ofertelor de muncă, reprezentanții, mai mult sau mai puțin recunoscuți, de formație intelectuală, legitimează tendința și prin apelul la discursuri etnico-organiciste, configurându-l ca pe un *marker* identitar specific țiganilor, victime ale politicilor asimilaționiste din ultimele două veacuri.

Acest gen de discurs etnicist prin care se conferă migrației caracteristicile definitorii ale nomadismului sau chiar al seminomadismului comercial, ne pune în fața unui joc curios. În loc ca scopul să fie lămurirea cât mai precisă a terminologiei pentru o mai bună operativitate la nivelul politicilor, activiștii introduc o stare de confuzie suplimentară. Fără a o considera neapărat tendențioasă, ea trebuie să fie, probabil, expresia conștiinței diversității structurilor etnice care constituie comunitatea transnațională pe care o reprezintă. Este în același timp posibil ca ea să reprezinte și o strategie conștientă, menită a avansa variabile interpretative la nivelul configurării politicilor în situațiile extrem de variate pe care mobilitatea individuală sau grupală a țiganilor le presupune²¹.

Acestor strategii de a impune nomadismul ca marcă identitară a unor indivizi sau subgrupuri țigănești, statele le-au răspuns cu politici care la nivel juridic pot permite practici la fel de ambigue. Ele implică obținerea cetățeniei, mult mai facil accesibilă țiganilor în vremea regimului emigrațiilor lor din perioada comunismului, sub pretextul justificativ, real sau nu, al nerespectării drepturilor omului²². Obligate să recunoască

²⁰ Alain Reyniers, *Romi si migratia lor in OCDE*, în Romathan. Studii despre romi, Vol. 1, Nr.1, 1997, p 18.

²¹ *Ibidem*, p. 19.

²² *Ibidem*.

etnicitatea particulară exprimată și prin nomadism, când s-a pus problema trasării unor politici favorabile conservării identității etnice, țări ca Italia, Cehia și Anglia au ridicat problema managementului spațial, avansând soluția unor politici stricte privind camparea (*camp policy*). La modul efectiv, aceste codificări juridice au făcut ca conceptul de nomadism să fie utilizat în Italia pentru a legitima politici segregacioniste pe bazele diferenței culturale, prin aplicarea etichetei *nomad* tuturor grupurilor de roma și sinti, neținându-se cont de cetățenia lor italiană sau central răsăriteană. Aplicată tuturor grupurilor de peripateticieni, migratori economici sau de război, formula care era gândită de activiști a oferi garanția recunoașterii unei minorități, are la nivel practic consecințe opuse celor estimate de promotorii ei. Astfel, la nivelul practicii, descrierea romilor ca “nomazi” e utilă segregării prin reiterarea ideii populare că romii nu sunt italieni, că nu aparțin Italiei²³. Recunoașterea nomadismului a condus la legitimarea culturală a diferenței dintre sedentari și romi, practica politică rezultantă constând în marginalizarea lor prin construcția de lagăre (locuri pentru primire temporală de refugiați).

Disjunctia dintre politică și practică este bine demonstrată de cazul german unde studii dedicate percepției agenților autorității asupra fenomenului mobilității țigănești demonstrează că la nivelul modelelor practice cotidiene, în diferite landuri, se operează până târziu cu instrumentele conceptual - juridice ale perioadelor anterioare sau contemporane celui de-al doilea război mondial. În anii 60-80 criminalizarea grupurilor aflate în mișcare continua să facă carieră²⁴. Propuneri de revizuire a clasificărilor, prin înlocuirea etichetei „țigan” cu HWAÖ („häufig wechselt Aufenthaltort” în traducere românească: „persoane care își schimbă des locul de ședere”) demonstrează cel mult un efort de a atinge un nivel al limbajului juridic neprejudiciator la adresa unui grup etnic al cărui *lifestyle* nu are implicite efecte asociale²⁵. Situația, însă, la nivelul practicii se complică astfel suplimentar prin inevitabilul subiectivism al agentului statal aflat în teren și obligat să decidă în raportul său asupra tipului de designare a diferitelor grupuri aflate în mișcare²⁶.

²³ Nando Sigona, *op.cit.*, p. 745-746.

²⁴ Wolfgang Feuerhelm, *Polizei und „Zigeuner”. Strategien, Handlungsmuster und Alltagstheorien im polizeilichen Umgang mit Sinti und Roma*, Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart, 1987, p. 84, 125.

²⁵ *Ibidem*, p. 250.

²⁶ *Ibidem*, p. 252-258.

În prezent, la nivel european practica politică nu e profund diferită, țiganii rămânând ca de obicei obiectul încercărilor de control al nomadismului sau a „subiectivității spațiale” („spatial subjectivity”) interne și deopotrivă externe. Construirea de ziduri în orașe cehe are ca rațiuni o fermă delimitare între un spațiu subiectivat ale cărui granițe trebuie să fie greu de trecut. Ele sunt dovada că anumite strategii de supraviețuire grupale au generat grave escaladări ale unui zid imaginar dintotdeauna prezent în discursul administrativ al majoritarilor.

În ciuda recunoașterii constituționale a identității lor etnice, datorită *lobby*-ului intelectualilor roma, la nivel macro, reglementările Uniunii Europene rămân puternic orientate împotriva popoarelor ce apar și dispar în *background* din rațiuni de securitate și protecție a accesului la resurse²⁷. Ne aflăm, astfel, în fața unui discurs dublu. Distingem doi emitenți de discurs politic cu orientări și programe diferite. Pe de o parte, Consiliul Europei, la nivelul căruia dimensiunea istorico-culturală este dominantă, consacră un principiu organicist, admitând nomadismul țiganilor ca un marker identitar, pe de altă parte, reglementările Uniunii Europene, fundamentate pe argumente socio-economice, care tratează fenomenul ca o migrație în căutare de resurse, de unde și regimul de vize impus unor țări furnizoare de emigrație după un moment critic ce a marcat anii 90.

Concluzii

Convenabil sau nu, suntem de părere că ne aflăm azi în situația unui nomadism fără nomazi. Proiectul intelectualilor roma de a conferi grupului reprezentat politic acest parametru identitar este azi sortit eșecului după câteva decenii, sau după caz, secole de sedentarizare. În plus, mobilitatea mai mare a bărbaților, fără a deveni emigrație, este fapt concret și chiar intern cultural asumat, făcând mai degrabă dovada rolului migrației sezoniere a forței de muncă capabilă să furnizeze resurse necesare existenței familiei. Este imposibil a plasa acest fenomen tranzitiv, secvențial și circular, în schemele organicismului perenialist, căci el contrazice coeziunea de grup (familie – habitat – nomadism - identitate). Per ansamblu el e

²⁷Angus Bancroft, *Closed Spaces social exclusion of Roma and Gypsy-travellers within Europe*, in *Space & Polity*, Vol. 5, No. 2, 2001, p. 145- 157.

mai degrabă încadrabil fenomenului migrației ca modalitate de adaptabilitate la noi situații precum pierderea locului de muncă, marginalizarea, excluderea. În actualitate întoarcerea la meserii ambulante tradiționale²⁸ este o soluție doar pentru o parte a acestei etnii. Dar în chiar cadrul acestor „refugiați în tradiție” potențiali producători-vânzători de ocazie, nomadismul nu e un fenomen la fel de prezent. E chestionabil deci în ce măsură nomadismul sau emigrația sunt soluții la care grupul apelează instantaneu urmând unui șablon socio-cultural, și în ce măsură depend ele de plasarea social - economică a actorilor implicați.

În ciuda validelor și, în majoritate, apoliticelor abordări antropologice, atât de atente la modalitățile alternative de a organiza procesul muncii, la specificul management cultural al nevoilor²⁹, timpului și spațiului, care au meritul de a pune în discuție acuzele, stereotipiile născute la adresa țiganilor pe parcursul a câteva secole, e greu de crezut în nevoia viscerală a experienței spațiului (a se citi nomadism) născută din perpetuarea unei culturi a sărăciei³⁰ pe care aceste studii o invocă. Credem că nomadismul nu le este neapărat specific, ci reprezintă cel mult una dintre strategiile de menținere a anumitor norme intragrupale cu rost de agregare la nivel comunitar, posibil de conservat doar prin apelul la resursele secundare care ocolesc structurile oficiale, angrenate, uniformizante, anihilatoare și/sau asimilatoare. Departe de a fi un scop, un rost, „o soartă”, nomadismul poate fi considerat un mijloc, o dimensiune a socializării.

Așa cum nomadismul și sedentarismul nu se exclud atât de radical pe cât ideologic a fost fixat, în egală măsură, nici organicismul etno-cultural aplicat nomadismului țiganilor nu exclude adaptarea social-economică ca mod de explicare a motivațiilor care l-au determinat. De fapt, ele, nomadismul sau migrația, trebuie văzute ca moduri existențiale contextuale, alternative și productiv-avantajoase.

²⁸ Martin Kovatz, *Problems of Intellectual and Political Accountability in Respect of Emerging European Roma Policy*, in *Journal of Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, Winter 2001/2/Autumn 2001, p.7.

²⁹ Bernard Formoso, *Economic Habitus and Management of Needs: The Example of the Gypsies*, in *Diogenes*, No. 190, Vol. 48/2, 2000, p. 58.

³⁰ Idem, *Tsiganes et sedentaires. La reproduction culturelle d'une societe*, L' Harmattan, Paris, 1986, p. 137.

POLITICA ȘCOLARĂ A GUBERNIULUI ȘI DIETEI TRANSILVANIEI ÎN EPOCA LUMINILOR

Ioan Chiorean*

Abstract

After the emission of the imperial edict of religious tolerance in 1781, the Government of Transylvania issued new measures in the domain of education too. It elaborated in 1783-84 the Regulation of national schools, which was legalizing only the problem of elementary village schools, with the three categories: two grade traditional schools, "German" schools or trivial and the principal national schools.

In the Great Principality of Transylvania the problem of public education was going to be amply debated by the Diet of Cluj in 1790, which was also going to designate in this aim a school commission (Systematica Deputatio Litteraria), together with an ecclesiastical commission of the Diet (Systematica Deputatio in Publico Ecclesiasticis), both led by the government councillor Esterhazi Yanos. In the frame of the two commissions they also raised the question of the culturalization of the Romanian people, but without the participation of their representatives, not even of the two Romanian bishops.

Finally, in the months of Mars – May 1793, the ecclesiastic commission of the Diet elaborated a project of the culturalization of the Romanian people, which did not have in view the education too.

In what the activity of the Diet's school commission, its most important obligation was the elaboration of a project of school reform, which in fact developed the concept of "Enlightened absolutism" in the field of education. The author of this project was Pakei Jozsef, professor at the Unitarian college in Cluj.

* Cercetător științific principal I, dr, Institutul de Științe Socio-Umane "Gheorghe Șincai" Tg. Mureș

Practic, până pe la 1760, Transilvania avea un învățământ instituționalizat organizat, condus și controlat de cler, de confesiunile religioase care existau și funcționau în acea vreme: ortodoxă, greco-catolică, catolică, calvină, luterană și unitariană¹. Ca atare, instituțiile școlare trebuiau să deservească interesele categoriilor sociale aparținătoare confesiunilor respective, căci ele le întrețineau cu sau fără ajutorul statului habsburgic. Privit în ansamblu, învățământul transilvănean de la mijlocul secolului luminilor poate fi apreciat unitar doar prin caracterul său confesional, întrucât apartenența unei instituții școlare la o anumită biserică însemna nu numai o delimitare religioasă sau chiar o delimitare etnică-națională, dar și un alt sistem de organizare, un alt plan de învățământ, alte programe și manuale școlare, care generau diverse nivele de dezvoltare și creau alte grade de funcționalitate socială.

Învățământul elementar din Transilvania era cel „tradițional”: în orașe și târguri funcționau școli elementare alături de gimnaziile și colegiile existente, sub forma organizatorică a unor școli orășenești; în mediul rural bisericile organizau școlile sub oblăduirea parohiilor. Preoții aveau obligația de a angaja un dascăl-cantor sau, dacă localitatea era mai mică, să adune copiii la biserică pentru a-i învăța dogmele religioase, cântările bisericești, cititul și mai rar scrierea². Din nefericire, chiar în epoca luminilor, numeroase erau comunitățile sătești cărora le lipseau posibilitățile materiale de angajare a unui învățător și de întreținere a unei școli, iar preoții din satele respective - neprimind în mod expres pentru această muncă nici un fel de remunerație regulată - nu se simțeau obligați să se ocupe de instruirea copiilor de vârstă școlară.

Mai favorabilă a fost însă situația învățământului secundar din Transilvania. Puternica ofensivă religioasă și culturală a catolicismului declanșată după înglobarea principatului în imperiul habsburgic, întrucât fusese ridicată la rangul de religie de stat, s-a concretizat în timp prin înființarea unui mare număr de instituții de învățământ

¹ Ion Gh. Stanciu, *O istorie a pedagogiei universale și românești*, București, 1977, p. 201.

² Iuliu Vuia, *Școalele românești bănățene în sec. XVIII-lea*, Orăștie, 1896, p. 18.

mediu, frecventate în primul rând de tinerii catolici maghiari și sași, dar și de românii greco-catolici.

După 1760 ființau în Transilvania 19 gimnazii (școli medii) catolice, organizate, îndrumate și controlate de ordinele iezuiților, piariștilor și franciscanilor. Gimnazii de 6 ani funcționau în Oradea, Timișoara, Cluj, Alba Iulia, Sibiu, Târgu Mureș, Brașov, Bistrița, Șumuleu-Ciuc și Kanta (înglobat în orașul Târgul Secuiesc); gimnazii de 5 ani în Arad, Mediaș, Caransebeș, Sighetul Marmației, Odorheiul Secuiesc și Sântana (jud. Arad); gimnazii de 4 ani în Satu Mare, Baia Mare și Carei, iar de 3 ani în Șimleul Silvaniei³. Gimnaziul greco-catolic întemeiat de episcopul Petru Pavel Aron la Blaj, în 1754, era la început de 3 ani, până în 1771 s-a transformat în gimnaziu de 5 ani, iar din 1772 - fiind întregit cu un curs de filosofie și unul de teologie - a fost ridicat la rangul de liceu⁴. De subliniat faptul că, și după deschiderea școlilor din Blaj, sute de alți tineri greco-catolici și chiar ortodocși frecventau în continuare școlile medii catolice. Astfel, de pildă, în ultimele două decenii ale secolului luminilor, dar mai ales după 1800, unii dintre elevii români din Târgu Mureș - proveniți din familiile Tăbăcaru, Băloi, Hosu, Aldea etc. - au preferat să-și continue studiile la liceul romano-catolic din Sibiu, optând pentru cariere în administrația financiară⁵.

Populația maghiară de confesiune calvină beneficia în epoca luminilor de colegii de 7-8 ani și cu cursurile de filosofie și teologie la Aiud, Cluj și Târgu Mureș; de gimnazii de 6 ani (*particule principale*) în Odorhei Secuiesc, Zalău, Sighetul Marmației, Orăștie și Dej, respectiv de 4-5 ani la Satu-Mare,

³ Boga Alajos, op. cit., p. 18-46; Bándi Vazul, *A csíksomlyói rom. kath. főgimnázium története*, Miercurea Ciuc, 1896, p. 26-27; Finánczy Ernő, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*, I, Budapeșt, 1899, p. 147-149; Ion Gh. Stanciu, op. cit., p. 201; Victor Țarcovnicu, *Istoria învățământului din Banat până la anul 1800*, București, 1978, p. 73.

⁴ Ioan Rațiu, *Din trecutul Ordinului Basilitan*, în *Anuarul institutului de învățământ gr. cat. din Blaj: Gimnaziul superior, Institutul pedagogic, Școala civilă și elementară de fete, Școala de aplicație, Școala învățăcelor de meserie și negustorii pe anul școlastic 1911-1912*, Blaj, 1912, p. XXXII-XXXIV; Vezi pentru alte detalii: Ioan Antonelli, *Breviar istoric al școlilor din Blaj*, Blaj, 1877; Nicolae Comșa, *Dascălii Blajului*, Blaj, 1940; Iacob Mărza, *Școală și națiune (Școlile din Blaj în epoca renașterii naționale)*, Editura Dacia, 1987.

⁵ Ioan Chiorean, *Școlile și bisericele din Târgu-Mureș până la 1918*, în *AGRU*, II, nr. 2 (4) din aprilie-iunie 1999, p. 51.

Baia Mare, Baia Sprie, Salonta, Beclean, Sic (jud. Cluj), Diosig și Cherechiu (ambele în jud. Bihor)⁶. Maghiarii unitarieni din Transilvania aveau un colegiu cu treaptă gimnazială și cu cursurile de filosofie și de teologie la Cluj și un gimnaziu la Turda⁷. Întrucât interferențele între cultele protestante erau evidente și se manifestaseră încă din perioada principatului autonom, în epoca luminilor ele se accentuează și în domeniul învățământului. Astfel, colegiile calvine vor fi frecventate nu numai de tinerii reformați, ci și de unitarieni, romano-catolici și chiar de luterani. Ba mai mult, la colegiul reformat din Târgu Mureș, de pildă, a studiat între anii 1766-1768 și tânărul român greco-catolic Gheorghe Șincai, în timp ce un alt viitor corifeu al Școlii Ardelene, Petru Maior, și-a făcut studiile secundare la gimnaziul romano-catolic din același oraș. Gheorghe Șincai a fost elevul profesorului Kovásznai Sándor, care predă pe atunci cursurile de istorie universală și de istorie a Transilvaniei.

Sașii de confesiune luterană aveau un gimnaziu superior cu cursurile de filosofie și teologie la Sibiu și gimnaziile de 5-7 ani la Brașov, Mediaș, Bistrița și Sighișoara, iar gimnaziile inferioare în Agnita, Biertan, Cislădie, Bălcaci, Cincu Mare, Codlea, Dumitra (în apropiere de Bistrița), Mercurea, Nocrich, Reghin, Rupea, Saschiz și Teaca⁸.

O mențiune aparte se cuvine pentru vechea școală orășenească română din Șcheii Brașovului, reorganizată și consolidată material și spiritual pe la mijlocul secolului al XVIII-lea. Ea funcționa în acel timp cu trei clase și satisfăcea nu numai nevoile „izvorâte de ocupația principală a românilor de aici: comerțul“, dar și cele privind pregătirea profesională a preoților și dascălilor ortodocși⁹.

⁶ Török István, *A kolozsvári ev. Ref. kollegium története*, I, Cluj, 1905, p. 131, 161-162; Koncz József, *A marosvásárhelyi evang. reform. Kollegium története*, Târgu Mureș, 1896, p. 572-573, 600-601; Financzy Ernő, op. cit., I, p. 208-211; Ion Gh. Stanciu, op. cit., p. 200-201.

⁷ Gál Kelemen, *A kolozsvári unitárius kollegium története (1538-1900)*, I, Cluj, 1935, p. 306.

⁸ Friedrich Teutsch, op. cit., p. 152; Ion Gh. Stanciu, op. cit., p. 201.

⁹ Ioan Rațiu, *Din trecutul școlilor noastre*, în *Foaia Școlastică*, 1911, nr. 9, p. 230-231, 234; Aurel A. Mureșanu, *Școlile naționale centrale și liceul „Andrei Șaguna“ din Brașov*, în *Boabe de grâu*, IV (1933), nr. 4, p. 194-195.

De reținut faptul că, limba de predare în cele 61 de instituții de învățământ mediu - cu excepția școlii românești ortodoxe din Șcheii Brașovului - era cea latină, iar ca limbă ajutătoare pentru însușirea latinei putea fi utilizată limba maternă a populației de care aparținea o școală sau alta. În unele gimnazii și licee, cu aprobarea consistoriilor bisericilor respective, s-au mai predat și limbile maghiară și germană¹⁰.

Dintre toate acestea, în epoca luminilor cel mai bine suplinea lipsa unei universități propriu-zise în Transilvania colegiul academic catolic din Cluj, frecventat deopotrivă de catolicii maghiari, germani, greco-catolici și armeni, care - îndată după 1750 - funcționa cu facultățile de filosofie și teologie, cu durata de studii de trei, respectiv patru ani, beneficiind de dreptul de a acorda absolvenților celor două facultăți și titlurile de **baccalaureus**, de **magister** și de **doctor**¹¹.

Din 1760 chestiunea învățământului a devenit și oficial o problemă politică, fiind înființată special în acel an **Comisia aulică de studiu** pentru conducerea treburilor școlare, puternic înrăurită de personalitatea remarcabilă a directorului bibliotecii imperiale, baronul Gerard van Switen¹².

Dar cel căruia îi revine meritul de a fi cuprins într-un sistem științific concepția educațională oficială a statului austriac a fost profesorul Sonnefels, care în acest scop a editat în 1765 un manual de „politică“, utilizat în toate instituțiile de învățământ superior din imperiu. Ideile de bază ale acestui sistem educațional erau următoarele: părinții au obligația morală de a-i oferi copilului o educație civică, statul să-i asigure instrucția, iar școala să-i transmită cunoștințe care îl vor face să devină un cetățean activ și util pentru stat¹³.

¹⁰ Augustin Bunea, *Episcopii Petru Paul Aron...*, p. 278-279; Carl Albricht, *Geschichte des ev. Gymnasiums A.B. in Hermannstadt*, în *Programm des evangel. Gymnasiums A.B. in Hermannstadt für das Schuljahr 1895/1896*, Sibiu, 1896, p. 87-88.

¹¹ Bisztray Gyula, *Az erdélyi tudományos élet és egyvetemi gondolat*, în *Erdély magyar egyeteme*, Cluj, 1941, p. 84-85; Ștefan Pascu, (sub redacția), *Istoria Clujului*, Cluj, 1974, p. 234-235.

¹² Financzy Ernő, op. cit., p. 271-274.

¹³ *Ibidem*, p. 274-275.

Intervenția statului „absolutist luminat“ în problemele școlare nu a avut loc însă unitar în toate teritoriile componente ale Transilvaniei. Ea a fost pusă în practică mai întâi în zonele regimentelor de graniță, unde s-au înființat mai multe școli triviale în localitățile unde își aveau sediile companiile din fiecare regiment¹⁴. Aceste școli erau laice și subordonate organelor militare superioare, doar religia era predată de preotul din localitate.

După 1770 Curtea din Viena a dispus noi măsuri pentru reorganizarea învățământului, urmărind înlăturarea clerului de la conducerea și controlul lui, vizând întemeierea unui învățământ de stat, elementar și superior. Amintim aici doar câteva dintre ele: regulamentul școlar general elaborat de Johann Ignaz von Felbriger (aprobat de Maria Tereza la 6 decembrie 1774)¹⁵, Regulile directive pentru îmbunătățirea învățământului din școlile elementare sau triviale sârbești și românești neunite (**Regulae directivae**), tot din 1774, completate cu Patentul școlar (**Schul Patent**) din 1776¹⁶, dar mai ales **Ratio Educationis** din 1777, care stabilea pentru întregul învățământ (elementar, mediu și superior) un conținut mai realist, subsumat necesităților statului, diferențiat pentru școlile frecventate de copiii țăranilor, orășenilor (meseriași și negustori), respectiv de nobili¹⁷. În Transilvania, principiile și prevederile de bază ale legii **Ratio Educationis** au fost aplicate prin **Norma Regia** (1781) și Regulamentul școlilor naționale din anul 1784¹⁸. Având la bază principiile luministe moderate, cu caracter limitat burghez, **Norma Regia** era astfel prima legiferare școlară generală, atotcuprinzătoare din Transilvania¹⁹. Potrivit acestei legi, învățământul din principat urma să fie condus și

¹⁴ Ioan Rațiu, *George Șincai de Șinca și școlile populare române*, în **Foiaia scolastică**, 1899, nr. 9, p. 12; Nicolae Albu, op. cit., p. 216-217; Victor Țărcovnicu, op. cit., p. 102.

¹⁵ Victor Țărcovnicu, op. cit., p. 126-127.

¹⁶ Ibidem, p. 128-132.

¹⁷ *Ratio Educationis totiusque rei litterariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*, Vindabonae, 1777, p. 10-19.

¹⁸ Trócsányi Zsolt, *Az 1790 -es évek erdélyi rendi reformmazgalmának történetéhez*, Budapest, 1978, p. 56-57.

¹⁹ *Arhivele Naționale. Direcția jud. Mureș*, Arh. Scaunului Mureș, Decrete și ordine guberniale ND. 255/1781.

controlat de guvernul prin **Comisia de studiu** (Commissio Litteraria) și prin directorii școlilor naționale elementare. Acestei comisii îi revenea și sarcina alegerii și numirii profesorilor, care lua deciziile pe baza propunerilor făcute de provincialii ordinilor monahale catolice și pe baza rezultatelor concursurilor de ocupare a posturilor în cazul celor de confesiuni necatolice²⁰.

Momentul de vârf al intervenției Curții de la Viena în chestiunile confesionale, care implicau și învățământul, l-a constituit **Edictul de toleranță**, dat la 8 noiembrie 1781 de împăratul Iosif al II-lea, prin care se interzicea oprirea cetățenilor pe motive de credință. Prin acest decret imperial se permitea oricărei confesiuni, dacă avea într-o localitate cel puțin 100 de familii, să-și construiască biserică, să întrețină preot și învățător. Necatolicii nu mai erau obligați să participe la slujbele religioase ale catolicilor sau să plătească taxe preoților catolici. Edictul admitea și trecerea de la o confesiune la alta. În căsătoriile mixte la români, de pildă, dacă tatăl era ortodox, erau considerați ortodocși numai băieții, iar dacă tatăl era de confesiune unit, toți copiii erau greco-catolici²¹.

După emiterea edictului de toleranță religioasă, guvernul Transilvaniei a venit cu măsuri noi și în domeniul învățământului, elaborând în 1783-1784 Regulamentul școlilor naționale, care reglementa doar problema școlilor elementare sătești, prevăzând trei tipuri: **școlile tradiționale de două clase, școlile „germane“** sau **triviale** și **școlile naționale principale**. În 1785 în chestiunile învățământului elementar românesc se implică direct și cei doi episcopi, Ghedeon Nichitici de la Sibiu și Ioan Bob de la Blaj, care intervin pe lângă guvernul pentru a sprijini dezvoltarea lui în mediul rural. Între cei doi prelați ai confesiunilor românești se pare că s-a ajuns la o înțelegere, în sensul că în lipsa unui număr suficient de enoriași ortodocși și greco-catolici într-o localitate sau alta, aceștia trebuiau să întemeieze școli împreună. Se cerea, de asemenea, ca învățătorii să fie numiți

²⁰ Nicolae Albu, op. cit., p. 184-184; Trócsányi Zsolt, op. cit., p. 54-55.

²¹ Mircea Păcuraru, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. 2, București, 1981, p. 399.

dintre absolvenții școlilor din Blaj²². În acest context, e posibil ca la baza rescriptelor imperiale din anii 1785-1786 privind înființarea școlilor elementare ortodoxe să se fi avut în vedere și aceste propuneri.

Privite în ansamblu, **Norma Regia, Regulamentul școlilor naționale din 1784** și dispozițiile complementare ulterioare au prezentat dintru început posibilități și alternative avantajoase atât pentru românii de dincoace de Carpați cât și pentru populația maghiară sau germană. Românii ortodocși, de pildă, neavând gimnazii și licee cum aveau în acea vreme catolicii, greco-catolicii, calvinii, unitarienii și luteranii, beneficiau de pe urma acestor legiferări școlare în special în ceea ce privește posibilitățile de întemeiere a școlilor elementare și de frecventare a instituțiilor de învățământ catolice și greco-catolice secundare și superioare. Doar maghiarii calvini, care aveau o rețea dezvoltată de școli secundare (colegii și gimnazii de 6-8 clase și cu cursurile de filosofie, teologie și de drept), și care țineau mult la autonomia lor școlară, n-au acceptat legile respective. Chiar și în privința pregătirii învățătorilor, consistoriul reformat din Transilvania a ignorat reglementările autorităților imperiale și ale guvernului, elaborând propriile măsuri și soluții prin intermediul colegiilor calvine²³.

După moartea lui Iosif al II-lea (1790), datorită opoziției nobilimii transilvănene, sistemul de învățământ creat de „absolutismul luminat“ (în special în mediul rural) se va destrăma, treptat, fiind lipsit de subvenții din partea statului. Totuși, pe plan regional, în Marele Principat al Transilvaniei problema învățământului public va fi amplu dezbătută de dieta de la Cluj din 1790, care va desemna în acest scop o Comisie școlară (**Systhematica Deputatio Litteraria**), precum și o comisie ecleziastică a dietei (**Systhematica Deputatio in Publico Ecclesiasticis**)²⁴, ambele conduse de consilierul gubernial Eszterházy János. În cadrul celor două comisii a fost

²² Lucia Protopopescu, op. cit., p. 46-49.

²³ *Arhivele Naționale. Direcția jud. Mureș*, Arh. Colegiului reformat Târgu Mureș, AB. - 313/1785.

²⁴ Pallos Albert, *Marostorda vármegye és Marosvásárhely szabad kiralyi város népoktatási intézeteinek története*, Târgu Mureș, 1896, p. 24-27; ; Trócsányi Zsolt, op. cit., p. 19, 61-62.

abordată și chestiunea culturalizării poporului român, dar fără participarea reprezentanților acestora, nici măcar a celor doi episcopi. Drept urmare, în condițiile în care **Supplex**-ul din 1791 înfiera cu numeroase argumente politico-juridice asupra națională la care erau supuși românii, dezbaterile în această chestiune au abundat în afirmații jignitoare la adresa poporului român și în propuneri rău intenționate, lipsite de realism, făcute de unii reprezentanți ai universității săsești, ai celor două comisii școlare, precum și de consilierul gubernial Michael Soterius și de Bartha Mozès, consilier orășenesc din Cluj, în calitate de reprezentant al unitarienilor. În comisia ecleziastică a dietei, Eszterházy a respins afirmațiile jignitoare ale sașilor dar a acceptat în final propunerile celor două comisii școlare. În cele din urmă, în lunile martie-mai 1793, comisia ecleziastică a dietei a elaborat un proiect de culturalizare a poporului român, care nu avea însă în vedere și învățământul. Prin urmare, propunerile concrete vizau doar îmbunătățirea pregătirii preoților sub aspect etic, considerând că sunt la acea dată suficiente seminariile greco-orientale, iar dacă nu, stau la dispoziția ortodocșilor școlile celorlalte confesiuni religioase din Transilvania, unde mai au posibilitatea să învețe și limba maghiară, cerință formulată în dieta din 1790-1791. Din nefericire, cu toate lipsurile lui, proiectul de culturalizare a poporului român va fi înaintat la Cancelaria aulică a Transilvaniei de la Viena abia în 1805. Dar în timp ce comisia școlară a guvernului a redus problema culturalizării românilor din principat la întemeierea unui seminar ortodox pe lângă școala normală a ortodocșilor din Sibiu, guvernatorul Bánffy pleda în favoarea românilor pentru a beneficia de un învățământ religios de înalt nivel și de școli bine organizate. Ambele propuneri au fost înaintate Cancelariei aulice a Transilvaniei de la Viena, condusă de Samuil Teleki, care le va înainta mai apoi, la 25 aprilie 1805, spre aprobare împăratului. Soarta acestui proiect ne este necunoscută, dar se pare că în aprobarea întemeierii seminarilor și preparandiilor române din Sibiu, Arad, Caransebeș etc., Curtea din Viena a avut în vedere și aceste propuneri.

În ceea ce privește activitatea comisiei școlare dietale, cea mai importantă sarcină a ei a fost elaborarea unui proiect

de reformă școlară, care în fapt a dezvoltat concepția „absolutismului luminat“ în domeniul învățământului. Autorul acestui proiect a fost profesorul Pákei Jozsef de la colegiul unitarian din Cluj. Potrivit proiectului, școala trebuia să asigure tineretului studios deopotrivă educația intelectuală, morală și fizică, dar să nu neglijeze trăsăturile specifice etnice și de confesiune religioasă a comunității de care aparținea o școală sau alta și nici chiar originea socială a copiilor. Prin urmare, proiectul de reformă școlară stipula un învățământ elementar obligatoriu pentru toți copiii de vârstă școlară, indiferent de apartenența lor socială, națională și confesională. Învățământul transilvănean urma să fie structurat în trei trepte: **elementar, mediu și superior**. În proiect erau nominalizate ca tipuri de instituții de învățământ școlile de băieți și școlile de fete, școlile sătești triviale, școlile inferioare orășenești, școlile erudite orășenești (gimnaziile) și școlile superioare (colegiile, liceele, academiile și universitățile). Conducerea învățământului ar fi intrat în competența confesiunilor religioase din principat, dar împăratului îi revenea în continuare dreptul de control asupra acestuia. Pe plan local, conducerea învățământului aparținea parohului localității și curatorului bisericii sau conducerii laice în cazul școlilor interconfesionale²⁵.

Din păcate, nici comisia școlară a dietei n-a consultat în chestiunea învățământului fruntașii laici ai națiunii române sau ai celor două confesiuni românești. Doar problemele școlare ale românilor greco-catolici au fost cuprinse în acest proiect dar și acestea în mod indirect, în cadrul celor catolice. Românii ortodocși au fost neglijați complet. Proiectul comisiei școlare a dietei a fost înaintat cancelariei aulice de la Viena abia la 12 aprilie 1802. Însă autoritățile vieneze, după moartea împăraților Iosif al II-lea și Leopold al II-lea, și în contextul internațional defavorabil pentru Austria în confruntările militare cu Franța napoleoniană, n-au mai avut ambiția de a interveni cu măsuri globale de reglementare în problemele școlare. Totuși, Curtea de la Viena și guvernul Transilvaniei vor accepta, în cele din urmă, câteva din revendicările de bază ale episcopiei ortodoxe din Sibiu, aprobând înființarea unor

²⁵ Trócsányi Zsolt, op. cit., p. 20-45, 62-80.

seminarii teologice și școli pedagogice pentru românii de această confesiune, încurajând totodată organizarea școlilor elementare sătești²⁶.

Drept urmare, bazându-se pe prevederile decretului imperial din 19 iunie 1816 (transmis de guvernul), episcopul Vasile Moga dispunea ca "în tot satul unde este preot să se înființeze și școală, iar dascălul să nu fie altul ci cantorul bisericii", care „a învățat norma”²⁷. Din anul 1825 măsurile pentru dezvoltarea învățământului elementar sătesc au fost extinse deopotrivă și asupra greco-catolicilor și în teritoriile militarizate²⁸, iar din 1829 chiar și asupra calvinilor²⁹.

Evident, cele mai semnificative dovezi ale interferențelor interetnice le înregistrăm, ca pe un fenomen normal în epoca luminilor, în instituțiile de învățământ de stat și laic. Astfel, spre exemplu, în 1803 și-a deschis porțile la Sânnicolaul Mare pe domeniul moșierului român Cristofor Naco o școală de agronomie pentru iobagii români, maghiari, germani și sârbi, cu limbile de predare română, maghiară și germană, sub conducerea lui Incze János, cu scopul de a pregăti specialiști necesari răspândirii în agricultură a metodelor de cultivare intensivă a pământului și pentru înființarea unei manufacturi de postav³⁰, punându-se astfel bazele învățământului agronomic în Transilvania.

La Zlatna funcționa încă din 1790, pentru pregătirea tehnicienilor și funcționarilor camerali, un gimnaziu de 5 ani, în care - pe lângă obiectele din alte gimnazii - figurau și discipline ca algebra, geometria aplicată și mineralogia, fiind frecventat anual de circa 70-80 de elevi români, maghiari și germani³¹.

²⁶ Ibidem, p. 45; Iacob Radu, *Istoria vicariatului gr. cat. al Hațegului*, Lugoj, 1913, p. 142.

²⁷ Nicolae Albu, op. cit., p. 81.

²⁸ Nicolae Togan, *Documente istorice privitoare la începuturile învățământului popular român în Transilvania, în Transilvania*, XXX (1899), nr. 6, p. 210.

²⁹ *Arhivele Naționale. Direcția jud. Mureș*, Arh. Colegiului reformat Târgu Mureș, AB - 991/1829, AB - 992/1829.

³⁰ Benkő Samu, *A nagyszentmiklósi mezőgazdasági iskola és Tessedik Sámuel*, în B.S., *Sorsformáló értelem*, București, 1971, p. 136, 147-154.

³¹ Iacob Mârza, *Patru documente despre Regium Gymnasium Zalatnense*, în *Sargetia*, XIII, (1977), p. 355-367.

Toate aceste interferențe interetnice și interconfesionale din domeniul învățământului au stimulat societatea transilvăneană în pragul unor transformări radicale, burgheze, asigurând școlilor o funcționalitate socială mai eficientă, în concordanță cu nevoile de progres material și spiritual al epocii.

DR. PAVEL VASICI ȘI „ASTRA”

Grigore Ploeșteanu*

Dr. Pavel Vasici and the ASTRA (The Transylvanian Association for Romanian Literature and the Culture of the Romanian People)

Abstract

Representative of the Romanian 1848 generation, physician, writer and publicist, school counsellor and inspector, member of the Romanian Academy, Dr. Pavel Vasici (1806-1881) was an important personality of the Romanian science and culture in the 19th century. In the present study the author is reconstructing the activity that the learned physician deployed in the frame of the Transylvanian Association for Romanian Literature and the Culture of the Romanian People, established in Sibiu, in 1861 and the Romanians' most important cultural-scientific institution in the Hapsburg Monarchy till the 1918 Union. As a member of the Central Committee of the Association, he played an important role in the best possible organization and activity of the ASTRA in its first years of existence. Meanwhile, Pavel Vasici led the Natural Sciences section of the ASTRA. His most remarkable contribution is in the economic education of the Romanians through his work Practical knowledge about gardens and their cultivation (Sibiu, 1867) and, mostly, in the popularization of knowledge related to medicine, hygiene, natural sciences, through studies published in the Transylvania review, the organ of the ASTRA, or brochures like The anthropological catechism (Timișoara, 1870), and The dietetic catechism (Timișoara, 1870), Diphtheria (Timișoara, 1877) and the review Hygiene and school (Timișoara and Gherla, 1876-1880).

* Director dr. Institutul de Științe Socio-Umane “Gheorghe Șincai” Tg. Mureș

Reprezentant al generației de la 1848, medic, scriitor și publicist, om al școalelor, membru al Academiei Române, dr. Pavel Vasici (1806-1881) a fost o personalitate de seamă a științei și culturii românești din secolul al XIX-lea.¹

Având merite de pionierat îndeosebi în literatura medicală românească, învățatul polihistor a desfășurat vreme de o jumătate de secol, în continuitatea unei tradiții de factură iluministă, o remarcabilă activitate de popularizare a cunoștințelor științifice și de ridicare a nivelului de cultură și educație al românilor transilvăneni și bănățeni. Începută în anii studenției la Pesta, continuată la Brașov, Sibiu, Cluj și Timișoara, strădania lui de o viață s-a înscris în eforturile elitei românești de a-i pregăti pe români pentru a face față provocărilor modernității, în condițiile specifice ale Monarhiei austriece, devenită în 1867 Monarhia austro-ungară.

După revoluția de la 1848 cărturarii români din Transilvania au acordat o atenție deosebită creării unui cadru instituțional propriu pentru promovarea obiectivelor culturale, științifice și artistice naționale. Astfel, în viziunea fruntașilor pașoptiști, și după cum rezulta din exemplul altor popoare, diferite reuniuni, societăți și asociații, puteau realiza cu eficacitate difuzarea culturii și a științei în rândul maselor populare românești, contribui la progresul lor cultural-științific în concordanță cu nevoile societății moderne, și promova cultivarea limbii române, în general creația literară, științifică și artistică. În împrejurările în care românii erau supuși oprimării, în concepția elementelor înaintate ale elitei românești emanciparea prin cultură se conjuga cu întărirea conștiinței etnice, vizând creșterea rezistenței împotriva opresiunii naționale.

Încă în discursul rostit în catedrala de la Blaj, la 2/14 mai 1848, Simion Bărnuțiu afirma că „lumina științelor și a artelor mai mult nu poate fi proprietatea unor clase privilegiate, ci trebuie să se facă bun comun a toată națiunea

¹ Despre viața, activitatea și opera dr. P. Vasici, vezi Emil Pop, *Doctorul Pavel Vasici*, în *Contribuții la istoria medicinei în RPR* (sub red. Prof. Dr. V. Bologa), București, Ed. Medicală, 1955, pp. 327-354; Ion Breazu, *Studii de literatură română și comparată*, (Ediție îngrijită, bibliografie și indice de nume de Mircea Curticeanu), vol. I, Cluj, Ed.Dacia, 1970, pp. 367-424, Grigore Ploșteanu, *Un iluminist român în secolul al XIX-lea – Paul Vasici*, în *Studii*, t.XXIV, nr. 1 din 1971, pp. 93-114, ș.a.

[...]”. Mijloacele de difuzare a culturii, afirma ideologul revoluției române din Transilvania, „sunt școalele și institutele *naționale* pentru științe și arte”, numai de la acestea se poate aștepta „cultura națiunii”². La rândul său, Pavel Vasici va scrie, în spiritul aceluiași crez progresist și democratic: „timpul a trecut când cutare știință putea rămâne exclusiv proprietatea unei caste”, știința „nu mai vrea să servească numai unor caste, ci întregii omenimi”³. Or, tocmai societățile, organismele instituționale erau în măsură să reunească eforturile intelectualității pentru materializarea acestui program de democratizare a științei și culturii. În același timp, ele puteau reuni sub semnul aceluiași directive culturale și al unității naționale pe toți conducătorii românilor transilvăneni, fără deosebire de confesiune⁴. De aici și interesul lui P. Vasici pentru crearea de asociații culturale și sprijinul pe care l-a acordat acestora. De altfel, pentru meritele sale, autorul *Antropologiei* (Buda, 1830) a fost ales încă în anii anteriori membru corespondent al *Societății de medici și naturaliști* din Iași, cea mai veche instituție cu caracter științific de pe teritoriul țării noastre, și membru al *Asociației literare a României* de la București.

Cea dintâi societate românească întemeiată în Transilvania după revoluție a fost *Reuniunea Femeilor Române* din Brașov, inițiată de Iacob Mureșianu, și, alături de el, de Ioan Popasu, George Barițiu și Andrei Mureșianu⁵. Adunarea generală constitutivă s-a ținut la 24 martie 1850, sub președinția Mariei Nicolau, scopul Reuniunii fiind strângerea de ajutoare materiale pentru fetițele rămase orfane în urma evenimentelor din anii 1848 – 1849. Sfera ei de acțiune s-a lărgit, cuprinzând aspecte filantropice, școlare, culturale, de educație a femeii române, pe care a urmărit să o antreneze în viața națională.

Cunoscând legăturile pe care P. Vasici, militant pentru emanciparea femeii încă în Vormärz, în paginile *Foii pentru*

² Cornelia Bodea, *1848 la români*. O istorie în date și mărturii, I, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1982, p.468.

³ Dr. Vasici, *Despre medicina cu respect la români*, în *Transilvania*, II, nr.1 din 1 ianuarie 1869, p.4.

⁴Biblioteca Academiei Române, *Coresp. inv. nr. 24375*.

⁵ Vezi Mircea Băltescu, *Contribuții la istoricul „Reuniunii Femeilor Române” din Brașov*, în *Culegere de studii și cercetări*, Muzeul Regional Brașov, I, 1967, pp. 191-211.

minte, inimă și literatură, le-a avut cu inițiatorii Reuniunii, putem presupune că el n-a fost străin nici de întemeierea acesteia, sprijinul pe care i l-a acordat, alături de soția lui, Iulia, pledând pentru o asemenea supoziție. Astfel, i-a popularizat țelurile, a colectat împreună cu Iulia, „stăruitoare membră a Reuniunii”⁶, sume de bani din Sibiu, Rășinari și din alte localități, pe care le-a trimis începând din anul 1850 comitetului de la Brașov, a expediat acestuia „publicațiuni” pentru a fi distribuite, a împărțit veștminte femeilor sărace din Rășinari, și, în general, la oameni nevoiași, și banii trimiși de comitet unor școlărițe orfane, a activat pentru înființarea unei filiale a *Reuniunii* la Sibiu, etc.⁷ După cum, în calitate de referent pentru problemele de cult și învățământ în cadrul Guberniului transilvănean, nu putea decât să sprijine inițiativa de întemeiere a Școlii de lucru pentru fetițele orfane, în Brașov, realizată în anul 1855.

În aceeași perioadă, P. Vasici s-a implicat în realizarea ideii, susținută cu ardoare de Florian Aron, de înființare în Transilvania a unei societăți literare, al cărei scop să fie „cultura și dezvoltarea limbii române și publicarea de cărți folositoare”.⁸ La stăruințele cărturarului pașoptist, care a întocmit și actul de fundațiune, Avram Iancu, Simion Balint și Axente Sever au depus la „Sparkassa” (Casa de păstrare) din Sibiu suma de 2500 florini pentru înființarea societății literare române, cărticica de păstrare fiind încredințată lui P. Vasici⁹. Totodată, ei au numit cinci persoane – pe G. Barițiu, Fl. Aron, P. Vasici, A. Mureșianu și G. Dorgo -, care să întocmească statutele societății, să le înainteze Guberniului spre aprobare și să ia măsurile necesare pentru „ca societatea să intre în viață”.

⁶ *Gazeta Transilvaniei*, XV, nr. 34 din 30 aprilie 1852, p. 136.

⁷ Arhivele Naționale. Direcția Județeană Brașov, *Fond Reuniunea femeilor române*, nr. 5/4139, nr. 126/4259, nr. 38/4172. *Gazeta Transilvaniei*, XV, nr. 4 din 12 ianuarie 1852, p. 16 și idem, XVI, nr. 31 din 18 aprilie 1853, p. 122; Ax. Banciu, *Din scrisorile Doctorului Pavel Vasici către Iacob Mureșianu*, în *Țara Bârsei*, X, nr. 4-6, iulie-decembrie 1938, pp. 436,438.

⁸ *Gazeta Transilvaniei*, XV, nr. 35 din 9 mai 1852, p. 137; *Transilvania*, Număr jubiliar 1861-1911, pp. 327-328. Vezi și V. Curticăpeanu, *Mișcarea culturală românească pentru Unirea din 1918*, București, Ed. Științifică, 1968, pp. 60-41.

⁹ *Transilvania*, XLIV, nr. 4 (Număr jubiliar) din 1911, p. 327 și Andrei Șaguna, *Memorii din anii 1846-1871*, Sibiu, p. 60.

După discuții iscate datorită opiniilor diferite ale conducătorilor români în privința obiectivului cultural-național prioritar, Simion Bărnuțiu, Ioan Maiorescu, Al. Papiu-Ilarian și alți lideri români aflați în acel moment la Viena optând pentru înființarea unei academii sau universități, în timp ce în Transilvania a dobândit adeziune ideea lui Fl. Aron, P. Vasici și G. Dorgo susținând că dezideratul pașoptist nu mai avea șanse de realizare în împrejurările reacțiunii neoabsolutiste, „mutându-se circumstările”, la sfârșitul lunii mai 1852 G. Barițiu a schițat statutele unei Societăți literare; la definitivarea lor a lucrat și Aron Florian.¹⁰ Țelurile urmărite erau de ordin cultural, cât și național, vizând reunirea sub același stindard a întregii intelectualități românești din Transilvania, fără deosebire de confesiune. La preocuparea de înlăturare a disensiunilor confesionale, alimentate cu dibăcie de autorități, și la dorința tipăririi de cărți folositoare, se referă și scrisoarea adresată de Gabriel Dorgo și P. Vasici lui Al. Papiu-Ilarian la 29 iulie 1852: „Noi, cu adevărat, văzând cum crește păretele între confesiunile noastre, dându-ni-se ocaziune, am cugetat a înființa ceva ce ar putea ținea măcar numai inteligența în dorita frățietate /.../, ci încă [am] vrut să ieșim câte cu o carte bunicică pentru popor și să avem un punct de reuniune, când vedem că precipisul crește între confesiuni pe zi ce merge tot mai tare și ne amenință cu totala dezbinare”¹¹. Proiectul însă nu s-a realizat, nereușindu-se obținerea aprobării oficiale, în vara anului 1852, Iacob Mureșianu, cu învoirea donatorilor, ridicând suma depusă la „Sparkassa” din Sibiu.

Demersurile pentru crearea unei societăți cultural-naționale au fost reluate în anul 1860, în noile împrejurări ale trecerii Monarhiei habsburgice la regimul liberal și într-un moment în care și în Principatele române de dincolo de Carpați se desfășura o adevărată campanie pentru înființarea academiei. Astfel, la 10 mai 1860, episcopul Andrei Șaguna a înaintat guvernatorului Fr. Lichtenstein o petiție subscrisă de 176 de personalități românești în frunte cu mitropolitul greco-catolic Alexandru Sterca Șuluțiu și episcopul ortodox, și între care se afla și dr. Pavel Vasici, în care, exprimându-și dorința

¹⁰ Iosif Pervain, Ioan Chindriș, *Corespondența lui Alexandru Papiu-Ilarian*, vol. II, Cluj, Ed. Dacia, 1972, pp. 454-455. *George Bariț și contemporanii săi* (coord. Ștefan Pascu și Iosif Pervain), vol. I, București, Ed. Minerva, 1973, pp. 82-83.

¹¹ Iosif Pervain, Ioan Chindriș, *op. cit.*, p. 456.

de a fi „părtași luminării și culturii moderne” și de a contribui la „înaintarea culturii poporului”, solicitau ținerea unei „adunări consultatoare” pentru înființarea unei reuniuni „a cărei chemare să fie lățirea culturii populare și înaintarea literaturii cu puteri unite”¹².

Din corespondența adresată de P. Vasici lui G. Barițiu, rezultă că medicul împărtășea opinia exprimată încă în anul 1852, văzând în societatea în curs de constituire și o instituție menită și capabilă să contribuie la apropierea conducătorilor români transilvăneni, atât de necesară nu numai pe plan cultural, ci și pentru o acțiune politică unitară în împrejurările reluării luptei pentru egala îndreptățire națională. În consecință, la 30 mai 1860 el îi scria amicului său: „Cu asocierea ce vrem să o facem ne vom apropia mult, și e un câștig mare/.../”¹³. Chestiunea a fost discutată și cu prilejul întrunirii Comisiei filologice la Sibiu, între 2-7 octombrie 1860, la lucrările căreia au participat T. Cipariu, I. Popasu, Gh. Barițiu, G. Munteanu, I. Pușcariu, A. Mureșianu, I. Codru-Drăgușanu, și care a fost prezidată de P. Vasici, în calitate de comisar gubernial¹⁴.

După noi demersuri, întreprinse de episcopul Andrei Șaguna, la 31 ianuarie 1861 oficialitățile au aprobat ținerea adunării solicitate, care s-a desfășurat în același an, în 9/21 - 11/23 martie, în casele seminariale de la Sibiu, între participanți numărându-se și dr. P. Vasici¹⁵. După ce, la 28 martie, proiectul de statut definitivat a fost înaintat prezidiului Locotîntei c.r. transilvane, la 6 septembrie autoritățile au încuviințat crearea *Asociațiunii* și i-au aprobat statutul, astfel că la 23 octombrie/4 noiembrie 1861 s-a putut întruni la Sibiu adunarea de înființare a *Asociațiunii transilvane pentru literatura română și cultura poporului român*, care va deveni cea

¹² Biblioteca „Astra” Sibiu, M.VI-1/1; *Actele privitoare la urzirea și înființarea Asociațiunii transilvane pentru literatura română și cultura poporului român*, Sibiu, 1862, pp. 3-10.

¹³ *George Bariț și contemporanii săi* (coord. Ștefan Pascu și Iosif Pervain), vol. II, București, Ed. Minerva, 1975, p.41.

¹⁴ Keith Hitchins, *Ortodoxie și naționalitate. Andrei Șaguna și românii din Transilvania 1846-1873*, București, Univers Enciclopedic, 1995, p. 45.

¹⁵ Biblioteca „Astra” Sibiu, M.VI-1/1; *Actele privitoare la urzirea și înființarea Asociațiunii transilvane pentru literatura română și cultura poporului român*, p.19.

mai importantă instituție cultural-științifică a românilor din Monarhia habsburgică până la Marea Unire¹⁶.

În prima ședință a „Astrei”, desfășurată în 4 noiembrie 1861, Pavel Vasici a fost ales casier ad-hoc, având sarcina de a încasa taxele de membri¹⁷. În cea de a doua ședință, din ziua următoare, a fost ales comitetul de conducere al „Astrei”, în următoarea componență: A. Șaguna, președinte, T. Cipariu, vicepreședinte, G. Barițiu, secretar, Ilie Măcelariu, Axente Sever, C. Papfalvi, P. Manu, I. Hania, S. Popovici, I. Popasu, N. Popea, I. Bologa, G. Munteanu, I. Antonelli și I. Nemeș, membrii. Protopopul Ioan Hania, renunțând la calitatea de membru al comitetului, luând în considerare și faptul că știința medicală nu era reprezentată în conducerea *Asociațiunii*, gestul său fiind urmat de dr. Iosif Hodoș, în locul și la propunerea lor, a fost ales în unanimitate ca membru P. Vasici.¹⁸ În cadrul aceleiași adunări, fratele său, senatorul Andrei Vasici din Vârșeț, a fost ales membru de onoare al *Asociațiunii*¹⁹.

Aflat la Sibiu, unde îndeplinea funcția de redactor interimar al ziarului *Telegraful român*, fiind apoi reactivat ca și consilier școlar, cărturarul a participat, în anii 1861-1866, la ședințele lunare ale comitetului central al „Astrei”, a rezolvat numeroase probleme administrative curente, a efectuat verificări financiare, a întocmit rapoarte pe baza cărora s-au acordat stipendii studenților, elevilor și învățăceilor de meseriași, a cenzurat lucrări intrate la concursurile cu premii, a prezidat ședința comitetului etc.²⁰, având o contribuție

¹⁶ Vezi V. Curticăpeanu, *op. cit.*, și Pamfil Matei, *Asociațiunea transilvăneană pentru literatura română și cultura poporului român Astra și rolul ei în cultura națională (1861-1950)*, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1986.

¹⁷ *Actele privitoare la urzirea și înființarea Asociațiunii transilvane pentru literatura română și cultura poporului român*, p.51.

¹⁸ *Ibidem*, pp.70-71. Biblioteca „Astra” Sibiu, *M.VI* –3/1.

¹⁹ *Actele privitoare la urzirea și înființarea Asociațiunii transilvane pentru literatura română și cultura poporului român*, p. 74. Vezi și scrisoarea de mulțumire adresată de A. Vasici comitetului *Asociațiunii*, în *Protocolul agendelor Asociațiunii transilvane române, început la anul 1861*. Arhivele Naționale. Direcția Județeană Sibiu, Fond „Astra”, nr. c. 58.

²⁰ Biblioteca „Astra” Sibiu, *M.VI* –3/8 și *M.VII*; Arhivele Naționale. Direcția Județeană Sibiu, Fond „Astra” – *Procese verbale ale comitetului central 1862 – 1870*. *Dosar nr. 263 și Protocolul agendelor Asociațiunii 1861-1878*, nr. 246/1862; *Telegraful român*, X, nr. 68 din 26 august 1862, p. 268; idem, XII, nr. 73 din 25/13 septembrie 1864, p. 293 și nr. 79 din 16/4 octombrie 1864,

meritorie la desfășurarea activității „Astrei” în primii ei ani de existență. O recunoaștere indirectă a acestui aport o constituie și mărturia secretarului II al *Asociațiunii*, profesorul Ioan V. Rusu, care, în anul 1863, într-un moment când consilierul școlar a fost obligat să se mute la Cluj, unde se afla noua reședință a Guberniului, îi scria lui Timotei Cipariu că „lucrul s-a îngrămădit foarte, după ce d-l Vasici s-a depărtat de aici (din Sibiu – n.n.)”²¹.

Pavel Vasici s-a remarcat și prin participarea activă la adunările generale anuale ale „Astrei”. Cu ocazia adunării desfășurată la Brașov în 28-30 iulie 1862 a fost ales în comisia însărcinată să alcătuiască proiectul de buget pentru anul următor.²² Tot atunci, învățatul care, preocupat de progresul material al națiunii, popularizase cunoștințe economice în paginile *Telegrafului român*, a sprijinit cu însuflețire, ca și George Barițiu și Andrei Șaguna, organizarea sub egida „Astrei” a celei dintâi expoziții economice naționale. Astfel, a publicat în periodicul de la Sibiu articolul *Un cuvânt pentru expozițiunea națională română, ce este să se facă în Brașov la 16/28 iulie 1862*, în care elogia ideea „atât de frumoasă, cât și de folositoare” a românilor brașoveni, care, pe lângă faptul că îi putea apropia pe români, oferea prilejul de apreciere a capacității lor „productive și industriale”, servind ca un imbold la „perfecționarea” acestora, și enumera „obiectele” ce puteau fi trimise la expoziție²³. Apreciindu-i-se competența, a fost ales, alături de Ilie Măcelariu, R. Radovici, Const. Popasu, N. Ciurcu, V. Oroianu și D. Iuga, în colegiul de cenzori, comisia de selecționare a obiectelor ce urmau a fi expuse²⁴.

La manifestarea economică națională au participat și membrii familiei Vasici cu diferite produse: „scrobeală produsă și preparată în casă” de soția Iulia, un „covor cusut cu multă măiestrie” și o „pereche pantofi de casă”, confecționate de fiicele Cornelia și Aurelia, o „draperie de fereastră din haras” făcută de Isabela, specificându-se că toate obiectele au fost

p. 318; *Gazeta Transilvaniei*, XXV, nr. 68 din 29 august 1862, p. 271 și idem, XXVIII, nr. 25 din 12 aprilie/31 martie 1865, p. 99.

²¹ Ștefan Manciușea, *Timotei Cipariu și „Astra”* (extras), p. 72.

²² (A) II-(a) *Adunare generală a Asociațiunii transilvane pentru literatura română și cultura poporului român ținută în Brașov, de la 28/16 – 30/18 iulie 1862*, Sibiu, 1862, p. 30 și *Telegraful român*, X, nr. 57 din 19 iulie 1862, p. 225.

²³ *Telegraful român*, X, nr.2 din 7 ianuarie 1862, p. 5.

²⁴ *Idem*, X, nr. 61 din 2 august 1862, p. 239.

dăruite.²⁵ Cu îndreptățire se remarcă în *Catalogul expoziției* că „familia d-lui dr. Vasici s-a distins și astă dată cu dezvoltarea simțămintelor naționale și nobile”²⁶. El însuși, într-o scrisoare adresată lui dr. Atanasie Șandor, la 28/16 august 1862, a apreciat că adunarea și expoziția de la Brașov, au fost „omni exceptione digna [...]”²⁷.

Remarcăm și faptul că P. Vasici, animat de o puternică conștiință a unității naționale, a îndemnat-o pe Suzana Molnar să țese portretul domnitorului Mihai Viteazul, „Mihai eroul”, care, înrămat, a fost expus la Brașov, tot la îndemnul său fiind apoi dăruit spre a împodobi sala cea mare a Gimnaziului român ortodox²⁸.

În anii următori, deși ocupat cu îndeplinirea riguroasă a atribuțiilor de consilier școlar și cu participarea la istorica Dietă de la Sibiu, P. Vasici a fost prezent la adunările generale ale „*Astrei*” de la Blaj, din 7-8 septembrie 1863, de la Hațeg, din 1-2 august 1864²⁹, și a avut o contribuție importantă la pregătirea adunării de la Abrud, din 15/27 august 1865, căreia i-a întocmit programul³⁰. Relevând însemnătatea pentru români a Abrudului, „loc clasic”, având în vedere, desigur, exploatarea miniere romane din zonă, dar și evenimentele desfășurate aici în timpul revoluției, el a pledat pentru organizarea, cu prilejul adunării generale, a unor excursii la „locurile demne de atențiunea tuturor”, mine, frumuseți naturale, locuri de importanță istorică, aflate în acele părți, și a propus să se întreprindă demersuri pe lângă autoritățile locale pentru a sprijini realizarea acestui obiectiv. Propunerile sale au fost însușite, devenind hotărâri ale comitetului „*Astrei*”, autorul lor însă, lipsit de suficiente mijloace financiare, nu s-a putut deplasa în orașelul din Apuseni.

²⁵ *Catalogul expozițiunii românești*, în *Supliment la Telegraful român*, X, nr. 59 din 26 iulie 1862. Vezi și *George Bariț și contemporanii săi*, vol. II, pp. 69-70.

²⁶ *Telegraful român*, X, nr. 59 din 26 iulie 1862.

²⁷ Biblioteca Academiei Române, *Ms. rom 1015, f. 315*.

²⁸ *Biserica și școala*, III, nr.32 din 17/5 august 1879, p.251.

²⁹ *Protocolul Adunării generale a Asociațiunii transilvane pentru literatura română și cultura poporului român ținută în 7 și 8 septembrie s. n. 1863 în opidul Blaj*, Sibiu, 1863, pp. 4, 14, 22, 25, 27-28, 35; *Protocolul Adunării generale a IV-a a Asociațiunii pentru literatura română și cultura poporului român ținută în Hațeg în anul 1864*, Sibiu, 1864, pp.7, 16.

³⁰ Arhivele Naționale. Direcția Județeană Sibiu, *fond. cit., nr.71 și nr.72/1865*.

În anul următor, consilierul școlar a participat la adunarea generală de la Alba Iulia, din 28-29 august 1866³¹, remarcându-se ulterior, din nou, prin contribuția avută la organizarea adunării de la Cluj, din 26-28 august 1867³², când, totuși, nu a mai fost reales membru al comitetului central al „Astrei”. Cu această ocazie, în sala teatrului orășenesc a fost organizat un concert în favoarea *Asociațiunii*, în cadrul căruia fiica sa Isabela a interpretat arii din opere – *Aria mare* din opera *Aida* de Giuseppe Verdi, *Arii romane*, în duet cu bucovineanul Mihail Ferliescu, și uvertura la opera *Dinorah* de Meyerbeer, acompaniată la pian de Iuliu Ibrer - bucurându-se de un „eclatant” succes în fața publicului format din români și persoane de altă naționalitate³³.

Dr. Pavel Vasici a întreținut bune relații, de prețuire reciprocă și chiar de colaborare, cu cărturari germani și maghiari din Transilvania, având legături și cu înalți funcționari, de diferite etnii, din administrația Marelui Principat. În anul 1855 a fost ales membru al societății *Siebenbürgische Verein für Naturwissenschaften*³⁴. În contextul unor asemenea raporturi se înscriu și propunerile sale de alegere ca membri de onoare ai „Astrei” a mai multor personalități culturale și politice germane și maghiare: dr. W. Kratky, directorul Gimnaziului de stat din Sibiu, Nádasy Francisc, președintele Cancelariei Aulice a Transilvaniei, Johann. K. Schuller, consilier școlar, istoric și filolog, traducător de poezie din limba română, dr. Alois Sentz, profesor la Sibiu, Gustav Groiss, vicepreședinte al Guberniului, Gottfried Müller, directorul Academiei de drept din Sibiu,

³¹ *Protocolul despre a șasea Adunare generală a Asociațiunii transilvane pentru literatura română și cultura poporului român care s-a ținut la Alba-Iulia în anul 1866*, Sibiu, 1866, p. 15.

³² Arhivele Naționale. Direcția Județeană Sibiu, *fond. cit.*, nr. 26, 27, 28 și 68/1867. *Transilvania*, I, nr. 4 din 1 februarie 1868, pp. 53-55.

³³ În *Sionul românesc*, III, nr. 18 din 16 septembrie 1868, p. 216 se scria: „Concertantele și concertanții (sic!) secerară deplina recunoștință din partea publicului, și cu deosebire domnișoarele Aurelia Popp și Isa Vasici fură și câte de două-trei ori chemate și aplaudate printre o ploaie de cunune de flori”. Vezi și *Kolozsvári Közlöny*, XII, nr. 103 din 28 august 1867, p. 439; *Transilvania*, I, nr. 4, 1 februarie 1868, pp. 53-55 și *George Bariț și contemporanii săi*, vol. II, pp. 150-151, n. 1.

³⁴ *Verhandlungen und Mittheilungen des Siebenbürgischen Vereins für Naturwissenschaften zu Hermannstadt*, VI, nr. 11 din noiembrie 1855, p. 170. Vezi și *Idem*, X, nr. 546 din mai și iunie 1859, p. 91.

Istvánffy Pál, directorul Academiei de drept din Cluj, propuneri adoptate de *Asociațiune*³⁵. De asemenea, în scopul întăririi legăturilor cu societățile germane cu profil științific din Transilvania, la propunerea lui I. V. Rusu și P. Vasici, comitetul „Astrei” a hotărât să ofere câte un exemplar din actele *Asociațiunii* celor două reuniuni, *Verein für Siebenbürgische Landeskunde* și *Siebenbürgische Verein für Naturwissenschaften*³⁶.

Una din preocupările constante ale cărturarului, originar din Timișoara, a constituit-o atragerea românilor bănățeni în „Astra”, respectiv cuprinderea în sfera de acțiune a acesteia a Banatului și a părților de vest ale Transilvaniei, considerând că *Asociațiunea* ar putea întreprinde și în aceste zone o utilă și necesară activitate de culturalizare și de impulsioneare a interesului pentru cultură. În concordanță cu o asemenea opinie, el îi scria dr. Atanasie Șandor, profesor de literatură română la Preparandia din Arad, membru de onoare al „Astrei”, la 28/16 august 1861, că adjectivul „transilvan” țârmurește *Asociațiunea* „a nu se extinde peste granițele Transilvaniei”, dar că ar fi necesar ca ea să acționeze și în acele părți³⁷.

Apreciind contribuția pe care „Astra” o putea avea la ridicarea culturală și la educația economică a românilor bănățeni, dar și posibilitățile care s-ar fi oferit pentru strângerea legăturilor dintre toți românii din Monarhia austro-ungară, Vasici va reitera, într-o scrisoare adresată din Timișoara, la 11 ianuarie 1870, lui G. Barițiu, ideea ca *Asociațiunea* să-și extindă activitatea în Banat: „Și eu aș vedea oareșcare mântuire în *Asociațiunea* noastră, dacă am putea trece fruntariile cu ea, cum trecurăm anul, și am ținea aici, ori în Lugos, ori Arad, Lipova câte o adunare generale. De s-ar putea face aceasta, apoi eu aș face, ca la adunarea din Năsăud, să vină o invitațiune dincoace. Te rog, dar, cugetă despre aceasta și îmi scrie”³⁸. În 1874 adunarea generală de la Deva a

³⁵ (A) II-(a) *Adunare generală a Asociațiunii transilvane pentru literatura română și cultura poporului român*, p.30; *Protocolul Adunării generale a Asociațiunii transilvane pentru literatura română și cultura poporului român ținută în opidul Blaj*, pp.4, 14, 22, 25, 27, 28, 35; *Protocolul despre a șasea Adunare generală a Asociațiunii transilvane pentru literatura română și cultura poporului român*, p. 15.

³⁶ *Concordia*, V, nr. 11-370 din 7/19 februarie 1865, p. 44.

³⁷ Biblioteca Academiei Române, *Ms.rom.1015*, f.315.

³⁸ *George Bariț și contemporanii săi*, vol. II, pp. 172-173.

hotărât ca următoarea adunare să se țină la Lugoj, dar s-a considerat că ea ar fi fost pripită și ar fi putut periclita existența *Asociațiunii*, astfel că evenimentul va avea loc abia în 1896³⁹, prilej cu care se amintea că dr. Pavel Vasici a fost membru al celui dintâi comitet al „*Astreii*”⁴⁰.

În cadrul adunării generale a „*Astreii*” de la Brașov din anul 1862, urmărindu-se stimularea interesului și a preocupărilor pentru știință într-un cadru organizat, s-a luat inițiativa înființării de secții („secțiuni”), și anume: filologică, istorică și de științe fizico-naturale⁴¹, Pavel Vasici declarându-se încă la 4 august 1863 gata să participe ca membru la activitatea acesteia din urmă.⁴² Secțiile s-au constituit însă abia mai târziu, un pas important în această direcție reprezentându-l adoptarea, cu prilejul adunării generale de la Blaj din 5-7 august 1877, a Regulamentului lor de funcționare și alegerea președinților. Secția de științe naturale urma să cultive „specialitatea sa în diversele ramuri cu toată aplecarea posibilă la lipsele poporului românesc, considerate din punctul general al economiei naționale, și din punctul special al agriculturii, silviculturii, montanisticii, igienei, comerțului etc., iar operatele demne de recomandat le aduce la cunoștința adunării generale spre a fi premiate sau încă lăudate”, președinte al ei fiind ales dr. Pavel Vasici.⁴³

Secția de științe naturale s-a constituit definitiv în urma ședinței desfășurate la Sibiu în 10 iulie 1878, prezidată de P. Vasici, la care au fost prezenți Anania Trombitaș, dr. Artemiu P. Alexi, Nicolae Fekete-Negruțiu, Eugen Brote, dr. Ioan Moga, Visarion Roman, dr. Daniil P. Barcianu și Dimitrie Comșa. Dr. D. P. Barcianu a fost ales ca vicepreședinte, iar E. Brote ca secretar al secției.⁴⁴ La aceeași întrunire, P. Vasici a prezentat manuscrisul *Higiena populară*, intrat la concursul inițiat de *Asociațiune*. O comisie formată din dr. P. Vasici, dr. Stoia și dr. A. P. Alexi a fost desemnată să „cenzureze” lucrarea.

³⁹ Vezi Ioan Lupaș, *Înființarea Asociațiunii și conducătorii ei*, în *Transilvania*, XLIV, nr. 4 (Număr jubiliar) din 1911, pp. 346-347.

⁴⁰ Dr. E. Dăianu, „*Astra*” la Lugoj, în *Transilvania*, XXVII, nr. 7-8 din august-septembrie 1896, p. 195.

⁴¹ (A) II (a) *Adunare generală a Asociațiunii transilvane pentru literatura română și cultura poporului român*, p. 18.

⁴² Arhivele Naționale. Direcția Județeană Sibiu, *Fond „Astra”, 1878, Cutia 27, f.186*.

⁴³ Vezi *Transilvania*, X, nr. 19 din 1 octombrie 1877.

⁴⁴ Arhivele Naționale. Direcția Județeană Sibiu, *Fond „Astra”, 1878, Cutia 28, f. 3*.

Președintele secției a prezentat și un alt manuscris, intitulat *Manual de economie*, pentru cenzurarea căruia a fost, de asemenea, aleasă o comisie. Dar s-a apreciat că cele două lucrări nu aveau un nivel corespunzător pentru a fi premiate și publicate. A fost însă premiat, la propunerea dr. Alexi, manuscrisul lui Florian Porcius, *Flora fanerogamă din fostul district al Năsăudului*⁴⁵. Tot atunci, P. Vasici a donat bibliotecii Asociațiunii lucrările sale: *Antropologia* (Buda, 1830), *Dietetica* (Buda, 1831) și *Macrobiotica* (t. I-II, Brașov, 1844-1845), care îl făcuseră cunoscut ca un învățat și cărturar de seamă.

Cu prilejul constituirii secției de științe naturale a „Astrei”, dr. P. Vasici ar fi dorit să rostească un „cuvânt”, care însă - potrivit afirmației sale - datorită scurtimii „timpului nu s-a putut rosti”. Era vorba de o prezentare favorabilă, în contextul înfățișării progreselor științelor naturii, a teoriei darwiniste⁴⁶. Expunerea va fi publicată mai târziu în revista *Higiena și școala*⁴⁷, iar un studiu despre darwinism va apare postum, în anul 1882, în revista *Transilvania*⁴⁸.

Greutățile de ordin material, dificultatea reunirii membrilor la Sibiu, majoritatea dintre ei locuind în alte localități, dar și dezinteresul unora dintre membri, au făcut ca activitatea secțiilor să fie deficitară⁴⁹. Datorită depărtării lui Pavel Vasici de sediul Asociațiunii, activitatea secției de științe naturale era îngreunată. Diferite materiale legate de sarcinile ce-i reveneau, îi erau trimise la Timișoara.⁵⁰ Conștient de acest neajuns și nedispunând de o situație materială care să îi permită suportarea unor cheltuieli de deplasare, într-o epistolă adresată lui G. Barițiu la 27 octombrie 1880 îi scria: „E greu cu secțiunea noastră, fiind eu îndepărtat”, și îl întreba dacă „nu ar fi mai consult, pentru cruțarea speselor, eu să-mi dau demisia și să mă rog a fi absolvat

⁴⁵ Arhivele Naționale. Direcția Județeană Sibiu, *Fond „Astra”, 1880, Cutia 31, f. 262 și Cutia 32, f. 165.*

⁴⁶ Dr. Daniel P. Barcianu, vicepreședintele secției de științe naturale a „Astrei”, salutase și el teoria darwinistă. Vezi *Telegraful român*, XXVI, nr. 1 din 3 ianuarie 1878, pp. 3-4.

⁴⁷ *Higiena și școala*, III, nr. 8 din 1878, pp. 125-129.

⁴⁸ Vezi și acad. Emil Pop, *Începuturile darwinismului la noi (până la 1880)*, în *Studii și cercetări de biologie*, VIII, nr. 1-2, ianuarie-iunie 1957, pp. 7-42.

⁴⁹ Pamfil Matei, *op. cit.*, p. 199.

⁵⁰ Arhivele Naționale. Direcția Județeană Sibiu, *fond. cit.*, 1878, *Cutia 27, f.51 și 1880, Cutia 31, f.103.*

de această onorifică distincțiune”⁵¹. În cele din urmă, conducerea secției a fost preluată de către vicepreședintele dr. D. P. Barcianu și de secretarul acesteia, E. Brote.

Continuându-și preocupările de educație medical-sanitară, de trezire a interesului pentru științele naturii, ca și cele dedicate progresului școlii românești, dr. Pavel Vasici a servit obiectivele „Astrel”, vizând progresul general al românilor, prin lucrările pe care le-a elaborat după înființarea acesteia. Mai întâi însă a publicat o scriere cu conținut economic, fapt deloc surprinzător. În perioada neoabsolutismului, el dezbătuse adeseori cu episcopul Andrei Șaguna, problema ridicării nivelului de viață materială a românilor transilvăneni, mai ales „cât de bine ar fi, când poporul nostru ar ști întrebuiința raționalminte pământurile sale, căci atunci s-ar îmbunătăți și starea lui financiară [...]”⁵². Cu un astfel de obiectiv a publicat articole în *Calendarele arhidiecezane* de la Sibiu, în anii 1852-1858, și în *Telegraful român*. Acum, răspunzând necesității de dezvoltare a agriculturii, principala ocupație a românilor transilvăneni, formulată și în „propunerile” lui G. Barițiu⁵³, dar și de alți intelectuali cu preocupări economice, la îndemnul lui Andrei Șaguna, președintele *Asociațiunii*, și a reunit articolele din calendare în lucrarea *Cunoștințe practice despre grădini și cultivarea lor* (Sibiu, 1867). Prefațat de o Introducere despre înființarea, creșterea și viața organismelor peste tot și specialminte a plantelor, acest „tratată foarte instructiv”, de grădinărit și pomărit, oferea cunoștințele necesare pentru o practică rațională a celor două ramuri ale economiei rurale, bazată pe cunoașterea părților constitutive ale plantelor de grădină și a pomilor, a calităților pământului și pe utilizarea în funcție de acești factori a îngrășămintelor. Lucrare cu caracter practic, ea indica muncile ce trebuiau efectuate, în fiecare din lunile anului, și regulile ce trebuiau respectate de „fiecare econom bun, pentru ca să aibă legume, verdețuri și poame bune, ci și un izvor de venituri frumoase, din care să-și

⁵¹ *George Bariț și contemporanii săi*, vol. II, p. 199. Vezi și pp. 194, 496-197.

⁵² Arhiva Bibliotecii Mitropoliei Ortodoxe din Sibiu, fond Șaguna, nr. 2302.

⁵³ *Actele privitoare la urzirea și înființarea Asociațiunii transilvane pentru literatura română și cultura poporului român*, p. 105.

răsplătească ostenele[le] mâinilor sale”⁵⁴. Răspândirea cărții, relevă că ea a devenit un folositor manual de practică agricolă științifică, utilizat și în școli.

De la înființarea „Astrei”, întemeietorii ei au avut în vedere și rolul pe care *Asociațiunea* trebuia să-l aibă în educația medical-sanitară a poporului român. Astfel, Andrei Șaguna susținea că „Medicul să împărtășească observațiunile, cunoștințele practice adunate, în folosul poporului țăran [...] de a-și conserva și apăra sănătatea”⁵⁵, iar în programul orientativ, alcătuit de G. Barițiu, se prevedea elaborarea unui compendiu de medicină și a unei dietetici populare strâns legată de modul de trai al românilor⁵⁶. Răspunzând unor astfel de comandamente, Pavel Vasici va desfășura un program precis de popularizare a cunoștințelor de medicină și igienă în rândul românilor transilvăneni, folosindu-se în acest scop, la început, de paginile revistei *Transilvania*⁵⁷.

Încă înainte de apariția periodicului, la 16 decembrie 1867, el îl informa pe G. Barițiu, secretarul I al „Astrei”, că intenționa să scrie niște tratate de igienă și dietetică etc., apreciind că și aceste domenii aparțin „de cultura poporului”.⁵⁸ Avea însă temeri, care se vor dovedi justificate, că lucrările sale, elaborate la un nivel științific, vor depăși gradul general de înțelegere și nu vor oferi nici lecturi atractive. Se temea, după cum se exprimă într-o altă scrisoare adresată lui G. Barițiu, de la Cluj, în 1 noiembrie 1868, „să nu taie frunze la câni”⁵⁹. Va mai interveni și un alt impediment, medicul fiind adept al alimentației vegetariene, ceea ce Visarion Roman, de exemplu, considera că nu corespunde modului de viață al țăranului român, „care lucrează din crepusculul zilei până seara, în arșița soarelui [...]”⁶⁰. Beneficiind însă de încurajările lui G.

⁵⁴ Vezi dr. P. Vasici, *Cunoștințe practice despre grădini și cultivarea lor*, Sibiu, 1867, p. 117.

⁵⁵ Valeriu L. Bologa, *Medicina și igiena în activitatea Asociației Transilvane pentru literatura și cultura poporului român până la Unire 1918*, în „*Studii de istorie a medicinei*”, Cluj, 1968, p. 33.

⁵⁶ *Actele privitoare la urzirea și înființarea Asociațiunii transilvane pentru literatura română și cultura poporului român*, p. 107.

⁵⁷ Valeriu L. Bologa, *st. cit.*, p. 33.

⁵⁸ *George Bariț și contemporanii săi*, vol. II, p. 153.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 160.

⁶⁰ *George Bariț și contemporanii săi* (coord. Ștefan Pascu), vol. IX, București, Ed. Minerva, 1993, p. 214.

Barițiu, care și-a asumat față de comitetul „Astrei” responsabilitatea tipăririi studiilor sale, P. Vasici și-a reluat activitatea de educație medicală și igienică, inițiată încă din anii studenției, considerând că „în deșert vom face noi politică dacă corpul nostru va fi zdruncinat de boale; [...]”⁶¹. În consecință, va publica în revista *Asociațiunii* substanțialele studii: *Despre medicina cu respect la poporul românesc*, continuat cu titlul *Despre medicina cu privire la români* (1868-1870), *Care nutremânt este pentru om mai priincios, cel de carne, sau cel de vegetabile* (1870) și *Regule sanitare* (1870).

Scrierile dr. P. Vasici se disting nu numai prin cunoștințele de specialitate, de medicină și igienă, ci, în general, prin ideile înaintate pe care le împărtășeau, dezvăluind o încredere, de factură raționalistă, în puterea științei și în posibilitățile nelimitate de cunoaștere ale omului, în capacitatea acestuia de a stăpâni natura și a o utiliza în folosul său. Învățatul român scria: „Apoi ce putem noi efaptui prin aceasta, ne arată puternicul zbor ce au luat toate științele în secolul 19 pe lângă lățirea mijloacelor de întâlnire. În lustrul luminei acestor științe noi cunoaștem, cum spiritul omenesc învinge pururea spațiul și timpul. Noi am silit deja fulgerul, ca să ne poarte cugetele noastre peste munți și ape în telegraf; în loc de a desemna cu penelul, prindem lumina și o silim să ne dea portretul în fotografie”⁶². Știința, mai sublinia el, reiterând opinii exprimate anterior, și în deplin acord cu programul „Astrei”, trebuie să servească tuturor. În aceeași tonalitate optimistă, medicul adresa contemporanilor săi îndemnul la o existență activă, de a lucra și produce, pentru a dobândi fericirea în timpul vieții⁶³.

Interesante sunt și considerațiile colaboratorului revistei *Transilvania* privind situația în care se găsea medicina la români și modul în care explica așa-zisa antipatie a românilor față de această știință și de slujitorii ei, afirmând că neîncrederea omului de rând se datora faptului că medicina oficială se pierdea într-o polipragmazie pe care omul de rând nu o înțelegea, faptului că adeseori medicamentele prescrise aveau un efect nociv, la care se adăuga și mercantilismul medicilor, iar pe de altă parte a luat amploare impostura,

⁶¹ Dr. Vasici, *Domnule secretar!*, în *Transilvania*, II, nr. 8 din 15 aprilie 1869, p. 88.

⁶² *Transilvania*, II, nr. 1 din ianuarie 1869, p. 2.

⁶³ *Ibidem*, p. 4.

șarlatani lipsiți de pregătire înșelându-i pe pacienți. Ca un remediu, el le cerea medicilor să coboare în rândul maselor populare cu dietetica și igiena; cu o igienă care să fie ancorată în științele naturii și să țină seama de unitatea organismului omenesc.⁶⁴ Adept al „medicinii firești”, al „vindecării firești”, Vasici vedea în întoarcerea la natură o contrapondere la acțiunea moleșitoare a civilizației asupra omului⁶⁵. Rolul pe care îl atribuia medicului era de a contribui la întărirea corpului omenesc, adică la sporirea puterii lui de rezistență față de toți factorii care îl influențează în vreun fel, în acest scop intervenind preventiv igiena, iar terapeutic fiziatria.

În paginile publicației editată de „Astra”, Vasici a expus apoi cunoștințe „despre structura corpului omenesc”, a scris despre îngrijirea și „învârtoșirea pielii”, despre utilizarea băilor de diferite popoare, începând din antichitate, în Transilvania cea dintâi baie cu aburi fiind înființată la Sibiu, în anul 1851. În opinia sa, băile cu aburi constituie o necesitate și „nu ar trebui să lipsească nici într-un loc, ba nici la o familie”⁶⁶.

Pornind de la principiul că este cu mult mai ușor ca omul să se ferească de boli, decât să le vindece odată apărute, Pavel Vasici a popularizat „reguli sanitare” cu caracter preventiv, care, respectate, asigurau păstrarea sănătății.⁶⁷ Totodată, el a pledat pentru o alimentație vegetariană⁶⁸. Contribuțiile sale medicale și igienice apărute în revista *Transilvania* au stat la baza programului pe care îl va urma „Astra” în aceste domenii până la 1918⁶⁹.

De altfel, lucrările învățatului medic au fost apreciate încă de contemporani. Președintele *Asociațiunii*, Vasile Ladislau Pop, în cuvântul rostit la deschiderea adunării generale de la Sebeș, din 5-6 august 1872, îl remarca pe P. Vasici între cei care, prin „productele lor”, au contribuit la „promovarea scopurilor *Asociațiunii*”⁷⁰, iar G. Barițiu le menționa între

⁶⁴ Valeriu L. Bologa, *st. cit.*, p. 34.

⁶⁵ *Transilvania*, II, nr. 1 din ianuarie 1869, p. 3.

⁶⁶ *Idem*, III, nr. 7 din 1 aprilie 1870, p. 84.

⁶⁷ *Idem*, nr. 17 din 1 septembrie 1870, p. 209.

⁶⁸ *Vezi Transilvania*, III, nr. 1 din 1 ianuarie 1870, p. 1-4 și nr. 2 din 15 ianuarie 1870, pp. 17-20.

⁶⁹ *Vezi* Valeriu L. Bologa, *st. cit.*, p. 35.

⁷⁰ *Transilvania*, V, nr., 18 din 15 septembrie 1872, p. 207.

„încercările făcute de la 1869 încoace, cu scop răspicat de a învăța, lumina, influența și ferici de-a dreptul pe popor”⁷¹.

Evoluția situației politice din Monarhie într-o direcție nefavorabilă poporului român, l-a determinat pe Pavel Vasici să împărtășească tot mai mult o opinie de sorginte iluministă, că „este numai sănătatea și școala ce-l pot feri de perire”⁷². Retras la Timișoara, deși în vârstă înaintată, el își dedică și ultimul deceniu de viață progresului învățământului primar din Banat și popularizării cunoștințelor științifice, îndeosebi de medicină, igienă și științele naturii, activând și în cadrul bisericii.

Broșurile pe care le-a publicat, *Catechismul antropologic* (Timișoara, 1870) și *Catechismul dietetic* (Timișoara, 1870) – dăruite bibliotecii „Astrei”, cu prilejul prezenței sale la ședința extraordinară a comitetului *Asociațiunii* din 13 octombrie 1870, și popularizate în revista *Transilvania*⁷³, *Difteria (Diphteritis) și vindecarea ei naturală* (Timișoara, 1877), revista *Higiena și școala* (Timișoara-Gherla, 1876-1880), ca și manualul *Istoria naturală* pentru școlile elementare. Partea I, apărut postum (Arad, 1882), s-au înscris, prin conținutul lor, și au completat același program pe care îl desfășurase sub egida „Astrei”.

Năzuind să promoveze cultura națională, să disemineze cunoștințe științifice și să sprijine educația generațiilor tinere, P. Vasici a sprijinit numeroase reuniuni și societăți românești de lectură și cultural-literare, ca și *Reuniunea pentru un fond de teatru român*⁷⁴. Atent la progresele științelor naturii, el a activat, din anul 1875, și în cadrul societății *Délmagyarországi természettudomány társulat*⁷⁵ din Timișoara.

Întreaga activitate și operă a dr. Pavel Vasici, dedicată progresului națiunii române, și-a găsit încununarea și recunoașterea prin alegerea sa ca membru al Academiei Române.

⁷¹ *Observatoriul*, III, nr. 50 din 21/3 iulie 1880, p. 198.

⁷² Dr. Vasici, *Programul nostru*, în *Higiena și școala*, I, nr. 1 din 5 februarie 1876, p. 1.

⁷³ *Transilvania*, IV, nr. 2 din 15 ianuarie 1871, p. 24.

⁷⁴ *Familia*, VIII, nr. 45 din 5/17 noiembrie 1872, p. 534; *Federațiunea*, V, nr. 110-710 din 17/5 noiembrie 1872, p. 441 și nr. 113-713 din 28/16 noiembrie 1872, p. 453 și *Temesi lapok*, I, nr. 163 din 14 noiembrie 1872;

⁷⁵ *A Délmagyarországi természettudomány társulat közlönye*, I, 1874, Timișoara, 1875, p. 25; *Természettudomány füzetek*, II, 1878, pp. 14 și 28-30.

ABOUT THE BUILDING AND THE ESTABLISHMENT OF THE ROMANIAN BANKING ELITES¹

Vasile Dobrescu*

Abstract

The essay-like sketch based on specialized historiographical literature as well as on the statistical data offered by “Anuarele băncilor române” or by the official census from that period want to reveal the formation modalities and the optimization of the Transylvanian Romanian banking elite until the First World War, taking in consideration elitist models proposed by sociologic and political theory of the modern elite.

The accomplished investigation reveals us, besides the common features of modern elites, specific features of Romanian economical and financial elite affirmation induced by the Transylvanian society level and structure involved in the modernization process.

The heterogeneity of banking elite groups in which, numerical, socio-professional micro groups prevails, appreciated as peripheral by their occupational and professional statute nature towards the financial banking economical requests and objectives it represents one of specific formation of the Romanian banking elite. So it is being remarked the presence of a quite numerous clerical group as well as the one that denotes the liberal professions, mostly lawyers opposed to the quite frail presence of the representative with occupations in industrial and commercial economy floor or the intellectual elements with a special preparation in financial economic field.

*** Profesor dr., Universitatea “Petru Maior”, Tg. Mureș**

¹ For the structure and function phenomenon of Romanian elits in modern ages in the perspectives of universal sociologic elite models, see the recent procedeengis by: Marius Lazăr, *Paradoxuri ale modernizării. Elemente pentru o sociologie a elitelor culturale românești*, Cluj, 2002; Lucian Năstasă, *Intelectualii și promovarea socială în România. Secolele XIX-XX*, Cluj, 2004

On the other hand are noticed the banking elite micro groups involvement in public life and cultural national of the Transylvanian people, fulfilling characteristic rolls of the political or intellectual and cultural modern elites. The rolls multiplicity and sometimes of the accomplished functions of the banking elite, determined by the numerical insufficiency of the Transylvanian Romanian elites involved in the modernization process it represents again one of the characteristically features of their affirmation as active elements and leaders of the Romanian society in the modern age.

One of the most significant objectives in the credit field was represented by the intellectual and the professional development of the human resources involved so as to correspond to the reformation process underwent by the European financial market. In the particular case of the Romanian banks, which have emerged during the eight decade of the 19th century, this was an even more important task, mainly because it was expected to lead to the overcoming of the problems these institutions faced from the very beginning of their existence².

In this respect two questions naturally rise. Did the Romanian elites have vital socio-economic structures capable to support the emergence of some modern crediting institutions by means of their quantity rather than by their financial power? Were the initiators of the Romanian banks trained to know how to handle and answer to the banking requirements standards and mostly to the growing needs of satisfying the crediting demands of different socio-economic milieus, more and more visible in the Transylvanian Romanian society?

In general terms, the coming out of the initiators and leading figures who opened the way to the coagulation of the Romanian banking elite follows the social and professional

² C. Diaconovich, *Probleme reformei băncilor*, Sibiu, 1901; Ion I. Lapedatu, *Problemele viitoare ale băncilor noastre*, Sibiu, 1913; Mihai D. Drecin, Oradea – *Centru al organizării funcționarilor români transilvăneni la începutul secolului XX*, in „Civita” XVIII, 1988, p. 441-446; Lucian Dronca, *Băncile românești din Transilvania în perioada dualismului austro-ungar (1867-1918)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2003, p. 423-462

pattern experienced by the formation of the other Romanian elite' categories. They shared a common existence in an unrepresentative political system (as proved by their symbolic and insignificant presence within the central and local state's institutions). This situation was the result of a hostile, exclusive and marginalizing politic promoted in the eastern parts of the Austrian Hungarian Empire, more specifically in the areas under Hungarian governorship.

The modernization of the Transylvanian society was also experienced by the Romanians through the quantitative and qualitative growth of their elites that consequently produced some structural socio-professional mutations³. Originating and often adjusted to the needs of the rural world, but at the same time willing to penetrate the urban milieu and the occupations that characterized it, the Romanian's elites sought and intended to overcome, in their way, the traditionalist trends and professions. Up with the seventh decade of the 19th century their awareness arousers recruited from among the laymen, got seriously involved in the economic area, sharing and spread such beliefs. Their target was the founding of a national middle class, educated in the spirit of the rationalism and according to the efficiency of the modern market economy, capable to contribute to the modernization process by means of building of some economic structures representative for the Romanian nation within the dualist monarchy.

They thought that the structuring of the future modern economy of the Transylvanian Romanians could be achieved only by a substantial and prosperous middle class bringing together the economic elites or bourgeoisie and different members of the intellectual elites.

Contemporary Romanian journalist and economists considered middle class as a structure embodying the specific traits of the elite groups, especially those directly involved in the economic activities. It was entrusted with the role of

³ Keith Hitchins, *Afirmarea națională. Mișcarea națională românească 1860-1914*, Editura Enciclopedică, 2000, p. 96-104, 211-250

fulfilling both social-economic and politic or cultural national ideals⁴.

The experience of the recent decades, made the Romanian's elites aware of the fact that, given the lack of support of the state, the successful enforcement of their own economic projects could only be achieved by the popular support, though the low level but numerous resources of the small peasants landowners or small workshop and stores owners. According to them there was a strong connection between the economic efforts and gains of the middle class and the Transylvanian Romanian's prosperity degree on the whole. Seen from this point of view, the Romanian leaders' reformist project draws economic initiatives in close connection to the rest of their actions, involving a massive enrolment of the Romanian population, even though, this could be only gradually achieved. They estimated that the beneficiaries of the potentially positive outcome would be all the members of the Romanian nation, according to the degree of implication, as well as to the quality and the value invested in what was projected to become the modern national economic system⁵.

A thorough examination of the statistics determined on the bases of the censuses from the Dualist state reveals that the Romanians' elites, essentially originating in the middle classes, developed their socio-professional structures in strong connection with this social layer. Such tendency was attributable to their common interests and economic self-designative support. Of course, the recruitment of the personnel discloses some exceptions. Though, numerically inferior, thanks to their intellectual and economic skills members of other social classes can be distinguished among the banking elites nucleus.

Despite the socio-professional heterogeneity that characterized the Romanian's elite groups, one can identify a particular synthesis of values characterizing the bourgeois world which at this point in time went through the evolutionary

⁴ Vasile Dobrescu, *Elita românească în lumea satului transilvan (1867-1918)*, Editura Universității „Petru Maior”, Târgu Mureș, 1996, p. 22-24

⁵ „*Revista economică*”, Sibiu, an VIII, n=35, from 2 sept. 1906

stage from the embryonic to the consolidation and homogenization phase. The economic conditions and interests that brought together middle landowners (with properties varying between 100-1000 *iugera*), farmer peasants (with properties between 50-100 *iugera*), intellectuals with different liberal professions and well-off incomes (lawyers, priests, doctors and teachers) merchants or the holder of big workshops and industrial manufactories, in general contributed to the homogenization of this elite group. Without entirely fulfilling the socio-economic requirements for corresponding to what has been theoretically considered called *elites*, besides the aforementioned occupational and social members, among the Romanian elite one could also add up a significant number of intellectuals (village priests, teachers, state's or bank's clerks) as well as elements coming from lower strata like: wealthy peasants (with 20 to 50 *iugera*) small sellers, owners of small size and low profitable workshops, gaining not much more than the revenues a peasant's farm. In order to make a living, usually, this last category had also to get involved in agricultural activities. Placing some of the high intellectually trained individuals among the elite, despite an admitted inferior social origin -on average lower than that of the middle classes representing the massive amount of the Romanian elites- does not prejudice the general observations regarding the socio-economic and professional support involved in the destiny of the Romanian banking elite. It furthest brings additional evidence to the rule, maintaining certain specificities to the composition of the Romanian banking elites with a relatively narrow number of middle class and elite members as related to the mass of the Transylvanian Romanians⁶.

Theoretically favoring the pluralistic patterns of analyses, within which the existence of a diversity of elite groups is fully accepted, and not strictly connected to the political-stately factors, but to some other structural areas of the modern societies⁷, I personally distinguish that the Transylvanian

⁶ Petru Suci, *Probleme ardelenne*, Cluj, 1924, p. 10, 40-42

⁷ See Raymond Aron, *Classe sociale, classe politique*, in P. Birsbaum, F. Chazel, *Sociologie Politique*, tom I, Edition, A. Colin, Paris, f.a.; Idem, *Lupta de clasă. Noi*

Romanians' society displays a real elite group consciousness more related to their social and professional status, and less to the role they played in the public, social, economic and spiritual life. Thus, we notice a numerous intellectual elite made of both clergymen and laics and of the liberal professionals, which extended its power and spiritual influence over the entire Romanian society. Its success was guaranteed by the use of different means of influence rooted both in spiritual-religious as well as in the cultural and political-national ideological realms. At the same time, from socio-economic point of view one notices the coagulation of elite groups truly representative for the modernization tendency in the agrarian, trading and industrial banking area. Though manifesting its power mainly in rural world, those groups never neglected the urban areas, influencing by means of their resources the activity and trend of every national elite groups. Quite similar to the western European patterns, the pyramidal organization, the interrelationships between different groups of National Romanian Party (NRP) translated especially through the imposition of particular members at central or regional level and the exercising of power were not exempted of internal conflicts between groups of interests. But regardless of these rivalries the political-national solidarity acted as a unity factor⁸.

The theoretical patterns regarding the elites prove operationally superior in the Romanians' elite's case if we consider the recruitment methods as well as the internal structure of every elite groups. Some theories are even more practical if we apply them to the ways the power structure functioned both in the relations between elites and the socio-professional categories from which they recognized themselves, as well as between elites and the non-elites. Moreover the patterns regarding the evolution of the elite elements reveal the

prelegeri despre societățile industriale, Editura Polirom, Iași, 1999; A. Giddens, *Elites in British Class Structure*, in *Elites and Power in British Society*, Edited by Ph. Stanwoth and A. Giddens, Cambridge University Press, 1974, p. 1-22

⁸ Vlad Popovici, *Elite și strategii politice în mișcarea națională românească din Transilvania 1869-1894. Studiu de caz: disputa dintre activism – pasivism*, in „Anuarul Institutului de Istorie „George Barit”, Cluj Napoca”, XLIV, Series Historica, 2005, p. 194-212.

dynamics of the Romanians groups and individual internal or admission mechanisms, still active at the beginning of the 20th century, when the quantitative and qualitative expansion of the members was carried on both within the same generation, or from a generation to another.

An empirical retrospective regarding the Romanian' elite groups capacities to impose power towards the masses or in relation to the Dualist political state system, proves the accumulation of functions with the effect of multiplicity of roles played by the members who can be found as leaders at two or more levels of the Transylvanian Romanians cultural, spiritual, economic or political life. This is an essential characteristic in the evolution of the Romanians' elites which despite their numerical and qualitative growth did not succeeded to efficiently and mostly distinctively cover all the domains of public, economic, cultural educational life⁹. This phenomenon evidently brings evidence for the fact that at the time Transylvanian Romanians did not had sufficient human resources needed to direct the modernization process, notion which at the time involved the political-national emancipation and progressive socio - economic objectives.

Correspondingly to the case of the affirmation of the western elites, besides the material background and intellectual and professional competencies, a major role was also played by the blood relationships or by the systems of loyalty. Obviously this situation lead to the formation of some interest micro-groups which constantly tried to gain a higher influence over the exiting elite groups or over those still in building phase.

As it follows, our study intends to answer several fundamental questions regarding the Romanian banking elite. Does the building and establishment of the Romanian financial-banking elite subscribe to the patterns characterizing the development of others Romanian elite groups, or has it particularities deriving from the this sectors' specificities? Can we speak of a distinct elite group taking into account the diverse provenience and functionalities within the Romanian society of different members of the banking clerks? Least not

⁹ Vasile Dobrescu, *op. cit.*, p. 70-92; Keith Hitchins, *op. cit.*, 105-160

last, which is the socio-professional structure of the members grouped under the umbrella of banking elite and which were the interrelationships among the groups within this structure?

Faced with such questions any researcher must note what statistic studies had already shown, namely the explosive development of the Romanian banks all over Transylvania and the their mobilizing effect in what regards a better use of the cash capital resources of the stockholders and their depositors, as well as the positive economic effects which resulted from the crediting of those activities aiming to contribute to the modernization of society. On the other hand, any researcher should notice, at least at empirical level, the parallel involvement of a numerous mass of human resources in the management, functioning and control system of the banking institutions, which assured a correct, even efficient running of the banking sector in accordance to the modern financial banking requirements¹⁰.

The delayed emergence of the Romanian credit institutions, which depended on the fragile and slow modernization process of the Transylvanian society and on the feeble socio-professional and economic representation among the urban elite, and among some categories (usurers, merchants, industrial enterprisers) that in western Europe contributed to the development of the modern credit system, played a significant role, conditioning and determining the future development of the Romanian credit elite. Important to emphasize is that the emergence of this elite group had been directly influenced by the involvement of some members belonging to other elite groups already existing among the Romanians' society from Transylvania. Hence, the intellectual, economic with agrarian –commercial and industrial elites, owing significant economic resources, guided by national imperatives and the idea of building a real functional national

¹⁰ Mihai Drecin, *Banca Albina din Sibiu – instituție națională a românilor transilvăneni (1871-1918)*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1982; Vasile Dobrescu, *Sistemul de credit românesc din Transilvania 1872-1918*, Editura Universității „Petru Maior”, Târgu Mureș, 1999; Lucian Dronca, *Băncile românești din Transilvania în perioada dualismului austro-ungar (1867-1918)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2003

economic body, get involved in the emergence of the credit institutions, assigned with the major role of fulfilling the general modernization of the Transylvanian society.

Considered from this point of view, the selection of the members of the future Romanian banking elite was done according to the cash financial economic resources, by attracting not only the members of other elites but also the representatives of the middle class, themselves interested and very much aware of the importance of the credit institution in the economic activity in general. This cumulative process which developed concomitant with the growth in the number of credit institutions, speaks for the horizontal expansion of the members belonging to the banking elite. It did not impose special problems to those sufficiently capable to join the emergent process of the modern banks.

On the other hand, the stockholders circles and micro-elite nuclei that directed every banking activity closed themselves, behaving very distrustful to the entrance of any new members. The membership to a net of kinship or loyalty, more important than the economic abilities, came to be institutionalized by the right of pre-emption in relation with the shares' transactions¹¹. The implementation of a selective principle through which the control of the share evolution and the quality of the national capital stock was controlled by the headquarters of the Romanian credit institutions (as in the case of Transylvanian Saxon's banks) along with decreasing the affluence of new stockholders after the process of foundation of these institutions, limited the vertical evolution of the stockholders at the level of each banking unit taken separately.

By means of this system, the control of power was preserved in the hands of the micro-nuclei of stockholders possessing most of the shares or belonged to those having a special professional or moral prestige. Among some undisputed and real innovations, this system decisively influenced the tendencies of other members of the elite groups eager to rate their economic resources, as future stockholders of the banks, to bring into being new banks, thus contributing to the

¹¹ Vasile Dobrescu, *Sistemul de credit ...*, p. 33; Lucian Dronca, *op. cit.*, p. 174-175

numerical growth of the Romanian credit institutions even though some of them had modest capitals and did not corresponded to the needs required in the area where they strived to be active. The conflicts among the economic-financial interests of some elite groups, generated by the restrictions of part-taking in the leadership of the banks, had as effect an enhancement of the efforts of the already existing banks to create new banking institutions. There were few cases when the rivalries for the management control and the financial politics of the banks jumped over the limits of a regular competition turning into external conflicts among the main stockholders. These manifested through the partial or complete replacement of the leading team, or even by leaving of a fraction and the foundation of a competing bank even in the same locality. For instance we mention the conflicts within “Ardeleana” from Orăştie which in 1901 - from reasons of deficient management - lead to the split up of a group of stockholders who founded in the same locality a new bank called “Dacia”¹².

The high degree of heterogeneity registered by the Romanian banking elite is a consequence of the socio-economic conditions, and, in some percentage of the differences of professional, intellectual and moral and public prestige required to the future members. Taking into consideration these referential criteria in the foundation of the credit institutions, we notice the involvement of the members belonging to various national elite groups in the formation of credit institutions and banking elite according to representative matters. These degrees differed in what concerns the amount of statistical data regarding the socio-economic and professional structures already existing at the level of the Romanian society during the modern era.

Thus the case studies of the data delivered by the Romanian’ Banks Yearbook (Anuarul Bancilor Romane) referring to the balance sheet’ condition and to the management teams of the credit institution for the year 1913, proves that from the total of 1232 functions reserved to the members within the administration councils, in the case of the

¹² Lucian Dronca, *op. cit.*, p. 195-196

152 Romanian banks, following an socio-professional criterion we may notice the subsequent distribution: 335 (27,19%) clergymen, 171(13.88%) lawyers, 71 (5,76%) notaries, 89 (7,22%) teachers, professors, or school managers, 46 (3,73%) medics and pharmacists, 109 (8,85%), wealthy peasants, 143 (11,61%) property owners, 37(3%) landowners with over 1000 *iugera*, 80 (6,49%) merchants, craftsmen, enterprisers, 36 (2,92%) other professions (state's clerks, ex officers), 115 (9,33%) without profession (among them 62 having executive positions as bank managers, accountants, banking clerks while the other 53 had not nominalization except of being mentioned as members of the administration councils¹³.

As far as the global statistics of every socio-professional and socio-economic structures registered to the level of the Transylvanian Romanians' society until 1914 shows, the situation of the banking elite regarded as a subgroup went through substantial variations: 8,43 %(335 entries from the total of 3970 clergymen), 25,22%(171entries/678 lawyers), 5,09% notaries (71 entries/1394 administrative clerks), 2,56% teachers and professors (89 entries/3470 didactical personnel) 20,62% medics and pharmacists (46 entries from a total of 226 Romanian members), 0,16% wealthy peasants (109 of the total number of 69062 peasants owing more 20to 50 *iugera*), 1,87% middle size landowners with 50 to 1000 *iugera* (143 entries of 7639 middle size landowner), 69, 81% large landowners (37 entries from 53 registered to the executive and management of the 152 banks existing in he balance sheet from 1913), 0,6% merchants and craftsmen (80 entries from almost 8000 merchants and 4000 craftsmen as owner of workshops and large ventures)¹⁴. However, we must mention that the percentage value as delivered above, concerning the entries referring to the clergymen, lawyers, medics and especially to the large landowners can be in part questionable if we admit that most frequently a person can be traced in the leading position in 2 to 6 banking units. At the same time, it is worth

¹³ "Anuarul băncilor române", anul XVI, 1915, Sibiu, 1915, p. 2-173

¹⁴ Except of the data referring to the large landowners, the statistics can be consulted in Petru Suci, *Probleme ardeleni*, Cluj Napoca, 1924, p. 40-43.

mentioning that the members of socio-economic subgroups originate in the groups that assure access to the most representative human resources favourable to the advancement of the Romanian elite as a whole. Alternatively, the percentage of the subgroups defined on socio-economic criteria, except for that of the large landowners, is mainly defined in relation with the social categories characterizing the middle class or even with the non-elite mass of the Romanian society.

The significant position of the clerical elite (27,31% in 1913) in all the administration councils of the national banks, strengthened by their presence in proportion of 47,10% of the positions of presidents of the aforementioned organisms, proves the unbroken influence of the church in Transylvanian Romanian society. It also emphasizes the substantial economic capacity of a part of the clergymen, sometime placed among the most important stockholders of the banks due to both their moral prestige and their cash financial resources, fundamental for the foundation and the proper exercise of the banking activities. We also notice, the majority of the cases confirming that the administration councils of the small and very small banks – with few exceptions¹⁵- were presided by clergymen. It represented the rule in case of the institutions placed in rural and trading areas, where the influence of the church and its representatives remained strong. The association of the priests and deans to special economic actions represented a supplementary guaranty, thanks to their mediating power between the persistent conservatory mentalities of the rural middle class and the modernization trend of the Romanian society.

Compared to the intensity of the disputes within every bank, more significant seem to have been the solidarities based on common economic interests among diverse elite groups of stockholders manifested in the Transylvanian society by means of buying some shares deposits of the newly founded banks, both collectively as corporate body, or as private individual investors. It indicates the quantitative growth of the banking

¹⁵ See the situation of the “Patria”, “Vatra”, “Lumina”, “Crișana”, “Mureșana” – in “*Anuarul băncilor române*”, XVI, 1915, Sibiu, 1914, p. 58, 97, 107, 118, 160

personnel, as well as the interest for personal profits which were undertaken according to the formula of reciprocal aid or by sustaining all the economic actions which supported the national interest¹⁶. At the beginning, this trend of founding new banks had been initiated by the large Romanian banks such as “Albina”, and of other regional banks like “Victoria”, “Timișana”, “Ardeleana”, “Silvania”, “Economul”, etc. Soon the investors in those large and middle size national banks began to get actively, though not decisively, involved in the foundation process of new banking institutions, by acquisitioning of a significant number of shares, thus, contributing to the formation of the nominal capital required for the opening of their financial activities. Consequently, “Silvania” bank and a part of its main stockholders held up the establishment of the banks “Sălăgeana”, “Sătmăreana”, or “Codreana”. A similar situation can be identified in case of “Timișana” bank from Banat which contributed to the emergence and future running of the “Banatul” respectively “Bănățeana” banks. The multiple examples which certify the extension of the solidarities phenomenon, actually a direct result of the economic complicities, had been also observed by the contemporary elites. Moreover it was vividly illustrated in the balance sheet of “Mureșana” for the year 1912, where, it was emphasized that “the major interest of the Romanian intellectuals in the Romanian banking institutions established all over Transylvania is conditioned by they being involved to almost the same banks. Almost the same name can be encountered among the stockholders of our bank as well as to all the banking institutions established during 1884-1912”¹⁷.

The structures of power and decision of the elite group within each bank seems less relevant since it was adjusted to the statutory dispositions regulating the leading organisms of each bank. The economic-financial inter-conditioning mechanisms resulting from the needs of covering and satisfying of the growing crediting requirements, noticeable once the Romanian society entered the rhythms of modernization, had

¹⁶ Vasile Dobrescu, *Sistemul de credit ...*, p. 39-40

¹⁷ A.N.D.J. Mures, Fond banca Mureșiana, dosar 35, f.10.

been characterized by the polyarchic phenomenon which marked the Romanian credit system. The problems of crediting, in the condition of poor funding, determined the big majority of the national banks to ask for credit from larger banks like “Albina”, “Victoria”, “Timișana”, “Economul”, “Silvania”, etc. Through such credits had been achieved a hierarchical structure, based on solid and precise economic interests. By crediting the smaller or middle size banks, large credit institutions succeeded to indirectly gain economic influence and the loyalty of the credited-debtor institutions¹⁸.

As a result the members of the administration councils of the major banks occupied the first leading position in the internal hierarchy of the Romanian elite banking group. The second category was composed of the members of the micro-groups of leaders in charge with the management of the middle size banks. Obviously, the third in rank was represented by those in charge with the destinies of the small and very small banks. The presence of the members belonging to the first category in the leading organisms of the smaller banks did not affect the established structures and hierarchies in relation with the economic capacity of the individuals and banks. On the contrary, their presence strengthened them because the leaders belonging to the first category, usually in charge with membership or presidency position in management or surveillance committees, acted within the elite micro-groups of the inferior categories according to the interests of the origin micro-group, imposing particular power – subordination relationships.

From the standpoint of the exercise of power of the members of the banking elite micro-organisms, the presidents of the administration councils and the executive managers are the most important factors. Thanks to the attributions of their positions they could have influenced and determined the adoption in the administration councils or in the general

¹⁸ Lucian Dronca, *op. cit.*, p. 287, 293, 296, 318; Mihai Drecin, *Banca Albina din Sibiu*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1982, p. 92-94

assemblies of the shareholders of particular economic-financial politics¹⁹.

The socio-professional structure of the Romanian elite banking group surprises by numerical substantial presence of the clergymen, even though a process of dissipation within the financial banking micro-elite groups in middle or small rank categories may be easily traced²⁰. This relevant feature of the Romanian credit system from Transylvania had been determined by multiple circumstances like: the low number of the laic elites and as already noticed the moral prestige of the clergymen. A possible explanation to the involvement of the priests in financial sector may be the secularization phenomenon which might have played a role in the adjustment of the church canons and mentalities, and implicitly of the behaviour of the clerical body towards the modernization processes. A big majority of the clergymen, probably under the impact of the representative Transylvanians protestant cults, considered their implication in social-economic activities as duties towards their community as well as a mission with national overtones, strategies promoted by the Romanian churches during pre - modern and modern times. Among the motivations that lead to the involvement of the clergymen in the financial – banking activities can be enumerated those economically aimed, as it is proved by the many examples of the clergymen who were socially positioned among the middle size landowners. As a matter of fact, a certain socio-professional and economic ambivalence characterizes other elite micro-groups of the Romanian intelligentsia, as those of the medics, teachers, notaries, mayors, and other state clerks. Besides their basic profession, a big majority of them were landowner with properties of different size and after the emergence of the banks, following the pattern of the clerks, they can be traced among the regular stockholder or even

¹⁹ Vasile Dobrescu, *Funcții și funcționalități în sistemul de credit românesc din Transilvania până la primul război mondial. Studiu de caz*, Editura Universității „Petru Maior”, Târgu Mureș, 2006, p. 37-50, 57-66

²⁰ *Ibidem*, p. 31, 42, 47-48

among the growing financial – banking elite group from the end of the 19th century.

If the presence of the advocates and of the economists among the banking elite groups can be considered as natural, what surprise us is the feeble implication of the merchants and the patrons of workshops or of the small Romanian enterprisers. Though numerically substantial, if we compare their number with the aforementioned groups, we notice that quantitatively their involvement could not cover the requirements of the Romanian society. This situation particularizes the Romanian case vis-à-vis the central and Western Europe, where the main elements in the emergence and establishment of the banking elite belonged to merchants and industrial enterprisers. As seen, within the Transylvanian Romanian society of the modern times, the majority of the members of the banking elites originated in the groups of rural elites holding large land properties rather than in the urban groups. Hence, the minor number of the commercial and industrial elites, experiencing the incipient formation stage, that could be encountered among the mass of stockholders and inside leading organisms of the Romanian banks. Probably their direct and permanent involvement in the processes of surveillance of their own business restricted their interest in getting involved in supplementary activities like those required by the organization and leadership of the banking activities. More likely is that the anemic presence of the merchants and investor – craftsmen in the banking field even as regular stockholders might have been obliterated by their low economic power.

In a society dominated by an agrarian population and economy as the Romanian world remained until the beginning of the 20th century, it is natural to notice an almost total involvement of the large landowners as well as of a significant part of the middle size owners (with no other jobs), in the emergence, organization and leading processes of the credit institutions. This situation also favored the insertion of those individuals as leaders within the superior or medium rank micro-elite groups. If compared to the evolution of the credit system from the Western Europe, the presence of the wealthy

peasants (economi) in such activities and obviously within the inferior rank position of the banking elite may seem abnormal and consequently surprising. Still, can not be forgotten that those members are often visible among the minor rural elites and that the higher amount of them are traceable at the level of the small banks having their headquarter in villages.

Representing a characteristic of the Romanian credit system, the phenomenon of multiplicity of functions of a member in charge with more responsibilities in several credit institutions, also contributed to the endorsement of the foundation process of a particular micro-elite group within the national banking elite. They played a significant role in the demarcation of particular economic policies of the banking micro-groups, also setting distinctive traits of the banking elite within the Romanian elite as a whole²¹.

As far as the involvement of their members in the administration and leadership of the banking institutions was concerned, the Romanian elite banking group had not been homogenous. Those who dedicated themselves exclusively to the banking activities and gave up the collateral occupations represented the real nucleus of the banking elite group. The other members which kept working in other activities gravitated around this body of professionals. From this very reason those who continued to have a multitude of occupations could be traced among the leading figures of other Romanian elite groups too.

Actually there had been no irrevocable differentiation between the elite groups of the Transylvanian Romanians, since, even the banking micro-groups members dedicated exclusively to the credit institutions took part to diverse actions coordinated by the clerical elite (as consistorial assessors or members of the deanery eparchies) or could be found among the cultural elites (as members of the central leadership of ASTRA or other regional national cultural societies). There was also authentic keenness of those people to actively participate to the political life of the Transylvanian Romanians as leaders of the National Romanian Party (NRP), consequently figuring as

²¹ *Ibidem*, p. 112-114

leading national politicians. Even more, the banking elite circles around the “Victoria” bank from Arad, “Ardelana” from Orastie and “Bihoreana” from Oradea have been extremely active in the redefinition of the political program of NRP. They agreed that activism – as political strategy - would offer the best national opportunities and a part of the directors of these banks from the beginning of the 20th century, like Coriolan Pop, Aurel Vlad, Nicolae Oncu or Sava Raicu numbered themselves between the candidates for the parliament’s elections²².

These final considerations reveal the amplitude of the interrelations (depending on the quality of the human resources either) between the Transylvanian Romanian elite groups, within which, the banking group succeeded to gain a distinct and significant role in controlling and influencing, in conjunction with other groups, the modern Transylvanian Romanian society until the First World War.

²² Liviu Maior, *Miscarea nationala romaneasca din Transilvania (1900-1914)*, Editura Dacia, Cluj Napoca, 1986, p. 51-69; Stelian Mândruț, *Mișcarea națională și activitatea parlamentară a deputaților Partidului Național Român din Transilvania din anii 1905-1910*, Oradea 1995, p. 74, 96; Ioan Tomole, *Românii din Crișana, Sălaj și Sătmar în luptele național-electorale de la începutul secolului al XX-lea*, Editura Gutinul, Satu Mare, 1999

ÎNVĂȚĂMÂNTUL PRIMAR DIN BUCOVINA ÎN PERIOADA 1848-1918

Constantin Ungureanu*

Zusammenfassung

In der Zeitspanne 1848-1869 hat sich das Netz der Volksschulen in der Bukowina bezeichnend verbessert, deren Zahl im Vergleich mit dem Jahre 1850 sich verdreifacht hat. Trotzdem blieb das Niveau in den Schulen weiterhin sehr niedrig. Ende der 60er Jahren des 19. Jahrhunderts waren die Volksschulen nur von etwa 7.300-8.300 Kindern besucht. Die große Mehrheit der Schulen waren mit einer Klasse und einem Lehrer, im Jahr 1869 hatten 8 Schulen in den Städten Czernowitz, Radautz, Sereth und Suczawa je vier Klassen.

In den 60-70er Jahren des 19. Jahrhunderts hat das österreichische Parlament mehrere wichtige Gesetze verabschiedet, darunter auch das Reichsvolksschulgesetz, sanktioniert am 14. Mai 1869, welches die Selbständigkeit des Unterrichtswesens gegenüber der kirchlichen Autoritäten verkündigt hat. Am 30. Januar 1873 hat der Bukowiner Landtag das Landesschulgesetz beschlossen, welches die Modalität der Eröffnung, Verpflegung und Besuch der Volksschulen bestimmte. Auf der Grundlage dieses Gesetzes hat der Volksschulunterricht in der Bukowina bis zum Ausbruch des ersten Weltkrieges funktioniert.

Zum Zeitpunkt der Sanktionierung des neuen Schulgesetzes war der Schulbesuch in den Volksschulen der Bukowina am niedrigsten im Vergleich zu allen österreichischen Ländern. Im Jahr 1871 waren nur etwa 12-13% der schulpflichtigen Kinder in die Schulen aufgenommen. Im nächsten Jahrzehnten hat sich das Volksschulsystem der Bukowina schnell entwickelt, es vergrößerten sich sowohl die Zahl der öffentlichen und Privatvolksschulen als auch der Prozentsatz der in die Schulen aufgenommenen Kindern. Derart, am Anfang des 20. Jahrhunderts waren schon 78,2% der Kinder eingeschult und im Schuljahr 1912/13 ist die Frequenz auf 96,1% gestiegen.

* Cercetător științific dr. Institutul de Istorie al Academiei de Știință din Republica Moldova

Gleichzeitig mit der Entwicklung des Unterrichtssystems hat sich die Struktur des Schulkontingents nach Konfessionen verändert. Im Jahr 1870 waren von insgesamt etwa zehntausend Schülern 39,4% Orthodoxen, aber 34,9% Katholiken, 15,3% Protestanten und 9,7% Juden. Bis zum Jahr 1900 hat der Anteil der orthodoxen Schüler 68,1% erreicht, während die römisch-katholischen Schüler 12,9%, der Juden 12,2% und Protestanten 3,7% bildeten.

In letzten Jahrzehnten der österreichischen Herrschaft hat sich auch das Kontingent der Schüler nach dem Muttersprache geändert. Laut den statistischen Informationen, waren im Jahr 1913 an den öffentlichen und Privatvolksschulen der Bukowina 109.441 Kinder eingeschult, von denen 41.635 (38%) Rumänen, 38.081 (34,8%) Ukrainern, 23.072 (21,1%) Deutsche und Juden, 4.791 (4,4%) Polen und 1.510 (1,4%) Ungarn waren. In den Städten waren über 50% der Schüler Deutschsprechende, etwa 20-21% Rumänen, etwa 17-18% Ukrainern und etwa 10% Polen. Hingegen, waren in den Dörfern die meisten Schüler rumänischer und ukrainischer Herkunft, die Deutschsprachigen bildeten etwa 13%, Ungarn etwa 2% und Polen weniger als 2%.

Am Ende des Jahres 1913 wurden die Volksschulen der Stadt Czernowitz von 9.771 Schülern besucht. Mehr als die Hälfte der Schüler waren Deutsche und Juden, gefolgt von Rumänen (16,3%), Polen (15,1%) und Ukrainern (14,3%). Nach den Konfessionen waren die meisten Schüler Juden (32,7%) und römische Katholiken (30,5%), gefolgt von Orthodoxen (20,8%), griechischen Katholiken (10%) und Protestanten (5,7%).

Am Vorabend des Ausbruchs des ersten Weltkrieges war das Unterrichtssystem in der Bukowina überlegener jenem in Bessarabien, Rumänien und sogar von Siebenbürgen und Banat. Damals waren etwa 62% der schulpflichtigen Kinder Rumäniens, etwa 2/3 der rumänischen Kinder in Siebenbürgen, Banat, Krischana und Marmarosch, aber etwa 95-97% der rumänischen Kinder in der Bukowina in einer öffentlichen, konfessionellen oder Privatvolksschule eingeschrieben. In Bessarabien aber besuchte die große Mehrheit den Kindern keine Schule und waren Analphabeten.

În perioada administrației militare (1774-1786) și administrației galițiene (1786-1848) învățământul primar din Bucovina s-a dezvoltat într-un ritm foarte lent, iar marea majoritate a copiilor de vârstă școlară nu frecventau nici o școală. În anul 1840, de exemplu, școlile primare erau frecventate de

4.595 de elevi², adică mai puțin de 10% din cei cca. 50 mii de copii de vârstă școlară. Majoritatea acestor elevi erau germani și maghiari, de confesiune catolică și protestantă, pe când proporția copiilor ortodocși școlarizați era mult mai mică (numai cca. 1,7% în anul 1831). Pentru învățământul românesc din Bucovina cea mai nefastă a fost perioada 1815-1844, când școlile primare au fost subordonate Consistoriului catolic din Lemberg (Lvov). În acest interval s-au intensificat presiunile de catolicizare, germanizare și polonizare a învățământului, mulți învățători ortodocși fiind destituiți din școli.

Revoluția din 1848 a avut un rol hotărâtor pentru evoluția ulterioară a Bucovinei. Evenimentele revoluționare de atunci au contribuit și la relansarea procesului de învățământ din Bucovina. Problemele legate de învățământ s-au aflat printre cele mai importante revendicări ale populației Bucovinei. Către mijlocul sec. al XIX-lea Bucovina era provincia austriacă cu cea mai slab dezvoltată rețea de școli primare și cu procentul cel mai mare de populație analfabetă. Chiar și unii deputați bucovineni, aleși în vara anului 1848 în primul parlament austriac, erau neștiutori de carte. Potrivit unei statistici școlare din anul 1851, atunci ființau în Bucovina numai 50 de școli primare (trei principale, 45 triviale și două de fete), din care 36 școli catolice (două principale, 32 triviale și două de fete) și 14 școli necatolice (evangelice și ortodoxe). După limba de instruire, 12 școli erau germane, patru românești, una maghiară și 33 mixte³. Atunci erau în Bucovina 36.046 copii de vârstă școlară, din care au frecventat școlile numai 5.112 copii (3.238 băieți și 1.874 fete). În același an au ființat în Bucovina și 33 de școli de repetiție, la care au învățat 1.588 de copii (1.059 băieți și 529 fete)⁴.

Astfel, față de anul 1840 au fost înființate numai patru școli primare noi, numărul copiilor școlarizați a crescut pe parcursul unui deceniu cu numai 517 persoane, iar numărul copiilor, care au frecventat cursurile de repetiție, chiar s-a redus semnificativ (de la 2.238 în 1840 la 1.588 în 1851). Totodată,

²Sigmund Grünberg, *Das Volksschulwesen der Bukowina in seiner historischen Entwicklung und seinem jetzigen Stande*, în *Oesterreichisch-Ungarische Revue*, Neue Folge, vol. V, Wien 1888, p. 199.

³ *Uebersichtstafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie nach den Ergebnissen der Jahre 1851 bis 1855*, în *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik*, 4 Jg., V Heft, Wien 1855, p. 100-102.

⁴ *Ibidem*, p. 103-104.

informația privind numărul copiilor de vârstă școlară, este incompletă și cu siguranță nu îi cuprinde pe toți copiii în vârstă de 6-14 ani. După unele calcule, atunci numărul copiilor de vârstă școlară (pentru o durată de 8 ani) reprezenta cca. 16% din totalul populației⁵. La o populație de cca. 380 mii persoane, cât avea Bucovina la mijlocul sec. al XIX-lea, copiii de vârstă școlară constituiau astfel cca. 60 mii persoane, iar numărul copiilor școlarizați în anul 1851 reprezenta doar cca. 8,5% din totalul copiilor, care ar fi trebuit să frecventeze școala.

Către anul 1848, cele mai arzătoare probleme ale învățământului bucovinean, care necesitau să fie soluționate, constau în introducerea limbii materne în procesul de instruire și transmiterea școlilor primare în subordinea Consistoriului ortodox din Cernăuți. Dezideratele românilor bucovineni de a obține învățământ în limba maternă, datorită susținerii din partea elitei politice și a unor deputați bucovineni în Parlamentul de la Viena, au fost în mare parte treptat realizate. Astfel, la 6 septembrie 1848, Ministerul Cultelor și Învățământului informa despre decizia “să se înființeze o catedră de limba și literatura română, pe spesele bogatului fond religios greco-neunit” la gimnaziul german din Cernăuți⁶. În urma examenului, la 22 februarie 1849, ardeleanul Aron Pumnul a fost numit primul dascăl al Catedrei, mai întâi ca profesor suplinitor, iar din februarie 1850, ca “profesor definitiv”⁷.

Pentru învățământul primar din Bucovina o mare importanță a avut ordinul ministerial nr. 9411 din 23 februarie 1850, prin care se decidea trecerea școlilor din localitățile cu parohii ortodoxe, de sub autoritatea Consistoriului catolic din Galiția sub îndrumarea și controlul Consistoriului ortodox bucovinean⁸. Totuși, acest transfer de autoritate s-a realizat destul de lent, pe parcursul a 10-15 ani. În anul 1855 în subordinea Consistoriului din Cernăuți se aflau numai școala principală națională din Siret, școala de fete din același oraș și cinci școli triviale (din orașul Cernăuți și din satele Arbore,

⁵ Josef Wotta, *Zur Entwicklungsgeschichte des Volksschulwesens in der Bukowina*, în *Bukowiner Schule*, anul I, 1904, p. 34.

⁶ Mihai Iacobescu, *Din istoria Bucovinei, vol. I, (1774-1862), De la administrația militară la autonomia provincială*, București 1993, p. 447; Ștefan Purici, *Mișcarea națională românească în Bucovina între anii 1775-1861*, Suceava 1998, p. 179.

⁷ Ștefan Purici, *op. cit.*, p. 180.

⁸ Constantin Morariu, *Das romänische Volksschulwesen in der Bucovina (1774-1888)*, în *Romänische Revue*, anul V, Wien 1889, p. 348.

Broscăuți, Vicovul de Sus și Zeleneu). Toate celelalte școli, inclusiv cele din localități cu populație ortodoxă, se aflau în continuare în subordinea Consistoriului catolic din Lemberg⁹.

Peste cinci ani, în 1860, sub conducerea Consistoriului ortodox din Cernăuți se aflau deja 35 de școli, majoritatea nou înființate. Cele mai multe școli triviale, subordonate Consistoriului ortodox, erau atunci în protopopiile Coțmani (11) și Vicov (4), câte trei școli - în protopopiile Cernăuți, Rădăuți, Storojineț și Ceremuș, câte două - în Suceava și Câmpulung¹⁰. Celelalte școli din Bucovina, inclusiv din localități cu populație ortodoxă românească precum Boian, Câmpulung, Crasna, Cuciurul Mare, Molodia, Rădăuți, Solca, Suceava, Vicovul de Jos, se subordonau în continuare Consistoriului catolic. În localitățile, unde existau concomitent parohii catolice și ortodoxe, prioritate au avut credincioșii catolici, iar cei ortodocși au fost nevoiți, fie să frecventeze școlile catolice existente, fie să deschidă o altă școală, care să se subordoneze Consistoriului ortodox.

În 1860 la cele 35 de școli primare ortodoxe erau înscriși 1.499 de copii, inclusiv 436 la școlile principale naționale din Cernăuți și Siret, 122 de eleve la școala de fete din Siret și numai 941 de copii la celelalte 32 de școli triviale (în medie câte 29 de copii la o școală). Cel mai bine erau frecventate școlile triviale din Arbore, Bosancea, Hatna, Verenceanca, Camenca, pe când alte 16 școli aveau mai puțin de 20 de copii școlarizați. Conform altei surse, în anul 1858 funcționau sub controlul Consistoriului ortodox 39 de școli, dintre care 8 germane, 8 germano-române, 6 germano-polone, 11 germano-polono-române, 3 germano-rutene și 3 germano-maghiare¹¹.

După anul 1848 s-a dezvoltat învățământul primar al tuturor confesiunilor din Bucovina. Școlile evanghelice germane erau cel mai bine organizate și aveau cea mai bună frecvență școlară. Cele mai multe școli evanghelice au fost înființate încă la începutul sec. al XIX-lea și pe parcursul întregii perioade galițiene au fost susținute de comunitățile protestante. În anii '50 ai sec. al XIX-lea a fost deschisă o școală evanghelică și în capitala Bucovinei, la Cernăuți. În anul 1869 această școală a fost

⁹ George Tofan, *Învățământul public în Bucovina*, (lucrare în manuscris), II Volume, p. 166.

¹⁰ *Ibidem*, p. 166-169. (după *Schematismus der gr. or. Bukowinaer Diocese für das Jahr 1860*).

¹¹ *Arhiva de Stat a regiunii Cernăuți*, fond 3, inv. 2, dosar 2385, fila 27-28; Ștefan Purici, *op. cit.*, p. 211.

transformată într-o instituție cu patru clase și patru învățători, păstrându-și statutul de școală particulară până la sfârșitul stăpânirii austriece. În a doua jumătate a sec. al XIX-lea au mai fost inaugurate școli particulare evanghelice la Hliboca (în 1863), Alexanderdorf (1869), Katharinendorf (1876), Stănești de Jos pe Ceremuș (1884) și Jadova Nouă (1892)¹².

În anii '50 ai sec. al XIX-lea a fost înființată la Cernăuți și o școală particulară evreiască. Oficial școala a fost deschisă la 16 octombrie 1855. Această școală, în care băieții și fetele erau instruiți în clase separate, a fost frecventată în primul an școlar de 268 de elevi, iar până în 1872 numărul lor s-a mărit la 741¹³. Și această școală, cu limba germană de instruire, separată mai târziu în una de băieți și alta de fete, a funcționat ca instituție particulară până la sfârșitul stăpânirii austriece.

În intervalul 1848-1869 s-a dezvoltat mult mai repede rețeaua de școli primare în Bucovina, fiind deschise un șir de școli, mai ales în satele cu populație românească și ucraineană. În anul 1857 funcționau în Bucovina trei școli principale (două catolice la Cernăuți și Suceava, una ortodoxă la Siret), 32 de școli triviale, 12 școli private evanghelice și una armeană la Suceava¹⁴. Peste 5 ani, în 1862, în Bucovina ființau deja 122 de școli primare, din care 64 ortodoxe, 42 catolice, 12 evanghelice, două evreiești, una armeană și una lipoveană¹⁵. În 1861 funcționau 111 școli triviale, inclusiv în nouă comune câte două școli, în 93 comune – câte o școală, astfel că 223 de comune (cca. 2/3 din total) încă nu dispuneau atunci de școli¹⁶. Potrivit altei surse, în anul 1850 existau în Bucovina 50 de școli primare, în 1855 – 78, în 1860 – 107 și în 1865 – 156 de școli¹⁷.

În anul 1865 a fost realizată o statistică detaliată despre învățământul primar din toate provinciile austriece. Conform acestei statistici, în Bucovina erau 13 școli germane, 23

¹² Erich Prokopowitsch, *Die Entwicklung des Schulwesens in der Bukowina, in Buchenland. 150 Jahre Deutschtum in der Bukowina*, München 1961, p. 296.

¹³ David Sha'ari, *Die jüdische Gemeinde von Czernowitz, in Czernowitz. Die Geschichte einer ungewöhnlichen Stadt*, Köln – Weimar – Wien 2000, p. 110.

¹⁴ Erich Prokopowitsch, *op. cit.*, p. 295.

¹⁵ Ladislau Koczynski, *Historische Entwicklung der Volksschulen in der Bukowina, Czernowitz 1894*, p. 33; George Tofan, *op. cit.*, p. 170; Rudolf Wagner, *Das multinationale österreichische Schulwesen in der Bukowina*, München 1895, p. 21.

¹⁶ George Tofan, *op. cit.*, p. 169-170.

¹⁷ Sigmund Grünberg, *op. cit.*, p. 206.

românești, 13 rutene, una maghiară și 107 mixte, din care 10 germano-polone, 40 germano-române, trei germano-maghiare, 36 germano-româno-rutene și 18 germano-polono-române. Din cele 157 de școli primare, șase erau principale, 148 triviale și trei pentru fete. Tot atunci ființau și 48 de școli de repetiție¹⁸. În anul 1865 cele șase școli principale au fost frecventate de 1.918 elevi, la școlile triviale au învățat 6.740 elevi, iar cursurile de repetiție au fost frecventate de 2.195 de copii¹⁹.

Atunci funcționau în Bucovina 105 școli subordonate Consistoriului ortodox (23 românești, 13 rutene și 69 mixte), 38 de școli catolice (toate mixte) și 13 școli evanghelice (12 luterane germane și una calvină maghiară). În Bucovina erau atunci 62.771 copii de vârstă școlară, inclusiv 47.389 ortodocși, 13.748 catolici și 1.634 protestanți. Școlile principale și triviale au fost frecventate de 8.224 de copii (13,1% din total). Cea mai bună frecvență se consemna la copiii de confesiune protestantă – din 1.634 de copii 1.323 sau cca. 81% din total erau școlarizați. În același timp, școlile catolice au fost frecventate de 3.673 (26,7%) de elevi, iar cele ortodoxe – de numai 3.228 (6,8%) de copii²⁰.

Remarcăm însă faptul că, statistica respectivă nu reprezintă numărul elevilor după anumite confesiuni, ci numărul elevilor, care învățau la școli, subordonate anumitor autorități bisericești. Astfel, mai multe școli catolice funcționau în sate cu populație majoritar ortodoxă și erau frecventate și de copii de confesiune ortodoxă, iar la școlile ortodoxe, mai ales la cele principale din Cernăuți și Siret, nu toți elevii erau ortodocși. Este însă evident că, dacă peste 80% din copiii protestanți erau școlarizați, atunci marea majoritate a copiilor de români și ruteni continuau să rămână fără instruire. Cea mai mică frecvență se consemna în localitățile din protopopiile Storojineț (1,8%) și Humor (numai 0,5%)²¹.

În realitate situația era și mai gravă, fiindcă mulți copii înscriși la școli, de fapt nu le-au frecventat. Conform unei statistici din luna mai 1862, la 16 școli primare din zona dintre Prut și Nistru s-au înscris 447 de copii (inclusiv 21 catolici și 9

¹⁸ *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie*, ediție nouă, vol. V, 1860-1865, p. 89-91.

¹⁹ *Ibidem*, p.95.

²⁰ *Detail Conscription der Volksschulen in der im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern. Nach dem Stande von Ende des Schuljahres 1865*, Wien 1870, p.936, 938-939.

²¹ *Ibidem*.

mozaici), dar la momentul inspectării școlilor respective, la lecții erau prezenți numai 239 de copii (53,5% din cei înscriși). În cele 22 de sate, care aparțineau la aceste școli, erau 4.398 de copii de vârstă școlară, astfel că numai 10,1% din total erau înscriși la școli și numai cca. 5,4% din copii în realitate frecventau școlile. Din cei 447 de copii școlarizați, erau 428 băieți și numai 19 fete²².

Până în anul 1869 au mai fost deschise câteva școli primare ortodoxe, dar frecvența practic nu s-a schimbat. În anul 1866 erau 107 școli primare ortodoxe cu 114 învățatori și 3.464 de elevi, iar în 1869 – 112 școli cu 116 învățatori și 3.414 elevi²³. În 1867 erau în Bucovina 239 de parohii ortodoxe cu 213 preoți și 108 școli primare cu 114 învățatori, astfel că mai puțin de jumătate din satele cu populație ortodoxă dispuneau atunci de școli. În același an, din cei 45.054 de copii ortodocși de vârstă școlară numai 3.073 (6,8% din total) erau înscriși la școlile primare ortodoxe, frecvența cea mai slabă înregistrându-se în protopopiile Humor (2,2%), Ceremuș (3,6%), Storojineț (4,2%)²⁴.

În anul 1869, când în Monarhia habsburgică era adoptată noua lege imperială despre învățământ, situația învățământului din Bucovina se prezenta astfel:

Învățământul primar din Bucovina în anul școlar 1869²⁵

Districtul școlar	Școli primare			Nr. de clase	Total locuitori	copii	Elevi	
	total	cu o clasă	cu 4 clase				absolut	%
Cernăuți oraș	6	1	5	21	33.884	4.824	1.980	41,0
Cernăuți rural	18	18	-	18	74.367	11.371	616	5,4
Câmpulung	17	17	-	17	35.557	4.993	703	14,0
Coțmani	29	29	-	29	76.082	10.647	736	6,9
Rădăuți	30	29	1	33	73.601	11.079	1.176	10,6
Siret	8	7	1	11	46.929	7.168	422	5,8
Storojineț	17	17	-	17	54.344	7.996	398	4,9
Suceava	18	17	1	21	69.023	10.322	844	8,1
Vijnița	7	7	-	7	48.160	6.533	404	6,1
Total	150	142	8	174	511.947	74.933	7279	9,7%

²² Josef Wotta, *Zur Entwicklungsgeschichte des Volksschulwesens ...*, p. 32.

²³ George Tofan, *op. cit.*, p. 176.

²⁴ *Ibidem*, p. 173.

²⁵ Josef Wotta, *Zur Entwicklungsgeschichte des Volksschulwesens ...*, p. 36.

Statistica respectivă conține unele informații contradictorii comparativ cu sursa din anul 1865, fiindcă în anul 1869 erau consemnați cu 12.162 copii de vârstă școlară mai mulți, în schimb numărul școlilor primare și al elevilor din aceste școli era apreciat mai mic față de anul 1865. Ambele surse, însă, sunt foarte valoroase și reflectă situația reală a învățământului primar din Bucovina la sfârșitul anilor '60 ai sec. al XIX-lea.

Așadar, în intervalul 1848-1869 s-a îmbunătățit semnificativ rețeaua de școli primare din Bucovina, numărul cărora s-a triplat față de anul 1850. Totuși, nivelul de școlarizare a copiilor continua să rămână foarte scăzut, la sfârșitul anilor '60 ai sec. al XIX-lea școlile primare erau frecventate doar de cca. 7.300-8.300 de copii. În anul 1865 la școlile primare din Bucovina activau 287 de învățători, din care 278 bărbați și numai nouă femei. În același an, școlile primare erau frecventate de 8.224 elevi, inclusiv 5.990 (62,8%) băieți și 2.234 (27,2%) fete²⁶.

Majoritatea absolută a școlilor, existente atunci în Bucovina, erau cu două sau trei limbi de instruire, numai la școlile particulare evanghelice se predă o singură limbă – cea germană. Totodată, în anul 1865 erau mai multe școli românești decât ucrainene, iar în multe școli din nordul Bucovinei, alături de limbile germană, ruteană sau poloneză, încă se mai predă și în limba română. Marea majoritate a școlilor erau cu o singură clasă și un învățător, în anul 1869 numai opt școli din orașele Cernăuți, Rădăuți, Siret și Suceava erau cu câte patru clase. În anul 1865, din 145 de școli primare, patru erau pentru băieți, trei pentru fete și 138 pentru copii de ambele sexe²⁷.

Chiar dacă după revoluția din 1848 s-a produs o dezvoltare evidentă a învățământului, Bucovina continua să fie provincia austriacă cu cel mai slab dezvoltat sistem de învățământ. La momentul constituirii monarhiei dualiste Austro-Ungaria, învățământul primar din provinciile austriece ale monarhiei se prezenta astfel:

²⁶ Sigmund Grünberg, *op. cit.*, p. 218, 223.

²⁷ *Ibidem*, p. 212.

**Învățământul primar din provinciile austriece în anii
1865 și 1867²⁸**

Provincia	1865		1867			
	școli	elevi	școli	copii	elevi	%
Tirol, Voralberg	1.461	107.096	1.481	103.720	108.524	104,6
Austria de Jos	1.151	176.194	1.249	188.886	190.499	100,8
Moravia	1.734	244.675	1.788	244.383	243.354	99,6
Salzburg	149	13.889	150	13.944	13.888	99,6
Austria de Sus	490	73.655	498	76.014	73.891	97,2
Boemia	3.849	616.250	3.977	644.305	622.487	96,6
Silezia	425	56.470	437	61.925	59.559	96,2
Știria	689	92.514	720	108.542	99.999	92,1
Karintia	316	25.049	345	33.167	27.753	83,7
Kraina	234	26.834	242	50.720	31.576	62,2
Küstenland	334	31.111	392	64.353	34.090	53,0
Dalmația	221	7.807	228	29.288	8.797	30,0
Galiția	2.787	153.986	2.808	552.112	159.451	28,9
Bucovina	156	8.170	155	48.907	8.289	16,9
Austria	13.996	1.633.700	14.470	2.220.266	1.682.157	75,7

După cum se poate constata și din acest tabel, în ajunul adoptării noii legi imperiale a învățământului, existau foarte mari discrepanțe între diferite provincii austriece în ce privește nivelul de dezvoltare a sistemului de învățământ și de școlarizare a copiilor. Dacă în provinciile din vestul Monarhiei habsburgice, locuite de germani, cehi și italieni, peste 90% din copii frecventau școlile primare, atunci în provinciile din nord-estul și sud-estul monarhiei, populate în principal de slavi (sârbi, croați și sloveni în sud; polonezi și ucraineni în est) și de români, nivelul de școlarizare era mult mai mic. Școlile primare din Tirol, Voralberg și Austria de Jos chiar aveau mai mulți elevi decât copii de vârstă școlară, aceasta explicându-se prin aceea că, școlile erau frecventate și de mulți copii de vârstă preșcolară sau extrașcolară.

²⁸ Pentru anul 1865 – *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, vol. VII / 2, *Verfassung und Parlamentarismus*, Wien, p. 1465; pentru 1867 – George Tofan, *Învățământul public ...*, p. 120.

La polul opus se aflau Dalmația (cu 30% de copii școlarizați), Galiția (28,9%) și Bucovina (numai 16,9%). În realitate situația din Bucovina era chiar mai gravă, fiindcă, potrivit diferitor surse, numărul copiilor de vârstă școlară era atunci de cca. 63-75 mii persoane, respectiv al copiilor școlarizați – de cca. 10-13%.

La sfârșitul anilor '60 ai sec. al XIX-lea învățământul din Bucovina era mult mai slab dezvoltat decât în Banat și Transilvania, dar și față de unele județe din România. În Banat, de exemplu, către anul 1870 funcționau 210-220 școli elementare românești, aflate sub controlul Episcopiei din Caransebeș, 105-110 școli naționale grănicerești, 11 școli particulare întreținute de societatea căilor ferate austriece, 40-50 școli confesionale greco-catolice și 80-90 de școli confesionale ortodoxe, aflate sub controlul Episcopiei din Arad²⁹, adică în total cca. 460-470 de școli cu limba română de instruire.

În România, în anul școlar 1864/65 ființau 1.988 de școli sătești cu 61.977 elevi. După unele evaluări, în 21 de județe ale țării erau 1.341 de comune care aveau școli și 861 comune fără școli³⁰. În județele Suceava, Neamț și Bacău din nord-vestul Moldovei nivelul de școlarizare a copiilor era mult mai bun decât în alte zone ale țării. Potrivit raportului din 23 iunie 1866 a revizorului școlar pentru județele respective, în Suceava și Neamț toate comunele aveau școli. În județul Suceava erau 61 de școli, 2.420 de elevi și 5.710 copii de vârstă școlară, iar în Neamț – 54 de școli, 2.270 de elevi și 6.400 copii, care trebuiau să frecventeze școala. În județul Bacău erau 68 de școli rurale și 15 comune fără școli, iar din 8.060 copii de vârstă școlară 2.480 erau înscriși în școli. În vara anului 1866 în județul Suceava erau școlarizați 42,4% din copiii recenzați, în județul Neamț - 35,4%, iar în Bacău - 30,8%³¹. Astfel, la acel moment nivelul de școlarizare a copiilor din aceste județe era cu mult mai bun decât în Bucovina, unde ființau încă puține școli primare, susținute de biserici.

La sfârșitul anilor '60 ai sec. al XIX-lea Monarhia habsburgică a cunoscut profunde transformări politice și constituționale. În anii '60-70 Parlamentul austriac a adoptat mai multe legi importante, menite să modernizeze economia și

²⁹ Victor Țircovnicu, *Contribuții la istoria învățământului românesc din Banat (1780-1918)*, București 1970, p. 165.

³⁰ Nichita Adăniloae, *Istoria învățământului primar (1859-1918)*, București 1998, p.75.

³¹ *Ibidem*, p. 98.

societatea, inclusiv cea referitoare la învățământ, care a fost promulgată la 14 mai 1869. Prin adoptarea acestei legi se conferea un caracter uniform organizării școlare din Austria, fiind proclamată independența învățământului față de autoritatea bisericească.

După adoptarea legii imperiale, Dieta Bucovinei a votat o lege privitoare la controlul școlilor, care a fost sancționată la 8 februarie 1869. La 26 martie 1869 a fost aprobată altă lege cu privire la organizarea consiliului școlar provincial și a celor districtuale. La 30 ianuarie 1873 Dieta Bucovinei a votat legea provincială despre învățământ, care reglementa modalitatea de înființare, întreținere și de frecvență a școlilor primare. În baza acestei legi a funcționat învățământul primar din Bucovina până în ajunul izbucnirii primului război mondial.

În anul de învățământ 1870/71, când intra în vigoare noua lege a învățământului primar, în Bucovina funcționau 167 de școli primare, dintre care 30 germane, 24 române, 63 slave (rutene și poloneze), 5 maghiare și 45 mixte³². Numărul total al copiilor de vârstă școlară (între 6 și 12 ani) era de 74.921. Au frecventat școala 9.815 copii (6.858 băieți și 2.957 fete), adică aproape 13% din numărul total al copiilor de vârstă școlară. Din numărul total de elevi 4.306 (43,9%) erau germani și evrei, 2.073 (21,1%) români, 1.954 (19,9%) ruteni, 1.127 (11,5%) polonezi și 353 (3,6%) maghiari. Pe confesiuni 3.870 (39,4%) erau ortodocși, 3.485 (35,5%) catolici, 1.503 (15,3%) protestanți și 957 (9,7%) mozaici³³.

În anul 1873 existau în Bucovina deja 178 de școli primare oficiale și particulare, dintre care 157 de școli cu o clasă, 10 școli cu câte două clase, 10 școli cu câte patru clase (trei școli în Cernăuți și câte una la Câmpulung, Coțmani, Rădăuți, Siret, Storojineț, Suceava și Vijnița) și o școală cu 7 clase pentru fete în orașul Cernăuți. Atunci erau 16 școli pentru băieți, 6 școli pentru fete și 156 de școli mixte. În cadrul celor 178 de școli primare existau 224 de clase, la care activau 225 de cadre didactice³⁴.

La aceste școli erau înscriși atunci 11.285 de copii, în medie câte 63 de elevi la o școală și câte 50 de elevi la o clasă.

³² *Statistische Jahrbuch*, Wien 1873, p. 84.

³³ *Ibidem*, p. 87-89; Adolf Schimmer, *Statistik der öffentlichen und privat-Volksschulen in den in Reichsrathe vertretenen Königreiche und Ländern*, Wien 1873, p. 104-107.

³⁴ Josef Wotta, *Zur Entwicklungsgeschichte des Volksschulwesens...*, p. 88.

Majoritatea copiilor, însă, învățau la școlile din localitățile urbane, precum și la școlile din coloniile germane și maghiare. În 11 localități urbane (Cernăuți, Câmpulung, Coțmani, Gura Humorului, Rădăuți, Sadagura, Siret, Storojineț, Suceava, Vașcăuți și Vijnița) ființau atunci 24 de școli primare, la care erau înscriși 4.281 de copii, în medie câte 178 de elevi la o școală. În același timp, 22 de școli germane din localitățile Arbore, Augustendorf, Badeuți, Bori, Eisenau, Frătăuții Vechi, Freudenthal, Fürstenthal, Huta Nouă, Huta Veche, Iacobeni, Ilișești, Ițcanii Noi, Karlsberg, Lichtenberg, Louisenthal, Poiana Micului, Pojorâta, Satul Mare și Schwarzthal erau frecventate de 1.949 de copii (în medie câte 88 de elevi într-o școală), iar la școlile maghiare din Andreasfalva, Hadikfalva și Istensegits erau școlarizați 295 de copii³⁵.

Astfel, în celelalte 128 de școli primare din satele cu populație română și ucraineană erau înscriși 4.760 de copii, în medie doar câte 37 de elevi într-o școală. După calculele noastre, în anul 1873 existau 43 de școli primare cu mai puțin de 30 de copii, iar la 14 școli erau înscriși mai puțin de 20 de copii. La momentul adoptării reformei școlare de către Dieta Bucovinei, încă existau multe sate, care nu dispuneau de școli. Lipsa școlilor din mai multe sate era cauza principală a numărului mic de elevi de naționalitate română și ucraineană.

În anii '70 ai sec. al XIX-lea nivelul de dezvoltare a învățământului primar din Bucovina era comparabil cu cel din România. În anul 1872 ființau în România 2.251 de școli rurale, dintre care 755 în Moldova și 1.496 în Muntenia și Oltenia. În anii următori, însă, s-a produs o reducere a numărului de școli primare, astfel că în 1875 în toată țara existau 2.215 școli rurale³⁶. În primăvara anului 1878 în România funcționau 1.882 de școli rurale, la care erau înscriși 70.246 de elevi. Atunci existau în întreaga țară 2.901 comune rurale, astfel că peste 1000 de comune încă nu aveau școli. Doar în opt județe (Bolgrad, Brăila, Covurlui, Ialomița, Iași, Ismail, Neamț și Tecuci), numărul școlilor rurale depășea numărul comunelor. În același an, în localitățile urbane ființau 253 de școli primare, la care erau școlarizați 28.472 de elevi. După unele evaluări, atunci erau

³⁵ *Ibidem*, p. 89-91.

³⁶ Nichita Adăniloie, *op. cit.*, p. 124.

școlarizați numai cca. 20% din numărul total de copii de vârstă școlară din România³⁷.

În deceniile următoare s-a dezvoltat rapid sistemul de învățământ primar din Bucovina, mărindu-se atât numărul de școli oficiale și particulare, cât și procentul copiilor școlarizați. Către anul 1880 în Bucovina existau 204 școli primare publice și particulare cu 283 de clase, dintre care 172 (cca. 84% din total) erau cu o singură clasă, 10 cu câte două clase, trei cu câte trei clase, 16 cu câte patru clase și numai trei cu câte șase clase. Pe districte școlare situația se prezenta în felul următor:

Școlile primare din Bucovina în anul 1880³⁸

Districtul școlar	Total școli	Școli primare după numărul de clase				Total clase	Total elevi
		una	două	trei	patru		
Cernăuți oraș	13	3	2	-	6	43	3426
Cernăuți rural	25	22	2	1	-	29	1784
Câmpulung	27	24	1	1	1	33	1666
Coțmani	36	34	1	-	1	40	1762
Rădăuți	35	32	1	-	1	44	2792
Siret	12	10	-	-	2	18	1035
Storojineț	18	16	1	-	1	22	1144
Suceava	18	14	-	1	3	29	1878
Vijnița	20	17	2	-	1	25	1062
total	204*	172	10	3	16	283	16549

* inclusiv două școli cu câte 6 clase în orașul Cernăuți și o școală cu 6 clase în districtul Rădăuți

Așadar, în anul 1880 școlile primare din Bucovina erau frecventate de 16.549 de elevi, adică în medie câte 81 de copii într-o școală și câte 58 de elevi într-o clasă. Cele mai multe școli ființau în districtele Coțmani, Rădăuți și Câmpulung, cele mai puține – în districtele Siret, Storojineț și Suceava. Numărul cel mai mare de elevi se consemna la școlile primare din orașul Cernăuți și din districtul Rădăuți, pe când școlile primare din

³⁷ *Ibidem*, p. 188-189.

³⁸ Josef Wotta, *Zur Entwicklungsgeschichte des Volksschulwesens in der Bukowina ...*, p 22-23.

districtele Siret, Vijnița și Storojineț erau frecventate de cei mai puțini copii.

Din numărul total de elevi 7.122 (43%) erau germani și evrei, 4.223 (25,5%) ruteni, 3.221 (19,5%) români, 1.594 (9,6%) polonezi și 389 (2,3%) maghiari. După confesiuni, cei mai mulți elevi erau ortodocși (7.069 sau 42,6%), urmați de catolici (4.821 - 29%), mozaici (3.098 - 18,7%) și evanghelici (1.614 - 9,7%)³⁹. În anul 1880 școlile primare din Bucovina erau frecventate de 62,2% băieți și numai 37,8% fete, la români și ucraineni, însă, ponderea băieților școlarizați era mult mai mare și reprezenta 73,3%, respectiv 81,9% din numărul total de elevi de aceste naționalități.

Peste 10 ani, în anul 1890, din numărul total de 299 de școli primare publice și particulare, 235 (78,6% din total) erau cu o singură clasă, 29 – cu câte două clase, 7 – cu câte trei clase, 20 – cu câte patru clase, 3 – cu cinci clase și 5 – cu câte șase clase. Pe districte școlare situația se prezenta astfel:

Școlile primare din Bucovina în anul 1890⁴⁰

Districtul școlar	Total școli	Școli primare după numărul de clase				Total clase	Total elevi
		una	două	trei	patru		
Cernăuți oraș	16	1	2	-	10	64	5728
Cernăuți rural	36	31	1	3	1	46	3933
Câmpulung	32	24	4	2	2	46	3159
Coțmani	49	45	3	-	1	55	7000
Rădăuți	42	30	10	-	-	62	6501
Siret	25	20	3	-	-	36	3162
Storojineț	35	33	1	-	1	39	3167
Suceava	37	28	3	2	3	58	5079
Vijnița	27	23	2	-	2	35	2773
total	299*	235	29	7	20	441	40502

* inclusiv o școală cu 5 clase și două școli cu câte 6 clase în orașul Cernăuți, două școli cu câte 6 clase în districtul Rădăuți, două școli cu câte 5 clase în districtul Siret și o școală cu 6 clase în districtul Suceava.

³⁹ *Ibidem*, p. 25.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 22-23.

După cum se poate constata din această statistică, față de anul 1880 numărul școlilor primare din Bucovina a crescut cu 46%, numărul de clase – cu aproape 56%, iar numărul elevilor de la școli a crescut într-un singur deceniu cu 144%. În perioada 1880-1890 cele mai multe școli primare au fost înființate în districtele Suceava, Storojineț și Siret, iar numărul elevilor a crescut cel mai rapid în districtele Coțmani, Siret, Storojineț și Suceava. Totuși, în anul 1890 majoritatea școlilor primare încă erau cu o singură clasă, și doar 64 de școli erau cu două sau mai multe clase.

Potrivit statisticii respective, în anul 1890, din numărul total de elevi, 14.592 (36%) erau ucraineni, 11.785 (29,1%) români, 11.470 (28,3%) germani și evrei, 2.008 (5%) polonezi și 647 (1,6%) maghiari. La germani și polonezi era mai mare numărul elevilor, iar la români și ucraineni continua să fie mult mai mare numărul băieților școlarizați. Pe parcursul unui deceniu a crescut, însă, foarte mult numărul fetelor, care frecventau o școală primară. În anul 1890 la școlile primare erau înscriși 23.059 (56,9%) băieți și 17.443 (43,1%) fete. În perioada respectivă ponderea elevilor de naționalitate română a crescut de la cca. 26,7% în 1880 la cca. 37,6% în 1890, iar al elevilor ucrainene – de la numai 18% în 1880 la cca. 39,4% în 1890⁴¹. În anul 1890 cei mai mulți elevi erau de confesiune ortodoxă (24.578 - 60,7%), aceștia fiind urmați de romano-catolici (6.750 - 16,7%), mozaici (5.960 - 14,7%), evanghelici (2.081 - 5,1%) și greco-catolici (1.109 - 2,7%)⁴².

Statisticile oficiale austriece oferă și alte informații foarte detaliate despre tipul de școli și despre contingentul de elevi după confesiuni, limba maternă și cunoașterea altor limbi. Potrivit *șematismului* școlilor primare din 30 aprilie 1890, în Bucovina existau 285 de școli primare oficiale și 20 de școli particulare. Din numărul total de elevi, 13.045 posedau numai ucraineana, 10.223 – numai româna, 8.491 – numai germana, 629 – numai polona, 625 – numai maghiara, 87 – numai rusa. Totodată, mulți elevi cunoșteau două, trei sau chiar patru limbi: 2.614 elevi vorbeau germana și româna; 1.355 – germana și ucraineana; 1.021 – germana și polona; 631 – germana, polona și ucraineana; 607 – polona și ucraineana; 551 – româna și ucraineana; 289 –

⁴¹ *Ibidem*, p. 23-25.

⁴² *Ibidem*, p. 26.

germana, româna și ucraineana; 104 – germana, polona și româna; 49 – româna și slovacă, iar 61 de elevi (inclusiv 31 din Cernăuți și 25 din comuna Cacica) cunoșteau chiar 4 limbi (germana, polona, româna și ucraineana)⁴³.

Potrivit unei informații din anul 1890, atunci existau în toată Austria încă 1.961 de comune fără școli, dintre care 1.887 în Galiția, 59 în Bucovina, 8 în Kraina, patru în Țirria, două în Dalmația și una în Karintia. Localitățile fără școli erau populate atunci de 1.156.426 de locuitori, inclusiv 1.086.837 de persoane în Galiția și 51.963 în Bucovina. Către anul 1890 încă nu erau școlarizați 718.167 de copii de vârstă școlară din Galiția, 65.790 de copii din Dalmația, 43.232 de copii din Bucovina (inclusiv 10.529 din 59 de comune fără școli), 10.500 din Kraina ...⁴⁴. Astfel, în Galiția și Bucovina cauza principală a numărului mare de copii neșcolarizați consta în aceea că, în foarte multe sate din aceste două provincii încă nu existau școli primare. În Bucovina aproape un sfert din copii nu frecventau nici o școală, fiindcă nici nu dispuneau de o astfel de posibilitate.

Conform statisticilor oficiale, în anul de învățământ 1890/91 în Bucovina erau 83.596 de copii de vârstă școlară, dintre care 45.678 (54,6%) frecventau școlile primare oficiale sau particulare, școli superioare sau profesionale, ori erau instruiți la domiciliu, astfel că rămâneau în afara procesului de instruire încă 37.918 copii⁴⁵. În realitate numărul copiilor neșcolarizați era ceva mai mare, fiindcă în multe cazuri statisticile oficiale nu îi luau în calcul pe copiii din satele fără școli.

În anul de învățământ 1893/94 funcționau în Bucovina 319 școli primare oficiale și 19 private, dintre care 210 cu o singură clasă; 63 - cu două; 18 - cu trei; 39 - cu patru; una - cu cinci și 7 cu șase clase. După limba de predare 108 școli erau ucrainene, 89 române, 40 germane, 4 maghiare, una polonă, una lipoveană, iar restul erau mixte (inclusiv 39 germano-române, 22 germano-ucrainene, 11 germano-româno-ucrainene și 10 româno-rutene)⁴⁶.

În acel an au fost înregistrați 90.177 copii de vârstă școlară, dintre care 53.511 (57,4%) frecventau școlile primare.

⁴³ *Schematismus der Allgemeinen Volksschulen und Bürgerschulen in dem in Reichsrathe vertretenen Königreiche und Ländern auf Grund der statistischen Aufnahme vom 30 April 1890*, Wien 1891, p. 737-738, 746, 748, 784.

⁴⁴ *Bukowinaer Post*, nr. 1037 (26 august 1900), p. 2.

⁴⁵ *Oesterreichische Statistik*, vol. 35.4, Wien 1892, p. 184-187.

⁴⁶ *Schematismus der Bukowiner Volksschulen und Lehrer*, Czernowitz 1894, p.183.

Procentul copiilor școlarizați era cel mai înalt în orașul Cernăuți (65,3%) și în districtele Câmpulung (61%) și Gura Humorului (60,7%), iar cel mai mic – în districtele Coțmani (37,2%), Cernăuți-rural (38,4%) și Storojineț (41,7%). În 1894 în Bucovina mai existau 40 de localități fără școli primare, în care locuiau 4.692 de copii de vârstă școlară⁴⁷.

În anul 1900 școlile oficiale și private erau frecventate de 72.401 elevi, inclusiv 49.284 de ortodocși, 9.379 de romano-catolici, 8.855 de mozaici, 2.597 de luterani, 2.147 greco-catolici, 68 de calvini, 30 armeni ortodocși, 29 armeni catolici... Din acești elevi 25.752 cunoșteau numai ucraineana, 22.301 – numai româna, 11.955 - numai germana, 812 - numai maghiara, 796 - numai polona, 4.395 - germana și româna, 2.518 - germana și ucraineana, 1.078 - germana și polona, 802 - polona și ucraineana, 623 – româna și ucraineana etc.⁴⁸

După calculele noastre, în 1890 circa 82,2% din totalul elevilor posedau o singură limbă, iar în 1900 – circa 85,1%. Totodată, pe parcursul a 10 ani, datorită creșterii rapide a numărului de elevi români și ucraineni, s-a diminuat ponderea elevilor, care cunoșteau limbile germană și poloneză. În anul 1890 limba ucraineană era cunoscută de 40,6% din elevi, germana – de 35,9%, româna – de 34,8%, poloneza – de 7,6%. În 1900 deja 42,4% din elevi posedau ucraineana, 38,9% - româna, dar numai 29,1% puteau vorbi în germană, iar 4,8% - în poloneză⁴⁹.

Din datele statistice, publicate de Consiliul școlar orășenesc din Cernăuți pentru anul 1907, se constata că în școlile primare din oraș și suburbii erau înscriși 1.731 de copii români, dintre care au frecventat școala numai 1.179. Din 884 de copii înscriși în centrul orașului au frecventat cursurile numai 417. La cele 8 școli din suburbiile Horecea, Caliceanca, Clocucica, Mănăsteriște, Roșa și Țețina erau înscriși 847 de copii români, dintre care 762 erau școlarizați. Corpul didactic de la toate școlile, care depindeau de Consiliul școlar orășenesc, număra 198 de cadre, dintre care numai 43 erau români⁵⁰.

În ultimele decenii ale sec. al XIX-lea în Bucovina s-a înregistrat cel mai rapid ritm de creștere a numărului de școli și a

⁴⁷ *Ibidem*, p. 182.

⁴⁸ *Schematismus der Allgemeinen Volksschulen ... vom 15. Mai 1900*, p. 804.

⁴⁹ Calculat după *Schematismus der Allgemeinen Volksschulen ... vom 30. April 1890 și 15. Mai 1900*.

⁵⁰ "Școala", Cernăuți, an.I, nr.3, iulie 1907.

copiilor școlarizați, comparativ cu celelalte provincii austriece. Potrivit unor calcule, în perioada 1865-1905, numărul elevilor din Bucovina a crescut cu cca. 840%, din Dalmația - cu cca. 516%, din Galiția - cu cca. 435%, din Küstenland - cu cca. 171%, din Kraina - cu cca. 165%, din Austria de Jos - cu cca. 160%...⁵¹ În anul școlar 1874/75 în Bucovina erau 185 de școli primare cu 13.345 de elevi, iar în Dalmația - 261 de școli cu 13.062 de copii școlarizați. Peste trei decenii, în anul școlar 1904/05, în Bucovina existau deja 417 școli, frecventate de 76.771 de copii, iar în Dalmația la 443 de școli erau înscriși numai 48.108 elevi. În aceeași perioadă numărul elevilor de la școlile din Galiția a crescut de la 204.429 în anul 1874/75 la 823.157 în anul 1904/05⁵². Astfel, în perioada respectivă numărul elevilor din Bucovina a crescut cu cca. 475%, în Galiția - cu cca. 302% și în Dalmația - cu cca. 268%. Datorită acestei dezvoltări, ponderea copiilor școlarizați din Bucovina a crescut de la numai 15,7% în 1875 la 84,4% în 1905.

Potrivit raportului școlar pe anul 1904/05, atunci existau în Bucovina 399 de școli oficiale cu 1.419 clase, dintre care 72 cu o clasă, 104 - cu două clase, 59 - cu trei clase, 70 - cu patru clase, 47 - cu cinci și 47 cu șase clase, la care erau înscriși 85.536 de copii. Pe districte școlare situația se prezenta în felul următor:

⁵¹ *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, vol. VII/2, p. 1463.

⁵² *Ibidem*, p. 1465.

**Școlile primare oficiale din Bucovina în anul școlar
1904/1905⁵³**

Districtul școlar	Total școli	Școli primare după numărul de clase						Total clase	Total elevi
		un a	două	trei	patru	cinci	șase		
Cernăuți oraș	17	-	2	1	5	4	5	122	6709
Cernăuți rural	46	3	10	4	11	11	7	212	11875
Câmpulung	45	17	10	7	5	2	4	113	6468
Coțmani	54	5	17	10	12	6	4	178	11080
Gura Humor	38	3	7	3	7	7	11	166	9861
Rădăuți	40	4	7	6	8	9	6	173	10505
Siret	33	5	13	7	3	2	3	97	6455
Storjineț	39	8	14	9	4	-	4	108	6665
Suceava	27	2	10	7	5	1	2	98	6579
Vășcăuți	25	7	5	3	8	2	-	77	4949
Vijnița	35	18	9	2	2	3	1	75	4390
total	399	72	104	59	70	47	47	1419 *	85536

* *inclusiv clase paralele.*

Așadar, în ultimul deceniu al sec. al XIX-lea și în primii ani din sec. al XX-lea a crescut rapid numărul școlilor cu mai multe clase. Dacă în perioada 1890-1905 numărul școlilor primare a crescut cu 100 (de la 299 la 399), atunci numărul claselor s-a mărit de 3,2 ori (de la 441 la 1.419). În 1890 cca. 78% din școli erau cu o singură clasă, pe când în 1904/05 ponderea acestor școli era de numai 18%. Cele mai multe școli cu o singură clasă existau în zonele muntoase din districtele Câmpulung și Vijnița. Totodată, în districtul Gura Humorului, din 38 de școli oficiale 11 erau cu câte șase clase.

Pe parcursul a 15 ani numărul elevilor de la școlile primare a crescut cu cca. 111%. Cei mai mulți elevi erau în districtele Cernăuți (rural), Coțmani și Rădăuți. În anul școlar 1904/05, la o școală primară publică din Bucovina reveneau în medie câte 214 elevi, iar la o clasă – câte 60 elevi. La școlile primare oficiale din orașul Cernăuți, însă, la o școală erau înscriși în medie aproape câte 400 de copii.

⁵³ *Jahres- Hauptbericht ... im Schuljahre 1904/1905*, p. 3.

Inițial doar un număr foarte mic de români și ruteni frecventau școlile din Bucovina. Țăranii români și ruteni erau în mare parte sceptici față de procesul de învățământ, nu înțelegeau care erau beneficiile instruirii copiilor săi. În plus părinții se temeau că prin învățământ copiii ar putea să fie treptat germanizați sau chiar să treacă de la credința ortodoxă la catolicism. Odată cu dezvoltarea sistemului de învățământ și deschiderea la sate a școlilor primare cu limbile de instruire română sau ucraineană, a crescut rapid și numărul copiilor români și ruteni școlarizați. Astfel, în anul 1870 din totalul de aproape 10 mii de elevi din Bucovina, 43,9% erau germani și evrei, 21,1% români, 19,8% ucraineni, 11,5% polonezi și 3,6% maghiari. Până în 1890 numărul de elevi a crescut de peste 4 ori, ajungând la peste 40 de mii, inclusiv 36% ucraineni și 29,1% români. La începutul sec. al XX-lea școlile primare din Bucovina erau frecventate de aproape 73 mii de elevi, dintre care 37,7% erau ucraineni, 33,6% români, 23,7% germani și evrei, 3,7% polonezi și 1,1% maghiari⁵⁴. În continuare s-a mărit numărul copiilor școlarizați, dar nu s-a modificat semnificativ ponderea elevilor după naționalități, existând totuși o tendință de diminuare lentă a procentului de elevi germani și ucraineni și de creștere a ponderii elevilor de etnie română.

Odată cu dezvoltarea sistemului de învățământ și îmbunătățirea nivelului de școlarizare a copiilor s-a modificat esențial și structura contingentului de elevi după confesiuni. În 1870 din totalul de aproape 10 mii de elevi numai 39,4% erau ortodocși, în schimb catolicii constituiau 34,9%, evanghelicii – 15,3% și mozaicii – 9,7%. În 1890 deja 60,7% din elevi erau ortodocși, 16,5% - romano-catolici, 14,7% - mozaici, 5,1% - evanghelici și 2,7% - greco-catolici. Până în anul 1900 ponderea elevilor de religie ortodoxă a ajuns la 68,1%, în schimb s-a diminuat puțin ponderea elevilor de confesiune romano-catolică (12,9%), mozaică (12,2%) și evanghelică (3,7%)⁵⁵. În continuare această proporție a elevilor după confesiuni nu s-a modificat semnificativ, deoarece peste 90% din elevi de vârstă școlară, indiferent de originea etnică sau confesiune, frecventau o școală

⁵⁴ Constantin Ungureanu, *Învățământul primar din Bucovina în perioada 1869-1914*, în *Glasy Bucovinei*, Cernăuți – București, an XII, 3/2005, p. 23.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 12-14.

primară oficială sau particulară, iar în Bucovina practic nu mai existau sate fără școli.

În ultimii ani de stăpânire austriacă s-a modificat și contingentul de elevi după limba de instruire. Astfel, la sfârșitul anului 1907 școlile primare oficiale și cele de repetare erau frecventate de 106.744 de elevi, dintre care 39.330 (36,8%) învățau la școlile cu limba de instruire ucraineană, 35.884 (33,6%) în școlile românești, 17.841 (16,7%) – în cele germane, 1.850 în școlile maghiare, 670 – în poloneze, iar 11.169 (10,5%) – în școlile mixte⁵⁶. Până în anul 1913 a crescut foarte rapid mai ales numărul elevilor, care erau instruiți în școlile cu limbile de instruire română și polonă, în schimb s-a micșorat ponderea elevilor din școlile germane și ucrainene. La sfârșitul anului 1913 școlile primare publice și cursurile de repetiție erau frecventate de 117.009 elevi, inclusiv 44.246 (37,8%) la școlile românești, 40.700 (34,8%) – în școlile ucrainene, 18.972 (16,2%) – în cele germane, 1.709 (1,5%) – în maghiare, 1.470 (1,2%) - în polone, 4.816 elevi frecventau școlile germano-române, 2.487 – cele germano-rutene, 1.449 – germano-polone, 1.009 – germano-româno-rutene și 151 – școlile româno-rutene⁵⁷. Școlile românești aveau cei mai mulți elevi în districtele Rădăuți, Suceava, Gura Humorului, Storojineț. În districtele Vașcăuți și Vijnița cca. 80-81% din numărul total de elevi învățau la școlile ucrainene, iar în districtele Coțmani și Zastavna ponderea elevilor de la școlile ucrainene ajungea la 96-97%. Școlile germane aveau cel mai mare număr de elevi în orașul Cernăuți și în districtele Rădăuți, Gura Humorului, Câmpulung, Storojineț ... Cele mai multe școli cu limbile de instruire germană și română existau în districtul Câmpulung. La aceste școli erau înscriși atunci 2.443 de elevi sau cca. 50,7% din numărul total de elevi de la școlile germano-române⁵⁸.

Potrivit informațiilor statistice, publicate de Consiliul Școlar al Bucovinei, în 1913 la școlile primare publice și particulare din această provincie austriacă erau școlarizați 109.441 de copii, dintre care 41.635 (38%) români, 38.081 (34,8%) ruteni, 23.072 (21,1%) germani și evrei, 4.791 (4,4%)

⁵⁶ *Statistische Nachweisung über den Stand der Volksschulen und Lehrerbildungsanstalten nebst einem Schematismus der Volksschulen und Lehrer in der Bukowina nach dem Stande vom 31. Dezember 1907*, p. XIV-XV.

⁵⁷ *Statistische Nachweisung ... nach dem Stande vom 31. Dezember 1913*, p. XIV-XV.

⁵⁸ *Ibidem*, p. XIV-XV.

polonezi și 1.510 (1,4%) maghiari; după confesiuni cei mai mulți elevi erau ortodocși – 76.705 (70,1%), urmați de romano-catolici (14.147 – 12,9%), mozaici (12.125 – 11,1%), evanghelici (3.189 – 2,9%) și greco-catolici (2.960 – 2,7%). În patru districte școlare din nord-vestul Bucovinei (Coțmani, Vașcăuți, Vijnița și Zastavna) practic nu erau elevi de origine română. În acest teritoriu majoritatea absolută a elevilor (cca. 85-90%) erau de origine ucraineană și doar dispersat în unele școli erau și elevi evrei, polonezi și puțini germani. De asemenea în aceste districte erau foarte puțini elevi protestanți. La sfârșitul anului 1913 în districtul Cernăuți rural erau aproape 14 mii de elevi, dintre care 7.220 (51,7%) ucraineni și 4.389 (31,4%) români. Școlile primare din districtul Storojineț erau frecventate de aproape 50% de români și de cca. 23% de ucraineni. În districtul Siret erau 9.114 elevi, dintre care 35% români, 33,8% ucraineni, 13,6% germani și evrei, 11,5% maghiari și 4% polonezi. În patru districte din sudul Bucovinei (Câmpulung, Gura Humorului, Rădăuți și Suceava), majoritatea elevilor erau de origine română. În districtele Câmpulung, Rădăuți și Gura Humorului era mare și ponderea elevilor, care considerau germana drept limbă maternă⁵⁹.

În Bucovina exista o deosebire semnificativă între contingentul de elevi din mediul urban și mediul rural, deoarece orașele erau locuite în principal de evrei, germani și polonezi, iar majoritatea românilor, ucrainenilor, maghiarilor și lipovenilor trăiau la sate. În localitățile urbane peste 50% din elevi erau vorbitori de germană, cca. 20-21% români, cca. 17-18% ucraineni și cca. 10% polonezi. În schimb la sate cei mai mulți elevi erau de origine română sau ucraineană, germanii constituiau cca. 13%, maghiarii - cca. 2%, iar polonezii - mai puțin de 2%.

În anul 1913, în 15 orașe și târguri din Bucovina școlile primare erau frecventate de 24.162 de elevi, inclusiv 12.399 (51,3%) germani și evrei, 5.181 (21,4%) români, 3.915 (16,2%) ruteni și 2.597 (10,7%) polonezi. În cinci localități urbane (Coțmani, Sadagura, Vașcăuți, Vijnița și Zastavna) nu era nici un elev de etnie română. Cel mai înalt procent de elevi români se consemna în localitățile Câmpulung (62,7%), Solca (59,8%), Boian (56,3%), Vatra Dornei (38%), Suceava (33,1%), Storojineț (29,9%) și Rădăuți (29,1%). Ponderea cea mai mare de elevi, germani după

⁵⁹ Calculat și corectat după *Statistische Nachweisung ... nach dem Stande vom 31. Dezember 1913*.

limba maternă, se înregistra la Vijnîța (82%), Gura Humorului (77,4%), Rădăuți (65,2%), Sadagura (62,7%), Vatra Dornei (57,8%), Siret (56,9%), Suceava (54,1%) și Cernăuți (54%). La Vijnîța și Sadagura aproape toți elevii, care considerau germana drept limbă maternă, erau de confesiune mozaică⁶⁰.

La sfârșitul anului 1913 școlile primare din capitala Bucovinei erau frecventate de 9.771 de elevi, ceea ce constituia cca. 40% din numărul total de elevi din localitățile urbane ale Bucovinei. Mai mult de jumătate din elevii din orașul Cernăuți erau germani și evrei, urmași de români (16,3%), polonezi (15,1%) și ucraineni (14,3%). După confesiuni, cei mai mulți elevi erau mozaici (32,7%) și romano-catolici (30,5%), urmași de ortodocși (20,8%), greco-catolici (10%) și evanghelici (5,7%). Totodată, școlile primare publice din partea centrală a orașului Cernăuți erau frecventate de 5.445 de elevi, dintre care 57,7% germani după limba maternă, 22,4% polonezi, 16,5% ucraineni și numai 3,1% români. În schimb, la școlile din suburbii își făceau studiile 3.018 copii, inclusiv 41,4% români și 40,4% germani. În același timp, peste 1.300 de copii frecventau diferite școli particulare din capitala Bucovinei⁶¹.

Pentru învățământul primar din Bucovina problema cea mai delicată era alegerea limbii de predare în școli. În Bucovina existau multe localități cu populație mixtă, ceea ce îngreuna considerabil alegerea limbii de predare în școală. Cel mai greu se rezolva această problemă în localitățile cu populație mixtă, românească și ucraineană. Pentru a soluționa cât mai judicios aceste probleme, au fost deschise inițial multe școli primare mixte cu două, trei și chiar patru limbi de instruire. Treptat, odată cu dezvoltarea rețelei școlare, multe din aceste școli au fost separate pe criterii etnice.

Procesul de naționalizare a învățământului primar s-a intensificat mai ales după anul 1905, când Dieta Bucovinei și Consiliul Școlar provincial au adoptat hotărâri cu privire la înființarea și întreținerea școlilor minoritare. Până în anul 1914 practic toate școlile mixte cu trei și patru limbi de instruire au fost desființate, iar în multe școli mixte încă existente, clasele au fost separate pe criterii etnice. În perioada 1900-1913 în Bucovina s-a produs o reducere rapidă a elevilor de la școlile

⁶⁰ *Ibidem.*

⁶¹ *Ibidem.*

mixte – de la cca. 22 mii (31,6% din total) în 1900 la cca. 10 mii (8,6%) în 1913⁶². Naționalizarea învățământului primar la începutul sec. al XX-lea a asigurat, în mare parte, instruirea în limba maternă a copiilor de diferite naționalități, și a contribuit la îmbunătățirea nivelului de școlarizare a copiilor de vârstă școlară, mai ales a celor de etnie română și ucraineană.

În unele cazuri, însă, autoritățile școlare au neglijat nenumăratele revendicări ale locuitorilor de a avea învățământ public în limba română. În majoritatea cazurilor nu au fost înființate școli sau clase oficiale românești, fiindcă, după recensămintele oficiale, numărul românilor din satele respective era foarte mic. De aceasta, după anul 1910 în mai multe sate mixte româno-ucrainene din nord-vestul Bucovinei au fost deschise 14 școli private românești, în care au fost instruiți cca. 1.400 de copii. Aceste școli particulare erau susținute financiar de societățile culturale românești din Bucovina, de diferite persoane particulare. A fost înființat și un fond special “Hurmuzachi” pentru ajutorarea materială a acestor școli. După cinci ani de activitate aceste școli puteau fi transformate în școli publice. Înființarea acestor școli particulare a contribuit la redeșteptarea națională a românilor din mai multe sate mixte, unde anterior limba română pierduse teren în fața limbii ucrainene⁶³.

Dezvoltarea rapidă a învățământului primar din Bucovina în ultimele decenii de stăpânire austriacă a contribuit la diminuarea semnificativă a populației necărturate din acest teritoriu (de la 87,5% în 1880 la 53,9% în 1910), reducându-se astfel și decalajul dintre Bucovina și alte provincii austriece în ce privește ponderea populației analfabete. La începutul sec. al XX-lea erau știutori de carte 46,1% din locuitorii de peste 10 ani din Bucovina (în 1910), 43,5% din totalul populației din Transilvania și Banat (în 1910), 39,3% din locuitorii de peste 8 ani din România (în 1912) și doar 15,6% din totalul populației Basarabiei (în 1897). În Bucovina 39,6% din românii în vârstă de peste 10 ani puteau în 1910 să scrie și să citească. În Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș ponderea locuitorilor cărturari era la

⁶² Pentru 1900 – *Oesterreichische Statistik*, vol. 62.2, Wien 1903, p. 332-335; pentru 1913 – *Oesterreichische Statistik*, serie nouă, vol. 14.3, Wien 1918, p. 338.

⁶³ Mai detaliat despre acest subiect – vezi Constantin Ungureanu, *Învățământul particular românesc din Bucovina la sfârșitul stăpânirii austriece*, în *Revista de Istorie a Moldovei*, Chișinău, nr.4/2005, p. 83-95.

români mai joasă decât la alte popoare, precum germani și maghiari. Astfel, în ajunul izbucnirii războiului, nivelul de instruire a românilor bucovineni era ceva mai bun decât la românii din Transilvania și Vechiul Regat, dar incomparabil mai bun decât la românii basarabeni⁶⁴.

Așadar, în perioada autonomiei provinciale, dar mai ales după adoptarea noii legi despre învățământ în anul 1869, învățământul primar din Bucovina s-a dezvoltat rapid, fiind deschise școli practic în toate satele din provincie. În anul de învățământ 1912/13, din 127.472 de copii de vârstă școlară 122.530 erau școlarizați (103.901 elevi în școlile oficiale, 10.965 în școlile de repetiție, 3.128 în școlile private, iar 4.536 de copii erau instruiți la domiciliu sau frecventau alte instituții de învățământ)⁶⁵, adică 96,1% din copii erau instruiți. În Bucovina existau școli primare mixte cu trei și chiar patru limbi de predare. Atât școlile de stat, cât și cele particulare erau accesibile pentru toți copiii, indiferent de originea etnică, confesională sau socială. În ajunul primului război mondial nivelul de școlarizare a copiilor din Bucovina era comparabil cu alte provincii austriece și era chiar mai bună decât în orașul Triest, în Galiția și Istria⁶⁶.

Sistemul de învățământ din Bucovina în preajma declanșării primului război mondial era superior față de cel din Basarabia, din Vechiul Regat, și chiar din Transilvania și Banat. După datele statistice oficiale, în anul de învățământ 1912/13 erau în România în total 995.457 de copii de vârstă școlară. La școlile urbane s-au înscris atunci 84.936 de elevi (75% din copiii recenzați), iar la școlile rurale au fost școlarizați 531.634 de elevi (60,3%), în total 616.570 de elevi, adică 61,9% din numărul de copii, obligați să frecventeze o școală⁶⁷.

Potrivit statisticii oficiale ungare pe anul 1912, în 23 de comitate cu populație românească (15 comitate din Transilvania,

⁶⁴ Mai detaliat despre știința de carte vezi – Constantin Ungureanu, *Știința de carte în Bucovina la începutul secolului al XX-lea*, în *Glasul Bucovinei*, an XII, 2/2005, p. 44-64; Idem, *Știința de carte în teritoriile populate de români la începutul secolului XX*, în *Codrul Cosminului*, Suceava, nr. 11(21), 2005, p. 75-101.

⁶⁵ *Oesterreichische Statistik*, ediție nouă, vol. 11, 1915, p. 292

⁶⁶ Constantin Ungureanu, *Învățământul primar din Bucovina în perioada 1869-1914*, p. 22.

⁶⁷ *Statistica științurilor de carte din România întocmită în baza rezultatelor definitive ale recensământului din 19 decembrie 1912*, București 1915, p. LII-LIII, XLV-XLVI.

trei din Banat și cinci din Crișana – Maramureș) funcționau 5.651 de școli primare, dintre care 1.369 de stat, 476 comunale și 3.762 confesionale (inclusiv 1.303 ortodoxe și 1.136 greco-catolice). În întreaga Ungarie erau 455.397 copii de vârstă școlară români, școlile primare erau frecventate de 296.952 de copii români (201.690 – la școlile românești, 59.396 – la școlile de stat maghiare, 29.734 – la școlile comunale și restul – la alte școli confesionale sau private), iar 158.445 de copii (34,8% din total) nu frecventau nici o școală⁶⁸. Conform altor evaluări, în anul 1912 în cele patru dieceze ale Bisericii ortodoxe române din Transilvania și Ungaria au fost înregistrați 260.138 de copii ortodocși români în vârstă de 6-15 ani, dintre care 175.906 (67,6%) erau școlarizați, 130.350 fiind instruiți la cele 1.552 de școli ortodoxe românești, iar 45.556 frecventau alte școli primare străine⁶⁹. După altă estimare, la o populație de peste 3.000.000 de români din Transilvania și alte teritorii din Ungaria, reveneau 302.376 de copii de 8-15 ani, dintre care 201.019 (66,5%) frecventau 2.648 de școli confesionale românești⁷⁰.

În Bucovina, după statistica oficială de la sfârșitul anului 1913, erau 116.347 de copii de vârstă școlară, dintre care 109.441 (94%) erau înscriși la o școală primară publică sau particulară. După aceeași sursă, atunci erau în Bucovina 42.759 de copii, care considerau româna drept limbă maternă, iar la școlile oficiale și private erau școlarizați 41.635 de copii de etnie română, adică cca. 97,4% din total⁷¹.

La începutul sec. al XX-lea cel mai slab dezvoltat era învățământul din Basarabia. Deși la sfârșitul sec. al XIX-lea a crescut numărul școlilor elementare din Basarabia, toate erau cu limba rusă de instruire. În această perioadă au fost în mare parte rusificate chiar și școlile germane din sudul provinciei. În anul 1912 erau în Basarabia 1.709 școli primare, dintre care 1.038 de școli ministeriale și 671 de școli eparhiale⁷². În 1917 în Basarabia existau 1.383 de școli primare rusești, dintre care 839 în sate

⁶⁸ Onisifor Ghibu, *Viața și organizarea bisericească și școlară în Transilvania și Ungaria*, București 1915, p. 162, 165-166.

⁶⁹ Idem, *Școala românească în anul 1912*, în *Anuar Pedagogic* (1913), Sibiu, p. 222-223.

⁷⁰ *Școala*, anul IV, nr. 3, Cernăuți 1913, p. 54.

⁷¹ Calculat și corectat după *Statistische Nachweisung ... nach dem Stande vom 31. Dezember 1913*.

⁷² Ion Nistor, *Istoria Basarabiei*, Chișinău 1991, p. 254.

românești și 544 în sate nemoldovenești sau cu populație mixtă. Aceste școli erau frecventate atunci de 80.991 de elevi, dintre care 43.308 în școlile din satele românești și 37.683 în școlile din celelalte localități⁷³.

Așadar, în ajunul declanșării primului război mondial, cca. 62% din copiii de vârstă școlară din România, cca. $\frac{2}{3}$ din copiii de români din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș, și cca. 95-97% din copiii români din Bucovina erau înscriși la o școală primară oficială, confesională sau particulară. În Basarabia, însă, marea majoritate a copiilor nu frecventau nici o școală și erau neștiutori de carte.

⁷³ Gheorghe Cojocaru, *Integrarea Basarabiei în cadrul României (1918-1923)*, București 1997, p. 249.

FASCIST RELIGION: THE CASE OF THE LEGION OF THE ARCHANGEL MICHAEL

Mirel Bănică*

Abstract

The studies on fascism have benefited from a cultural perspective brought about by the studies of George Mosse. The applications of the new theories which emerged from the cultural explanations of the appearance of the fascist phenomenon have led lately to the formation of research centers which approach fascism as a political religion. The current article applies the theory of fascism as political religion to the case of the legion of the Archangel Michael. How did this turn into a religion, which was the relation of the legion with traditional religion, especially with the Romanians Orthodox Church, what elements did it borrow from this and how was the process of adjustment between the church and the religion? The article also contains an appraisal of the theory and of its applicability in the Romanian case.

1. Preamble

The concept of “sacralization of politics” has, at present, great success among Western researchers studying totalitarian regimes, because of its usefulness in understanding their formation and functioning. The presence on the academic arena of various journals dedicated to the study of the relationship between totalitarianism and its underlying political religions (such as *Totalitarian Movements and Political Religions*) confirms this present trend. The francophone space itself, shows increased interest for this concept, especially after the publication of the French version of Prof. Emilio Gentile’s *La Religion Fasciste*, Perrin, 2002.

* Dr., Cercetător EHESS, Paris

The present article will introduce the case of the Legion of Archangel Michael (or Iron Guard) in the general debate regarding the political religion of the extreme right movements in the '30s. In 1937, the year of its maximum expansion, the most important fascist movement in Eastern Europe had 270 000 confirmed members; in the general parliamentary elections taking place in the same year, the political party representing its interests obtained no less than 478 000 votes, out of a total population of approximately 18 million. A simple numerical comparison shows us that in neighboring Hungary, Szalasi's Arrow Crosses had around 200 000 members for 9 million inhabitants.

I find the analysis of the Iron Guard's "political religion" necessary from several points of view. In spite of the important role this organization played in Romania's public life, contemporary Western historians have paid relatively little attention to the way in which this particular form of fascism functioned. The debates taking place at present are dominated mainly by problems arising from the political and intellectual commitment of some important names in the Romanian scientific and literary exile. A good example in this direction is the reception of Alexandra Laignel Lavastine's book¹ in the academic francophone environment and in Romania: the deeply passionate debate around it is a special form of recuperating Romania's recent historical past, even if the process is "indirect", by some personalities such as Mircea Eliade, Emil Cioran, Eugene Ionesco. Unfortunately, because of the demands of the readership, this book has undertaken risks to misappropriate the attention from the scientific research on the subject, with consequences which exceed the immediate historical frame.

Studying the Iron Guard's "political religion" can offer an answer to the delicate question regarding its "fascist" character. Renzo de Felice tends to characterize it as a more "populist movement" than a fascist one. Pierre Milza emphasizes its "mystical" nature and notices the absence of a small bourgeois component in the Guard's primary sociological membership, associated to a movement of contesting the country's liberal

¹ Alexandra Laignel-Lavastine: *Cioran, Eliade, Ionescu: l'oubli du fascisme*, PUF, Paris, 2002.

order, as in the case of Italian fascism². The most important contribution would clarify the relationship between the Iron Guard and the Romanian Orthodox Church. Did the Romanian fascism intend to develop its own “political religion” or did it only live as a particular parasite on some of the external forms of expression specific to the orthodox religion? This article will attempt to answer this question in the pages to follow. I do not intend to offer the arguments necessary for setting up a theoretical framework with general applicability, even though this might be tempting. The article questions the interpretation and offers a necessary point of departure for new thorough investigation on the “internal architecture” of the Legion of Archangel Michael.

2. The Iron Guard – an incomplete totalitarianism

Totalitarianism is a special concept, difficult to define, extremely controversial, hard to manipulate, but essential for presenting *political religion*. In Romania (as in other former communist countries), the fall of the Iron Curtain did not result in a real debate around this concept, and the rare attempts of debate were limited mostly to the “national” variant of “soft” totalitarianism, promoted in the last years of Ceausescu’s regime. We are trying to define “totalitarianism” on the basis of Emilio Gentile’s analysis frame as presented in the afterword of the French version³ of his book *Fascist Religion*, which is I take to be applicable to most totalitarian movements.

The Iron Guard itself can be defined as a totalitarian movement, as one of its final objectives (but not the only one!) was to put into practice a system of political domination, after having conquered the power by legal or violent means. We must notice the fact that the Guard had accessed power in September 1940, through peaceful means: in 1941, when it wanted to seize power through violence, the army, under General Mihai Antonescu’s command, brought it down completely.

² Pierre Milza, *Les Fascismes*, Seuil, Paris, 2001, p. 241.

³ Emilio Gentile, *La Religion fasciste*, Edition Perrin, Paris, 2002, pp. 303-354. Titre en italien: *Il culto del littorio. La sacralizzazione della politica nell’Italia fascista*.

Another basic characteristic of fascism, expressed differently from country to country, was the aspiration for a symbolic conquest of all societal strata and for their “homogenization”, by eliminating racial, regional or economic differences. The Iron Guard intended to undertake a veritable “moral revolution”, taking the Romanian archaic society as a model, with behavior principles similar to the religious ones, impossible to apply in real life. The construction of the “new man”, of the “Romanian legionnaire” involved not only a complete devotion to the movement, but also starting a process of internal re-construction, a profound change similar in many ways to a religious conversion.

As a political entity, the Iron Guard had a particular structure, specific to extremist and revolutionary movements: the nest. With 3 to 13 members, a nest permitted all its members to participate in taking important decisions and each of them had to actively intervene in its activity. The nests had large autonomy, but they often lacked efficient communication. “The Legion is more like an order than like a political party”, writes the German historian Armin Heinen in his research⁴ dedicated to Romanian fascism. For a better understanding of this statement, one can look at several excerpts from a *memorandum* sent by Corneliu Zelea Codreanu to the nests in the country. These texts include allusions to the three basic characteristics of the Legionary Movement: extremist, revolutionary, mystical.

“The 10 commandments that the legionary must respect so he would not lose his glorious way in these days of darkness, of wrath and of satanic temptation. For everybody should know that we are legionnaires and we will stay legionnaires until the end of time:

Do not believe in any information, news, opinions about the Legionary Movement, read in any paper even if they seem nationalist, or whispered into your ear by agents or even by honest people

The Legionnaire only believes in his Chief’s order and word.

⁴ Armin Heinen, *Die Legion “Erzengel Michael”, in Rumanien. Soziale Bewegung und politische Organisation*, Oldenbourg Verlag, Munchen, 1986.

Observe thoroughly whom you have in front of you and evaluate him properly, both when he's an enemy who wants to cheat you and when he's a bad friend that an enemy had cheated before.

Where there are three legionnaires, live like brothers: union, union, and union again. [...]

In your solitude, pray to God, on behalf of our dead, so that He helps us bare all blows, until the end of our suffering and the great legionary resurrection and victory."

The Iron Guard has all the ingredients necessary for a totalitarian recipe, but its totalitarian experience proves to be *incomplete*. First of all, one must take into account the fact that the Guard never had effective political power and, therefore, the opportunity of applying their own governing policy. It was only associated to government during the ephemeral existence of the "national-legionnaire state", between September 1940 - January 1941. Then, one must mention the absence of a well-defined legionary program; paradoxically, the leaders of the movement openly and somehow emphatically recognized this absence and stated that their main political objective was a spiritual one: the "moral regeneration" of the Romanian population. A clearly determined legionary ideology is absent in their case, for the simple reason that they refused the minimal political rationality that political ideology supposes. Their political program was based around a "new attitude" in politics, different from their adversaries' one, necessary for the construction of the "**new man**". Only after the success of this utopian preliminary process would they have started the elaboration of a real political program. Under these circumstances, the "sacralization" of politics by legionnaires was reduced most of the time to the overuse of some specific forms of expression of the orthodox religion.

3. Sacralization of Politics. The Romanian Version

Sacralization of politics means defining and pointing out a religious dimension of politics, distinct and autonomous from the institutionalized historical religions (Gentile). This process starts as soon as a totalitarian movement has earned a place in the traditional political system and a certain degree of

institutional autonomy. Through the cult of “political religion”, an age-old entity is placed in the center of an ensemble of myths and beliefs similar to the religious ones.

For example, one can fit the case of the state construction of *Romania* after the First World War into this framework of substituting a temporal entity to the supernatural one. The new Romania does not represent a geographical, administrative, linguistic entity, for the legionary ideology, a constitutive part of the legionary mythology: on the outside, it is the European shield in front of bolshevism, being invested with transcendence which exceeds the geopolitical traditional framework. Inside its boundaries, it supposes the existence of a homogenous type of Romanians and the annihilation of regional differences, which had become extremely obvious after the unification with Basarabia and Transylvania.

The most interesting aspect of studying “political religion” is the relationship between the Legionary Movement and the traditional religion, more exactly with the Orthodox Church. This aspect is the “touchstone” of any research dedicated to Romanian fascism, mainly because of the ambiguous relationship between the Orthodox clergy and the Iron Guard and the presence of the former in the Guard.

As one could observe for the three countries which experienced rightwing totalitarian systems, political religion can integrate and instrumentalize several elements characteristic of traditional religion – in each case, this incurred some “tensions” between the concerned hierarchy and the totalitarian regime. The special feature of the Legionary Movement was its privileged relationship with Orthodoxy and the complex rapport with the Orthodox Church clergy. In the case of Italian fascism and its relationship with Vatican or for the German Protestant Church and Nazi regime, we can talk about a certain “balance” regarding these interactions.

Proportionately speaking, the relationship Iron Guard - Orthodox Church is still far from being thoroughly researched. The causes are multifold: the subject’s intrinsic difficulty, which discourages the native young researchers, the state of the archives and the difficulty of accessing documents still considered “sensitive” for a certain part of the present orthodox clergy, on the whole, the Romanian intellectuals interested in the ‘30s are still searching for a neutral tone of discussing such

issues. Another major difficulty in studying this particular relationship is the absence of a synthesis on the history of the Romanian Orthodox Church in the 20th century. At present, the work the article relies upon is a three volume work written in the 1980s (thus the ideological limitations) which contains only a few pages regarding the interwar period and mentions nothing about the relationship with the Iron Guard. Without this essential instrument, the historian has to reconstruct piece by piece, the history of this period, resorting to the impressive press of the Romanian Orthodox Church of the 1930s (over 80 titles) or to the collections of legionary texts that have been published ever since.

One of the fundamental texts for defining the relationship Iron Guard – Orthodox Church is a letter⁵ addressed by Corneliu Zelea Codreanu, to an orthodox priest. One can find here the most ambiguous definition of this relation: on one hand, the recognition of the Orthodox Church's moral and dogmatic authority, on the other hand, by the metaphor "parallel lines", the image of two independent entities from the organizational point of view, but in a permanent interaction, with a common aim – the construction of a new, improved human, who has broken away from his former "sins".

"The historical line: it is one, the one we are living. Because we will live to the end of time. The Church line: more above us. We aspire to it but we achieve little. Maybe we live under the judgment and the millstone of our sins, of our world's sins, of our ancestors' sins. We admit we are sinners. This is the legionary attitude towards the church."

This special type of political language, can be found interspersed with religious phrases in most of the doctrinarian articles published in the legionary press, as this was the way in which their authors gave a mystical, religious tint to political activism, other than the one specific for the Romanian public. This is how one of the orthodox priests⁶, member of the Iron Guard, presented the Guard's religious „dogmas”:

⁵ Corneliu-Zelea Codreanu, *Scrisoare-răspuns a unui preot profesor, in "Circularile Capitanului"*, 1934-1937, Bucuresti, 1937.

⁶ Priest Stefan Palaghitza, *The Iron Guard Towards Romania's Resurrection*, Roza Vinturilor Publishing House, Bucharest, 1993, p. 76, In the author's opinion, the "conversion" to the Legionary Movement (in great detail explained in this book) is close to the experience of religious conversion, as it is "a radical

“The Legionary Movement has no personal religious dogmas, but those of the Church. The Legionary Movement is a mean for contemplating divinity. It is not a school where religious teaching is assimilated: the legionary spirit requests a deep change, a highlight of a common faith, of an intimate experience of the revealed truth, a *deification* of the human with the help of the church’s teaching.”

Another essential component of the sacralization of politics in the Romanian case is the **external symbolism** of this political movement, which had the ambition to present itself not only as a bearer of an orthodox mysticism of national salvation, but also as the main protagonist of a real eschatological drama transposed in politics. In the Legion’s early years, its public manifestations were almost completely inspired from the orthodox ceremonial, with a strong archaic tint. Later, in the final phase of the numerical and territorial expansion (1937 – 1938), the influence of the Italian fascism became stronger and stronger.

The name of the organization (in 1927) is the Legion of Archangel Michael, inspired from the icon of the archangel of justice, under whose protection they placed themselves from the very beginning. Very soon, the often noticed presence of orthodox priests on public ceremonies, dressed in the sumptuous ceremonial attire, would become one of the Legion’s fundamental symbols in the eyes of the Romanian and foreign observers. The summit is reached with Ion Moța and Vasile Marin’s public obsequies – the two first rank legionaries, dead on the Spanish front in 1937, while they were fighting on Franco’s side. The enormous 4 kilometers funeral procession which goes through Bucharest is formed of 16 000 legionaries dressed in green shirts, accompanied by more than 200 priests⁷, an archbishop and two bishops.

“The amplitude of this movement was seen in February 1938, at the funeral service for two legionaries dead in the nationalist Spain, writes a correspondent⁸ of *Mercure de France*

change in life’s orientation and not the result of a duty imposed from the outside”.

⁷ The precise figure has never been agreed on, some sources advance the hypothesis of 4000 priests, figure impossible to check today.

⁸ Radu Predesco, *Lettre de Roumanie*, in *Mercure de France*, Paris, 15 July 1938, p. 257.

in Romania. Thousands of people accompanied the funeral procession, led by a metropolitan bishop, 400 priests and bishops. The Legion thus shows its entire force (...). In a country where public morality is unfortunately extremely relative, where private interest and favoritism have compromised even the notion of public interest, such a language could do nothing but impress the peasant masses driven by the desire for justice and sincerity.”

This burial ceremony, which took place at the entire city, aroused many comments regarding the numerous priests in the legionary columns. This was one of the most widely used arguments in order to illustrate the relationship between the Orthodox clergy and the Iron Guard, even if in the political commitment paradigm we must operate a clear distinction between its *qualitative* and *quantitative* components. Relevant for our thesis is the transfer of sacred nature of a mostly religious event to a public ceremony, which monopolized the attention of masses not necessarily conquered by legionary ideas.

“Two objections were raised to legionaries. Their Christianity was a farce, a show, or, if it was real, it was contradicted by the Iron Guard’s crimes. Again, I do not believe it was a farce: the thousands of people taking part in Mota and Marin’s burial came and prayed from their own conviction, even though, from our perspective today, their faith may seem a kind of collective hallucination”, writes professor Sorin Alexandrescu, in an excellent research⁹ on the Iron Guard.

The propaganda measure organized in the Romanian villages in the early stage of the movement present many similarities with the processions specific to the orthodox religion. The teams of legionary propaganda showed up in villages with either legionary songs or religious hymns. Banners and icons were also present. In most cases, the political speech was given in the church courtyards, with the local priest and bishop’s agreement. Later, starting with 1930, when the movement was getting more and more successful among the students in Bucharest, many of the voluntary work camps they organized during the summer holidays were dedicated to the

⁹ Sorin Alexandrescu, “*Legionary Phenomenon*” – *the word and the fact*, in *Romanian Paradox*, Univers Publishing House, Bucharest, 1998.

reconstruction and the renovation of churches, to the upkeep of access roads to monasteries, to the raising of triptychs, and so on.

“With their propaganda centered mainly on the defense of the Cross, the legionaries conquered first of all the members of the orthodox clergy, writes Lucretiu Patrascanu¹⁰, one of the most important members of the interwar Romanian left. The priests became the Legion’s most zealous propagandists, and they played a very well defined role in forming and, later, spreading *the legionary mystique* among the masses. One of the Legion’s fundamental traits was undoubtedly the mixture of political propaganda with religious mysticism proper to peasants”, he thinks. Therefore, the nature of “liturgical mass” appears to be very present in legionary manifestations, many times in the proper meaning of the word, as a short religious service took place in most cases.

As a conclusion, we can say that the Iron Guard respects two of the fundamental elements of political religions in terms of the relationship with the traditional religions: 1. *mimetism* – it knew how to “borrow” from the orthodox religion those heteroclitic elements which helped define its own image and the construction of a particular political doctrine, related to other totalitarian movements of the moment and 2. *syncretism* – by adopting and integrating some rituals of the traditional religion, such as the above-mentioned processions with flags and icons, the promotion of an ascetic life style, similar to that of the monks, or, more obvious, the cult of “Capitan” Codreanu”, practiced in a language which reminds us the orthodox hagiographers, the fasting and prayer practices etc.

It is interesting to mention the fact that we can still find these two characteristics nowadays in a totally unexpected form: Internet sites with legionary subject. Excellently designed by professionals, these sites offer a good example of virtual “cohabitation” between the political propaganda and the rests, the “traces” of old-time syncretism. How could we otherwise explain the presence of some hypertext links to official sites of orthodox organizations or the abundance of religious images and symbols used as design elements? The number of virtual “visitors” is big enough to eliminate the hypothesis of an

¹⁰ Lucretiu Patrascanu, *Under Three Dictatures*, Gramar, Bucharest, 1996.

accidental or curiosity access and proves a certain “vitality” of the legionary ideas and of their new means of expression.

4. The Cult of C. Z. Codreanu

Like in the case of fascist Italy, the symbolic universe of the Iron Guard and of its “political religion” had in the myth and cult of Corneliu Zelea Codreanu one of its most popular forms of expression. The name “Captain”, by which Codreanu was known, was first used by his close relations during the propaganda marches in the Moldavian countryside in 1929, when the “Legion of the Archangel Michael” still was in its early stages. The signification of this name, which has remained in the Romanian collective memory, is twofold: in Romania, the title “Captain” designates not only a military rank, but also a leader of the *haiduci* (haidooks) – those famous and popular brigands of the Balkans – or of any irregular troop. However, in the early stages of its development, the Legion wasn’t identified with the personality of Codreanu. His cult began to develop really from the beginning of the 1930s, when the extreme-right movement he had founded had begun to matter on the national political scene.

Whilst in the case of Italian fascism most observers agree in saying that the cult of Mussolini mixes fascist elements with elements of a different nature, in the case of the Iron Guard, the cult of Codreanu is particular among European fascisms: it originates in the mystical and symbolic universe of the Orthodox religion. In the Iron Guard literature, “Captain” Codreanu is often described as a saviour, the people and the country had been expecting for centuries, a leader to whom you had to devote your life, heart and soul, blindly... In a book written by an Orthodox priest won over to the Iron Guard’s cause, *The Iron Guard and the Revival of Romania or a History of the Iron Guard*, the personality cult of Codreanu takes religious forms of devotion, to the point of comparing him to the Christ. There are numerous passages devoted to Codreanu written in a purely hagiographic style that strongly reminds the type of language used in Orthodox religious books.

This type of quasi-religious devotion has nowadays taken very peculiar forms. For example, the opening page of the

website www.codreanu.ro displays a picture representing C. Z. Codreanu dressed in the traditional Romanian costume, painted in the style of an Orthodox icon. However, the cult of Codreanu is not based only on the worship of the Orthodox saints. Other reasons have contributed to the emergence of a popular cult of “Captain” Codreanu. First, he had an undeniably charismatic personality. Tall, handsome, athletic, when mounted on his white horse, he impressed the crowds of peasants during the propaganda marches, many testimonies confirm.

Second, at that time, the popular beliefs of Romania were still dominated by religion and superstition, casting on Codreanu the image of a saving hero, in charge of rescuing the endangered homeland, as in popular tales and stories. Finally, as Raoul Girardet has pointed out in his now classical book *Mythes et mythologies politiques [Political Myth and Mythologies]*, the most vehement popular appeals to the intervention of a saving hero occur in moments of disequilibrium and uncertainty towards the future. This could also explain partially the swift process of glorification Codreanu has undergone during the thirties. He was regarded as the “saviour” and “guide” of the young generation and was considered to be particularly well positioned to understand the challenges and hence “dangers” of modernity Romania was faced with.

In conclusion to this short digression on the cult of C. Z. Codreanu, it can be said that he was one of the dominant elements of the Iron Guard’s political religion, which had its specificities, particularly in regard to the influence of the Christian-Orthodox religion. But one important point has to be made. At no time has the Romanian Orthodox Church protested against the manipulation for a political purpose of its “sacred” images. This attitude (tacit agreement or deliberate silence?) is very illustrative of the intrusion of political religion into traditional religion and vice-versa.

5. Romanian Orthodox Church and the Iron Guard's political religion

The “religious” dimension of both right and left totalitarianisms was an important concern of the Catholic and Protestant Churches in the ‘30s. The capacity of fascist atheism to “annex” its adherents’ consciences by instrumentalizing traditional religions, aroused the reaction of the Catholic Church; in Germany, the “Confessing” Protestant Church, founded in 1933 by bishop Martin Niemöller, opposes to the brutal intrusion of national-socialism in Protestantism, the removal of Jewish roots from the New Testament and the expulsion of the Jews converted to Protestantism from the Church.

From a historiographical point of view, the relationship between the Catholic and the Protestant churches on one hand and the totalitarian regimes on the other hand is well represented: an important number of researches (from the ecclesiastical or academic environments) have successively appeared in the last 50 years. On the other hand, the West still knows very little about the attitude of the Russian Orthodox Church toward of soviet totalitarianism and what has already been written is the work of exiled Russian theologians, which makes it difficult to start a comparative analysis.

As for the position of the Romanian Orthodox Church in front of the “nipping in the bud” totalitarianism of the Iron Guard, we must precise the fact that all the synthesis works which have been dedicated to this cause include references to its reaction against the “religious” and “mystical” character that the Movement openly claimed; there is no coherent analysis of its attitude from the “political religion” point of view which takes into account the fact that *the Iron Guard declared that Orthodoxy exists, but it transformed Orthodoxy into an idol and a political instrument at the same time.*

In the 1930’ the Romanian Orthodox Church considered itself not only the defender of Tradition, but also a provider of continuity within the society, which continuity was manifest even at the political level. Hence the remarkable paradox characterizing the relationship between the Legionnaire Movement and the Romanian Orthodox Church: the Legionnaire Movement attacked «modernity» (as something

imported from the West), and its «destructive» impact upon what they vaguely called «Romanian soul» without ever providing a clear-cut definition of the term. But this automatically brought about a modernization of the political life as well, a radical change of the rules of the (political) game.

As it has been clearly shown by sociologists of religion, the main result of the interaction between modernity (read political modernity) and institutionalized religions is that certain religious symbols turn into sources of new political utopias¹¹. Therefore, the interaction between politics and religion took in Romania a peculiar shape: the religious memory cultivated by the Orthodox Church, as well as its visible forms of manifestation,¹² served as a basis for the establishment of a certain political utopia, of a «Golden age», to found a country which was to be remolded by the Legionnaire Movement. Yet, once this movement has reached its maturity (i.e., come to share the political power), the political utopia turned into a distinct political religion and started questioning its very foundations.

Priests and theology students were well represented in the Iron Guard, even if it is impossible to precise their number. The Church had an equivocal attitude towards their commitment: on one hand, the high orthodox hierarchy prohibited the clergy from involving in politics and on the other hand their *individual involvement* in the Iron Guard or other parties of those times. We stress the *individual involvement*, as the Orthodoxy has never agreed to the involvement in politics but has privileged the more complex system of *Byzantine symphony* its the relation with the State.

There are relatively numerous examples for this, such as the polemics started around the voluntary work camps the legionaries promoted. For the Romanian government, these were nothing else but hidden political propaganda, very efficient among the rural inhabitant and also among intellectuals, who were attracted by the need of physical effort and the mirage of a

¹¹ See Hervieu-Leger, Daniele, *La religion pour la Mémoire*, CERF, Paris, 1993, p.124

¹² Not to mention the Messianic theme, as well as the themes of Orthodox hagiography, that played a central role in the emergence of the myth of the «Commander» (Capitan) Codreanu, and of the idea of „Legionnaire sacrifice”, which is in itself a topic worth discussing in detail, due to the phenomenon of migration of certain founding religious themes into political movements.

simple life. The synod of the Orthodox Church criticized (in 1935) and then partially approved (in 1937) these forms of expression of the Iron Guard's totalitarianism.

The assassination of two Prime-ministers (I.G. Duca in December 1933 and Armand Calinescu in September 1939) aroused the irritation of the Church: through the Patriarch's voice, it firmly condemned the murders committed by the legionary "death teams" and openly criticized the use of violence as a political weapon:

"The Church condemns this assassination, but most of all the idea of murder, severely punished by the divine laws. You don't want to be afraid of the authority? Then do the good and you shall have its support; and if you do the wrong, then be afraid, because it is not in vain that it wears the sword. (...) Manslaughter, but also murder against the *public order* (sic) are both highly and mercilessly punished by human laws. Still there are lost souls who forget about the Christian laws and the country's interests. How could such a crime happen in our country, with so beautiful and clean customs?" was asking Pathiarch Nicodim in the obituary on Prime-Minister Armand Calinescu's burial.

All these official statements did reflect neither the real situation among the clergy nor its true state of mind. If we had to imagine their ensemble as a pyramidal structure, we could say the attraction of the Iron Guard was manifest mainly at its "basis", formed of young priests and theology students, more receptive to the legionary phenomenon. The "middle" (priests with a stable material and familial situation) and the "top" (high orthodox hierarchy) reacted only to a little extent, with the exception of Nicolae Balan, Transylvania's Archbishop.

An interesting process starts in the short interval when the Iron Guard was co-opted in the government. Its representatives asked for the transformation of the Orthodox Church in a real "living Church", with the help of a radical reform; thus, the fundamental criteria for choosing future priests would have been the "zeal with which they would have offered themselves to the social assistance and missionary groups"¹³.

¹³ Priest Ilie Imbrescu, *Deciphering a meaning*, Moldova Metropolitan Church Magazine, Iasi, November 1940.

Another article published in the Romanian Patriarchy's official voice, at a time when the Legionnaire Movement was in power, on the one hand mentions the «profoundly Christian» character of the Romanian nationalism and on the other asks for a more active involvement of the clergy and the *Church* in general, in supporting the Legionnaire Movement:

“Out of the all corners of Europe where the totalitarian nationalisms have won, the Romanian nationalism is the most profoundly Christian one. What I mean is its most characteristic, genuinely Romanian, feature. Christ is again leading our destinies, now and for ever. Faithful to its true mission, the political struggle has become again sacrifice for the people and sacrifice for faith. Our church and her people, cannot but adhere to, and trust, this political program.”¹⁴

The “reserved” attitude of the Synod when the Movement took over power proved that the Church began to understand the respectful and favorable attitude the Iron guard had had towards the it was just a means of instrumentalization of the orthodox religion, in order to meet the final objective of any totalitarian movement: the creation of its own religion, involving the transformation of the Church's internal structure.

The plans of the Legionary Movement regarding the “reformation” of the Orthodox Church could not become reality and there are several plausible explanations for this state of fact. An essential aspect that no analysis can eliminate is the short time they had effective access to the political power: only 6 months. Then, we have the “temporal” rivalry between the two structures: the Orthodox Church has always been the major religion in Romania. Due to its administrative structure and the existent discipline among the clergy, it proved to be a veritable “alternative power” in the society. The conflict of interests, even latent, with the totalitarian system, did not need a long time to appear.

Due to its conciliating attitude and in virtue of practicing the “Byzantine symphony” (seen as mutual services between the State and the Church), the Church could find in almost all historical situations it had to cross (including the communist authoritarian regime) a *modus vivendi* with the power between

¹⁴ Fr. I.Gh. Savin, *Religia in lupta politica*, in *Biserica Ortodoxa Romana*, Bucuresti, November-December 1940, pp.782-783.

the two world wars. The brutal irruption of a regime with totalitarian character, whose declared aim was to control the people's spiritual energies, could not let it indifferent. In our opinion, the "tension" between the two parties at the end of 1940 could have become ampler if the legionary government had had more time for applying its restructuring plans. A fact that makes obvious one of the fundamental characteristics of any totalitarian regime: in its "growing" period, the irrational and the religious mythology constitute extraordinarily mobilizing forces, which offer a high suggestive capacity and transform its adherents into probationers of the new religion. But not for a long time. When the representatives of the historical religion start to directly compete with a totalitarian religion in the spiritual and administrative fields, then the conflict becomes inevitable.

6. A provisional conclusion

The relation between the Iron Guard and the orthodox religion is extremely controversial, as we could see in the very little lines above; even the notion of "political religion" is far from being accepted by all the researchers of the European fascism, fact which does not allow for a definitive conclusion.

I did not intend to render evident the "utility" of the concept of political religion in the debates on the Iron Guard, but to offer an alternative of discussion in a climate saturated by passionate debates on the intellectual and political role of some cultural personalities of the 30s. The "political religion" is not the final explanation for the functioning of a fascist regime – it is only one of its fundamental elements¹⁵, as POLITICS is the predominant term of this research.

The task of the historian preoccupied by fascism in its Romanian version is: firstly to understand the way some aspects of the religion appear, develop and concretize in the different forms of European totalitarianism. Then, to know how to introduce the notion of Iron Guard *political religion* in the Romanian academic environment, in an attempt to submit to a

¹⁵ Gentile, *op.cit.*, p. 351.

civilized debate *the politics* of a regime which wanted to change the destiny of millions of Romanians.

I am thoroughly convinced that future research on this subject could give a new impetus to the present “freeze” of the research on Romanian fascism, with the result of better knowing the “*honesty*” of the Iron Guard’s orthodox manifest of belief. The 20th century political theology, in its orthodox dimension, is still insufficiently studied.

CONSECINȚELE PACTULUI RIBBENTROP - MOLOTOV ASUPRA RELAȚIILOR ROMÂNNO-BULGARE

Maria Costea*

The Consequences of Ribbentrop - Molotov Pact on Romanian- Bulgarian Relations

Abstract

The Ribbentrop-Molotov Pact from 1939 encouraged a spectacular development of the relations between Bulgaria and Soviet Union, based on their territorial claims against Romania. Stalin, Hitler and Mussolini competed for attracting Sofia as an allied. They all decisively supported Bulgaria to get Southern Dobroudja.

Pactul Ribbentrop-Molotov (23 august 1939) a permis Uniunii Sovietice să reia politica expansionistă tradițională a Rusiei țariste în direcția Mării Baltice, Poloniei și Balcanilor, cu acordul și sprijinul Germaniei naziste (până la un punct). În acest sens, Moscova a început demersuri serioase pentru atragerea Sofiei de partea sa, pentru ca Bulgaria să devină un instrument al politicii de extindere a influenței sovietice în Sud-Estul Europei¹. De aceea, Stalin sprijinea iredentismul Bulgariei, în special împotriva României. Bulgaria colaborează **strâns cu URSS**, susținându-se reciproc împotriva României în 1939-1940. Diplomația bulgară, cea sovietică și cea italiană vorbeau despre „binomul Basarabia-Dobrogea”. După 26 iunie 1940, când URSS a ocupat Basarabia și Bucovina de Nord, ministrul de Externe bulgar Popov se temea de

* Asistent cercetare drd.

¹ Viorica Moisuc, *Istoria relațiilor internaționale*, București, 2002, p.275-277; Grigore Gafencu, *Preliminarii la războiul din răsărit*, București, 1996, p.119-140. Florin Constantiniu, *1941. Hitler, Stalin și România*, București, 2002, p.146-147.

„separarea binomului Basarabia-Dobrogea”, și în consecință de pierderea sprijinului sovietic pentru pretențiile Bulgariei.² În fapt., **URSS** a continuat să susțină revizionismul bulgar. De aceea Moscova se bucura de o mare simpatie la Sofia din partea opiniei publice și a guvernului, precum și de o mare influență. Pentru a limita influența rusă în Bulgaria, **Germania** va ajuta decisiv Bulgaria să obțină Cadrilaterul. Astfel, Bulgaria rămânea în sfera de interese germană.

Îndată după Pactul Ribbentrop-Molotov, URSS a promis guvernului de la Sofia întregul său concurs pentru o foarte apropiată anexare a Dobrogei de către Bulgaria. Totodată, URSS a sfătuit Bulgaria să-și amâne pentru un timp revendicările față de Grecia privind accesul la Marea Egee. (Kremlinul nu voia să indisponă Imperiul Britanic, care avea interese majore în Mediterana). Promisiunea Moscovei a ajuns repede la cunoștința guvernelor Belgiei și Franței.³

În august 1939, diplomația franceză știa că Bulgaria refuza să participe la orice eventual pact de asistență mutuală multilateral la care ar adera și România. Bulgaria nu era dispusă să ajute cu nimic România în cazul nici unei agresiuni. În special bulgarii nu ar ajuta România în cazul unei agresiuni germane. Cel mult, Bulgaria ar păstra o neutralitate binevoitoare față de România dacă aceasta ar accepta o rectificare a frontierei în Dobrogea. Bulgaria părea mai favorabilă unui eventual pact de asistență mutuală turco-bulgaro-iugoslav propus de Belgrad împotriva oricărei agresiuni germano-italiene. Bulgaria punea însă condiția să i se acorde o ieșire la Marea Egee.⁴

Pactul Ribbentrop – Molotov a avut un profund ecou la Sofia, determinând o apropiere substanțială între Bulgaria și Uniunea Sovietică, susținută de dezvoltarea unui puternic curent rusofil în societatea bulgară. Încheierea Pactului germano-sovietic a permis ca în opinia publică să se împace orientarea pro-germană cu tradiționala rusofilie a poporului bulgar. Chiar și

² DDI, nona serie; 1939-1943, volume V, doc. nr. 13, p. 102-104, tg nr. 3073 din Sofia, 26 iunie 1940, Magistrați (ministrul la Sofia) către Ciano (ministrul de Externe).

³ DDF, 2-e serie, tome XIX, doc. nr. 123, p. 124, tg. nr. 403, din Bruxelles, 26 august 1939, Bargeton (ambasadorul Franței la Bruxelles) către George Bonnet (ministrul Afacerilor Externe).

⁴ DDF, 2 e serie, tome XIX, doc. nr. 238, p.239-240, Note d'information de M. Nac, Paris, 30 aout 1939.

cercurile oficiale puteau să se orienteze spre Moscova fără a se mai teme de suspiciunea Germaniei. Presa bulgară considera că noul pact era „cel mai important eveniment din ultimii 20 de ani”, comentându-l de la bun început cu speranță și satisfacție. De altfel, speranțele într-un sprijin rusesc pentru Bulgaria fuseseră trezite mai devreme, de vizita lui Potemkin la Sofia. Ziarele bulgare din 23 august 1939 exprimau încrederea și speranțele revizioniste bulgare ce se legau de Pactul de neagresiune germano-sovietic. Ziarul „Mir” scria că Acordul de la München a fost prima etapă, iar noul pact pregătea a doua etapă, vizând rezolvarea revendicărilor privind Polonia, Basarabia, Transilvania, Dobrogea, Tracia și altele. Ziarul „Slovo” prevedea că pactul va slăbi garanțiile anglo-franceze, determinând statele care contau zadarnic pe aceste garanții să-și reglementeze litigiile cu vecinii prin cedări. Ziarul „Dnes”, oficiosul guvernului, declara în mod generic că înțelegerea germano-rusă „va impune tuturor o revizuire de pozițiuni.”⁵

Într-o analiză judicioasă și bine argumentată bazată pe numeroase informații, ministrul plenipotențiar român la Sofia, Filotti, releva amploarea curentului rusofil din opinia publică și clasa politică bulgară: „Sub impresia înaintării sovietelor și în speranța unui sprijin politic, care s-a făcut până acum zadarnic așteptat din partea Germaniei, cumpăna opiniei publice bulgare și a presei înclină din ce în ce mai pronunțat spre U.R.S.S. Până și cele mai conservatoare elemente din societate, pătrunse până acum de aversiune față de bolșevism își manifestă deodată fățiș simpatia și respectul pentru Rusia.” Chiar și grupările de extremă dreapta în frunte cu Țankov declarau deschis că numai Moscova putea satisface aspirațiile bulgare, chiar dacă din aceasta ar decurge primejdia unui regim comunist. Președintele Sobraniei i-a spus unei personalități străine din Sofia că Bulgaria va rămâne „neutră până la judecata din urmă”, când își va realiza dezideratele cu ajutorul Rusiei. În acest sens, era clar că Bulgaria „ar vedea cu mulțumire un atac rusesc asupra Basarabiei”. Filotti considera că „poporul bulgar, trezit brusc la vechea rusofilie, aspiră din nou să devină campionul Rusiei în Balcani”. Clasa politică bulgară dovedea „miopie” politică, acceptând riscul real al unei hegemonii sovietice, de dragul

⁵ AMAE, fond Bulgaria, vol. 12, fila 177, tel.nr.2296 din Sofia, 23 august 1939, Filotti către Gafencu.

extinderii teritoriale. „Numai unii patrioți adevărați își dau seama că cele câteva mii de kilometri pătrați ai Cadrilaterului nu ar merita sacrificiul independenței Bulgariei întregi.”⁶

Discutând cu ministrul plenipotențiar al Franței la Sofia, la 29 august 1939, Kioseivanov nu și-a ascuns satisfacția pentru încheierea Pactului germano-sovietic, arătând că acesta corespundea pe deplin sentimentelor și dorințelor opiniei publice bulgare. Unii ziariști bulgari, „în exuberanța lor”, uitau primejdia comunistă și, în discuții particulare, își exprimau speranța că faimosul lider comunist bulgar Gheorghii Dimitrov, aflat la Moscova, ar putea exercita asupra lui Stalin o influență favorabilă Bulgariei.⁷ La 11 septembrie 1939 presa bulgară scria cu satisfacție despre „întoarcerea Rusiei la politica lui Petru cel Mare”.⁸ În raportul său din 18 septembrie, Filotti releva cu o mare putere de sugestie: „Faptul cel mai izbitor în ultimele zile este intensitatea cu care se manifestă din nou vechea rusofilie a bulgarilor. Lăsând la o parte orice rezervă față de regimul sovietic ca atare, ziarele sunt pline de articole, știri și fotografii, arătând admirația pentru puterea rusească și satisfacția pentru reafirmarea ei în Europa. Nici un cuvânt de regret nu se aude pentru soarta Poloniei, care a arătat totuși atâta prietenie Bulgariei”, în toată perioada interbelică. În acel moment, Polonia cădea sub ocupația sovietică și germană. Ziarele din Sofia speculau cu simpatie pretensele răscoale ale rușilor și ucrainenilor din Bucovina și Basarabia, precum și o posibilă ofensivă sovietică împotriva României. Presa bulgară sublinia că Turcia nu va ajuta România într-un război împotriva Rusiei⁹. Experimentatul diplomat român considera că acest „pronunțat curent rusofil” din septembrie 1939 a ajuns la o amploare comparabilă cu cel existent în Bulgaria la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX („când toate simpatiile bulgarilor erau îndreptate spre Rusia”). Desigur, trendul pro-rus „merge mână în mână cu admirațiunea și încrederea în forța germană.”¹⁰

⁶ Ibidem, fila 238, tel.nr.2726 din Sofia, din 28 septembrie 1939, Filotti către Externe București.

⁷ Ibidem, fila 191, tel.2378 din 29 august 1939, din Sofia, Filotti către Gafencu.

⁸ Ibidem, fila 208, tel.nr.2516 din Sofia, 11 septembrie 1939, Filotti către Gafencu.

⁹ Ibidem, fila 219, Tel.nr.2602 din Sofia, 18 septembrie 1939, Filotti către Externe.

¹⁰ AMAE, fondul Bulgaria, vol.12, fila 220, tel.nr.2638 din Sofia, 20 septembrie, Filotti către Gafencu.

Ziarul oficios al guvernului de la Sofia „Dnes” publica articole semnificative pline de elogii pentru noua politică a Rusiei, considerând „justificate pretențiile teritoriale rusești bazate pe drepturi naționale”. „Dnes” susținea în mod eronat că Rusia ar fi renunțat la propagarea revoluției.¹¹ La 29 septembrie, sub titluri enorme pe întreaga pagină, toate ziarele bulgare, anunțau concentrări de trupe române la frontiera Basarabiei. Articolele sugerau impresia că U.R.S.S. se pregătea să formuleze pretenții contra României, iar Germania se dezinteresa de chestiunea Basarabiei, pe care o considera o problemă pur rusească. Gazetele din Sofia comunicau știrea eronată că Saracioglu, care de la Moscova va merge la București, ar fi purtătorul revendicărilor teritoriale sovietice.¹² La 30 octombrie **presa bulgară** continua să prezinte drept alarmantă situația de la frontiera româno-sovietică. Se scria că se concentrau trupele rusești și române, că autoritățile române evacuaau arhivele din Basarabia, iar proprietarii își lichidau moșiile de acolo.¹³

În contextul Pactului Ribbentrop-Molotov, șeful guvernului și al diplomației Bulgariei, Gheorghi **Kioseivanov se dovedea foarte bine informat și avea o remarcabilă capacitate de previziune politică**. Kioseivanov cunoștea dinainte tendința de apropiere germano-sovietică, care era o mare surpriză în epocă. Ribbentrop i-a spus lui Kioseivanov în timpul vizitei sale la Berlin (la începutul lui iulie 1939) că Germania nu se temea de tratativele puterilor democratice cu Moscova, deoarece el era convins că Rusia va rămâne neutră. Însă „dacă Reichul ar dori o înțelegere cu Rusia, ar fi o chestiune de trei zile”, i-a spus Ribbentrop premierului bulgar.¹⁴ Aserțiunea a fost confirmată de evenimente.

Cercurile politice bulgare presupuneau că la Moscova s-a încheiat un acord secret sovieto-german pentru o colaborare mai strânsă. Bulgarii credeau că prietenia sovieto-germană va determina Turcia să nu intre în război de partea Angliei, de teama amenințării ruse. Riscul unui atac turco-englez împotriva Bulgariei scădea. Totodată creștea șansa Bulgariei de a-și realiza revendicările teritoriale cu ajutorul Rusiei împotriva României.

¹¹ Ibidem, fila 242, tel.nr.2756 din Sofia, 29 septembrie 1939, Filotti către Gafencu.

¹² Ibidem, fila 243, tel.nr.2759, din Sofia, 29 septembrie 1939, Filotti către Gafencu.

¹³ AMAE, fond Bulgaria, vol.12, fila 302, tel.nr.3773 din Sofia, 30 octombrie 1939, Filotti către Externe București.

¹⁴ Ibidem, fila 178, tel.nr.2297 din Sofia, 23 august 1939, Filotti către Gafencu.

De aceea, pactul nu a stârnit la Sofia „nici o neliniște”, ci doar satisfacție și speranță. Bulgaria își continua însă politica sa de neutralitate în strânsă legătură cu Iugoslavia.¹⁵

La doar trei zile după semnarea Pactului Ribbentrop-Molotov, Kioseivanov știa bine și îi spunea clar ministrului plenipotențiar al Greciei la Sofia că Pactul public era însoțit de „un acord secret germano-sovietic, prevăzând unele modificări teritoriale și recunoașterea reciprocă a unor zone de influență în Sud-Estul european.” Diplomatul grec i-a comunicat informația și lui Filotti, care a transmis-o Ministerului de Externe al României. Kioseivanov prevedea că războiul dintre Germania și Polonia va fi localizat și se va termina repede prin succesul Germaniei. Puterile occidentale nu vor interveni în mod decisiv, iar Italia va rămâne neutră, de acord cu Germania. Liderii de la Sofia au hotărât că Bulgaria va rămâne neutră și va obține revizuirea frontierelor cu ajutorul acelor mari puteri care aveau să decidă noua ordine în Europa.¹⁶

Kioseivanov credea că Reichul avea interesul să respecte neutralitatea țărilor balcanice și că Anglia va trebui să facă la fel. Premierul bulgar era convins că Turcia, de teama Rusiei, nu se va angaja în război de partea Angliei și Franței. Turcia și Bulgaria înțelegeau că Uniunea Sovietică nu va accepta ca Strâmtoarele să fie deschise trecerii flotei engleze spre Marea Neagră. Kioseivanov îi spunea lui Filotti că Germania va da U.R.S.S.-ului părțile ucrainene din Polonia, fapt care avea „să trezească alte poftă rusești.” Kioseivanov era „convins de forța și dreptatea Germaniei” și raționa “prin prisma argumentelor germane”, Bulgaria așteptând cu încredere sprijinul lui Hitler la momentul potrivit, constata Filotti în raportul său către București.¹⁷

La 21 septembrie 1939, Kioseivanov aprecia cu realism în fața diplomatului român că acțiunea sovietică în Polonia constituia începutul unei noi politici „imperialiste” care trebuia să trezească neliniștea statelor balcanice. Însă, „Germania nu va renunța la influența ei economică în statele din sud-est”, iar înțelegerea germano-rusă nu va depăși stadiul Pactului de

¹⁵ Ibidem, fila 183, tel.nr.2333 din Sofia, 25 august 1939, Filotti către Gafencu.

¹⁶ Ibidem, fila 187, tel.nr.2349 din Sofia, 26 august 1939, Filotti către Externe București; Ibidem, fila 190, tel.nr.2377 din Sofia, 29 august 1939, Filotti către Externe, București.

¹⁷ Ibidem, fila 195, tel.nr.2395 din Sofia, 31 august 1939, Filotti către Externe București.

neagresiune (nu va deveni o alianță veritabilă), estima cu realism premierul Kioseivanov. El îi spunea lui Filotti că Rusia îi va cere lui Saracioglu, aflat în vizită la Moscova, împiedicarea accesului naval al Marii Britanii în Dardanele și în Marea Neagră.¹⁸

În contradicție cu entuziasmul rusofil al opiniei publice bulgare, șeful guvernului de la Sofia înțelegea că „primejdia nu numai pentru Balcani, dar pentru întreaga Europă vine din partea Rusiei”, amenințând ca „întreg continentul să cadă pradă bolșevismului”. El era informat că Germania nu a consimțit să lase Rusiei mână liberă în Balcani. Dimpotrivă, Berlinul a abandonat Sovietelor statele baltice, tocmai spre a păstra spațiul vital economic din Peninsula Balcanică. Ribbentrop i-a spus acest lucru contelui Csáky care i l-a transmis lui Kioseivanov prin intermediul ministrului Bulgariei la Budapesta. Totuși Kioseivanov își dădea seama că Germania nu era în stare să se opună expansiunii rusești în Balcani, atâta timp cât va fi în război cu Franța și Anglia. Pentru a opri expansiunea sovietică, era nevoie de convocarea unei Conferințe europene care să încheie pacea. Toate speranțele Bulgariei se îndreptau spre o astfel de conferință, de la care aștepta și revizuirea pașnică a frontierelor. Analiza premierului bulgar era influențată de gândirea prudentă, moderată și inteligentă a țarului Boris. Acesta înțelegea bine pericolul reprezentat de expansiunea sovietică pentru Bulgaria și regimul său. Kioseivanov considera că în societatea bulgară s-a reactivat curentul rusofil tradițional bazat pe sentimentul slav tradițional, străin însă de simpatii procomuniste. El afirma că acest curent rusofil nu avea influență asupra guvernului, ceea ce în mod evident nu corespundea realității¹⁹.

În ce a constat **strângerea relațiilor bulgaro-sovietice după Pactul Ribbentrop-Molotov?** Agenția TASS a trimis la sfârșitul lui august 1939 un corespondent permanent la Sofia. Legația U.R.S.S. la Sofia a oferit o recepție în 19 septembrie 1939 la care au participat președintele Sôbraniei și președintele Comisiei Afacerilor Străine alături de numeroși deputați, ziariști și intelectuali.²⁰ În cursul recepției, însărcinatul cu afaceri sovietic (șeful Legației) a declarat în fața invitaților săi bulgari, că Moscova

¹⁸ Ibidem, fila 225, tel.nr.2651 din Sofia, 21 septembrie 1939, Filotti către Gafencu.

¹⁹ Ibidem, fila 266, tel.nr.2915, din Sofia, 15 octombrie 1939, Filotti către Gafencu.

²⁰ Ibidem, fila 220, tel.nr.2638, din Sofia, 30 septembrie 1939, Filotti către Gafencu.

va sprijini retrocedarea Dobrogei de Sud către Bulgaria, dar nu și ieșirea la Marea Egee. Această declarație a ajuns și la cunoștința ministrului elen la Sofia, care era mulțumit de faptul că Moscova nu susținea pretențiile teritoriale ale Bulgariei împotriva Greciei.²¹

La 28 septembrie 1939, guvernul Bulgariei și-a dat agrementul pentru numirea unui nou ministru plenipotențiar al U.R.S.S. la Sofia, în persoana lui **Lavrentiev**, fostul șef al secției pentru Sud-Estul Europei din Comisariatul Afacerilor Străine. Până atunci, vreme de peste un an, după plecarea fostului ministru plenipotențiar sovietic Raskolnikov, Legațiunea U.R.S.S. la Sofia fusese condusă doar de un însărcinat de afaceri.²² Noul ministru al U.R.S.S. la Sofia, **Lavrentiev** i-a remis țarului Boris scrisorile sale de acreditare la 7 noiembrie 1939. Diplomatul sovietic a vorbit despre dezvoltarea colaborării amicale între U.R.S.S. și Bulgaria în domeniul politic, economic și cultural, bazată pe rudenia istorică a celor două țări și pe înțelegerea reciprocă a intereselor lor specifice. Țarul a accentuat dorința de pace și prietenia cordială ruso-bulgară, corespunzând intereselor celor două țări.²³ Evenimentul era puternic reliefat de presa bulgară. Comentariile erau foarte călduroase, insistând asupra rudeniei istorice și politicii comune de pace. Ziarul „Slovo” aprecia că se reluau relațiile strânse de prietenie ruso-bulgară din trecut (de dinainte de Primul Război Mondial).²⁴

În toamna anului 1939, Kremlinul a **propus un pact de asistență mutuală sovieto-bulgar**. Sofia l-a respins la 26 noiembrie 1939, propunând în schimb un pact de prietenie și neagresiune ruso-bulgar. Sofia a informat Berlinul și Bucureștiul despre propunerea sovietică²⁵. Kioseivanov dezmințea însă zvonul despre presiunile sovietice pentru obținerea unei baze militare ruse în portul bulgar Burgas.²⁶ În realitate, Moscova

²¹ Ibidem, fila 234, tel.2721 din Sofia, 27 septembrie 1939, Filotti către Gafencu.

²² Ibidem, fila 237, tel.nr.2735 din Sofia, 28 septembrie 1939, Filotti către Gafencu.

²³ AMAE, fond Bulgaria, vol.12, f. 315, tel.nr.3185, 7 noiembrie, din Sofia, Filotti către Gafencu.

²⁴ Ibidem, vol.12, fila 318, tel.nr.3203 din Sofia, 7 noiembrie 1939, Filotti către Externe București.

²⁵ Barbara Jelavich, *Istoria Balcanilor*, București, 2000, p.213; Ion Calafeteanu, *Diplomația...*, p.189.

²⁶ AMAE, fond Bulgaria, vol.12, fila 300, tel.nr.3064 din Sofia, 27 octombrie 1939, Filotti către Gafencu.

dorea instalarea de trupe sovietice în Bulgaria, dar țarul Boris a refuzat mereu, apărând suveranitatea țării sale și stabilitatea regimului său politic²⁷. Țarul Boris se temea și de primejdia unei eventuale granițe comune sovieto-bulgare, respingând sugestia lui Stalin de a pretinde întreaga Dobroge. El s-a mulțumit cu anexarea Dobrogei de Sud printr-un tratat bilateral cu România.

Bulgaria l-a trimis în misiune la Moscova pe comandantul Aviației, colonelul Boidev, pentru a încheia o **convenție aeriană bulgaro-sovietică** și a pregăti încheierea unei noi Convenții comerciale între cele două țări. Se zvonea chiar că Kioseivanov va întreprinde o vizită la Moscova (care nu s-a împlinit însă).²⁸ Demersul pentru încheierea Convenției de stabilire a unei linii de comunicație aeriene între Bulgaria și U.R.S.S. era considerat de Filotti ca o „primă manifestațiune a dorinței de penetrațiune a Sovietelor în Balcani.” Aceasta, era cu atât mai importantă cu cât după ocuparea Poloniei a dispărut linia aeriană poloneză Lot de pe traseul Varșovia-București-Sofia-Salonic, iar Bulgaria refuza să pună în aplicare Convenția aeriană cu România, încheiată încă din 1937, privind asigurarea transportului aerian pe linia București-Sofia de către compania românească Lares.²⁹

În negocierile purtate de Boidev la Moscova, s-a propus ca sovieticii să preia succesiunea fostei linii aeriene poloneze spre Balcani, urmând ca noua linie aeriană rusă spre Sofia să treacă peste teritoriul României. Astfel, Bulgaria putea să refuze în continuare aplicarea Convenției aeriene româno-bulgare.³⁰

Deoarece nu exista o Convenție sovieto-română în acest sens, iar tratativele pentru încheierea unei astfel de Convenții ar fi necesitat timp, bulgarii și sovieticii au hotărât ca noua linie aeriană rusă să urmeze traseul Moscova-Odesa-Burgas-Sofia, peste Marea Neagră, fără a atinge spațiul aerian românesc. Faptul dovedea voința Uniunii Sovietice de a înființa cât mai curând legătura aeriană cu Sofia.³¹

²⁷ Grigore Gafencu, *Preliminarii...* p.119-140. Florin Constantiniu, 1941, p.146-147.

²⁸ AMAE, fond Bulgaria, vol.12, fila 241, tel.nr.2762, din Sofia, 29 septembrie 1939, Filotti către Gafencu.

²⁹ Ibidem, fila 232, tel.nr.2697 din Sofia, 25 septembrie 1939, Filotti către Gafencu.

³⁰ Ibidem, fila 245, tel.nr.2827 din Sofia, 5 octombrie 1933, Filotti către Externe București.

³¹ Ibidem, fila 249, tel.nr.2877 din Sofia, 10 octombrie 1939, Filotti către Externe București.

Colonelul Boidev s-a înapoiat la Sofia fără a fi semnat Convenția aeriană, negocierile fiind continuate de ministrul plenipotențiar al Bulgariei la Moscova. Filotti a insistat pe lângă Kioseivanov pentru punerea în vigoare a Convenției aeriene româno-bulgare, care a devenit și mai necesară pentru ambele țări de când a dispărut linia polonă. În acest fel, Bulgaria ar da o dovadă concretă a politicii sale amicale pe care o proclama, iar în schimb România ar face concesii în chestiunea ferry-boat-ului. Premierul bulgar i-a dat lui Filotti „pentru a zecea oară răspunsul stereotip și inoperant că va interveni pe lângă autoritățile militare pentru aplanarea dificultăților ce mai există”.³² **Convenția aeriană** bulgaro-sovietică a fost semnată de Kioseivanov și Lavrentiev, ministrul plenipotențiar al U.R.S.S. la Sofia la 11 decembrie 1939.³³

Au început tratativele pentru un **acord economic sovieto-bulgar**. Bulgaria voia să cumpere din U.R.S.S. îndeosebi produse petrolifere care constituiau principala ei preocupare economică.³⁴ Negocierile economice bulgaro-sovietice au fost purtate la Moscova de o delegație bulgară importantă, în frunte cu ministrul de finanțe Dobri Bojilov și cu guvernatorul Băncii Naționale, Gunev. Bulgaria voia să cumpere petrol rusesc, plătit prin clearing. Bulgaria va exporta în Rusia mai ales tutun. Se va încheia un nou tratat de comerț și navigație prin care se va înființa o linie de navigație maritimă regulată între Odesa și Varna, deservită de vapoare rusești și bulgărești.³⁵

În concluzie, Pactul Ribbentrop-Molotov a favorizat o dezvoltare spectaculoasă a relațiilor dintre Bulgaria și URSS, având la bază în principal pretențiile lor teritoriale împotriva României. România va fi obligată să cedeze Dobrogea de Sud, în condițiile în care Bulgaria avea sprijinul decisiv atât al lui Stalin, cât și al lui Hitler și Mussolini, care concureau pentru atragerea Sofiei.

³² Ibidem, fila 260, tel.nr.2918 din Sofia, 14 octombrie 1939, Filotti către Externe București.

³³ AMAE, fond Bulgaria, vol.12, fila 373, Tel.nr.3556 din Sofia, 11 dec.1939, Filotti către Gafencu.

³⁴ Ibidem, fila 319, tel.nr.3204 din Sofia, 8 noiembrie 1939, Filotti către Externe București.

³⁵ Ibidem, fila 375, tel.nr.3591 din Sofia, 14 decembrie 1939, Filotti către Gafencu.

SOME CONSIDERATIONS UPON THE CHARACTERISTICS OF HISTORY PRODUCTION IN ROMANIA UNDER COMMUNISM (1963-1974)

Bogdan C. Iacob*

Abstract

How the history produced in totalitarian regimes, who masters it and how is it used? The history production in communist Romania was linked to specific centers and to the scientific research which was at all times under the control of the State-Party. The present article attempts to make a comparative approach to the soviet model and thus to provide some of the characteristics of the period 1963-1974, period which marks a return to the national aspect as far as the history production is concentrated. The article approaches the matter of restructuring the centers of history productions in order to address this new political trend and its implications on the use of history.

In 1948, a law issued by the newly installed communist regime transformed the Romanian Academy into the Academy of the People's Republic of Romania. The new institution had 6 sections and 25 subsections, and gave priority to the exact and applied sciences, placing the socio-human sciences last in rank of importance. The Academy, restructured by the new regime, had 66 members nominated by presidential decree and dispersed into 6 scientific sections. From amongst the former members of the Academy, 19 had been kept as acting members and 15 as honorary members; most were specialists in theoretical and applied sciences.

In 1969, a decision of the Council of Ministers removed 12 institutes and centers of medical research in Bucharest, Cluj, Iasi, Timisoara and Târgu Mures from the system of the Academy and placed them under the direction of the Academy of

* **Drd. Central European University, Budapest**

Medical Sciences. After 1970, a newly founded Academy of Social and Political Sciences swallowed up all of the Academy's institutes of socio-human sciences. In 1974, the modifications of the Academy's code of bylaws put it under the direction of the National Council for Science and Technology, and in the course of the same year, the Academy was stripped of all of its remaining institutes in Bucharest and other major cities - institutes of mathematics, statistics, geography, linguistics, literary history, folklore, the Astronomical Observatory and others - which were redistributed to the ministries of education and culture.

These two periods in the evolution of the Academy in Romania indicate a specific dynamic in the higher education and scientific production under communism. At first, the Academy was transformed into a mega-structure in the context of the 'Sovietization' of scientific and academic activity and production in the country. It was following, at least formally, the already established model from the USSR of "reforming" the Academy into an enormous, pyramidal, omnipotent institution according with the aim of "bringing science closer to life" (*nauka v zhizn*). In the first two decades of the communist regime, the Academy and its scientific network grew considerably, from 7 research facilities with nearly 400 scientific collaborators in 1948 to 56 institutes or centers with about 2,500 employees in 1966.¹

The role and situation of history-production under communism in Romania was directly connected with the dynamics in the institutionalization of scientific research and higher-education. At the time of the initial Academy-centered

¹ For a comparative insight in relation with the Soviet case, the blueprint situation, see the works of Michael David-Fox, *Academia in upheaval: origins, transfers, and transformations of the communist academic regime in Russia and East Central Europe* (Westport, Conn.: Bergin&Garey, 2000), edited, and *Revolution of the mind: higher learning among the Bolsheviks, 1918-1929* (Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1997); also Loren R. Graham, *The Soviet Academy of Sciences and the Communist Party, 1927-1932* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1967), Alexander Vucinich, *Empire of Knowledge: the Academy of Sciences of the USSR (1917-1970)* (Berkeley: University of California Press, ©1984), Loren R. Graham ed., *Science and the Soviet Social Order* (Cambridge: Harvard University Press, 1990), Vera Tolz, *Russian academicians and the revolution: combining professionalism and politics* (New York: St. Martin's Press, 1997).

organization, the Historical Section added other specialties, and became the Section of Historical Sciences, Philosophical Sciences, Economic and Legal Sciences until 1965, when it reverted to the name of Historical Section. In 1949, the Section began to direct subordinate research institutes, such as those of history and those of archaeology in Bucharest, Iasi and Cluj, to which the Institute of South Eastern European Studies was later added. In time, several institutes of research in social sciences and the humanities where the relative weight of the historical sciences was greater, such as, for example, those in Sibiu, Târgu Mures and Craiova, also came under the direction of the Section. In accordance with the decreasing role of the Academy and the rejuvenated role of the University, the period 1963-1965 is the beginning of a second stage in the process of institutionalization of historians' activity. Reflective of the 'national turn' of the communist regime, historians and their activity are allowed further specialization and scholarly autonomy. Institutes and academic journals are organized so that to reflect the stage of maturity of scientific activity of nation historiography under the communist regime. However, because of the accentuation of the nationalization of communism, and of the implicit instrumentalizing of history for the purpose of integrating communism as a phenomenon into a wider national narrative, between 1972 and 1975 Institutes, Journals and History Departments go through another wave of further institutional structuring and thematic tuning. Ultimately, 1980s are dominated by a renewed focus on institutional and academic centralization motivated by the paroxysm of the process of "making sense" of the national-communist past and present.

Considering that there has already been published research about the period between 1947 and 1963², in the present paper I will be dwelling mainly on the nature and

² See Michael J. Rura, *Reinterpretation of History as a Method of Furthering Communism in Romania*, (Washington D.C./Georgetown University Press, 1961), Vlad Georgescu, *Politică și Istorie: Cazul Comuniștilor Români* (München/Jon Dumitru-Verlag, 1981), Al. Zub, *Orizont Inchis. Istoriografia Română sub Dictatură* (Iași/ Institutul European, 2000), Andi Mihalache, *Istorie și Practici Discursive în România "Democrat-Populară"* (București/Editura Albatros, 2003), Florin Muller, *Politică și Istoriografie în România: 1948 - 1964* (Cluj-Napoca: Nereamia Napocae, 2003).

features of the above-mentioned “national turn”. In this article, I will attempt to reformulate some of the main topics of the discussion about the role of history writing in the process of the nationalization of Romanian communism. And I will do this by also integrating my approach within the more general literature on the history of communism, and particularly that of Stalinism.

The “national turn” in the historical field³ has two fundamental aspects: an institutional and a thematic one. The “national turn” generated an altering of the functions and manner of the institutionalization of history as a science in the context of state socialism, while at the same time, it impacted upon the complex historiographical themes reflective of the new organizational framework. At the time, and generally speaking throughout the entire communist period, there were roughly three types of agency, under circumstances of momentous dispositions among them, influenced the “physiognomy” of history production in Romania: the academic communities (I use the plural in order to hint the possibility of “schools-like” inter-personal arrangements); the institutions involved and concerned with history-production; and the communist state (leadership and/or sectors).

The “national turn” was a phenomenon that characterized first the communist polity in itself and then the writing of history. The years 1957 and 1958 are those of the shift in power at the Moscow center simultaneous with the clarification of the profile/composition of RWP “elite corps”. Subsequently, the first steps toward a historical coinage of domestic leadership dynamics (domestic communists and “Moscow legatees”, between Stalinizers and de-Stalinizers, etc.) are taken under circumstances favorable for advances toward national legitimation of the party (the retreat of the KGB councilors, of the Red Army, the gradual weakening of the Sovroms, the rehabilitation of bits and parts of national culture and heritage, etc). Overall, however, these steps toward mediation between the local level and that of the bloc are timid, thus making the 1958-1961 period one of intense debate for

³ I define the historical field as a space encompassing institutional and interpersonal multiplicities generated by conflicting claims of scientific proficiency, by aggrandizements of symbolic prestige, and by monopolies of historical representation.

foreign scholarship on whether that was the beginning of significant departure toward an autonomous path or not.⁴ However, all authors agree that the June 1960 third Congress of RWP and the December 1961 CC Plenum subsumed into “*signaling*” a deviationist turn in communist Romania. Incidentally, at the 1961 CC plenum Gheorghiu-Dej reiterated the necessity for drafting a party history. On the same occasion Nicolae Ceaușescu, a CC secretary at the time, said that a “scientific” history of the party should be written. It would “put an end to the idealization and superficial analysis on which it is today based.”⁵ Thus promptly, 1960-1961 are the years of the publishing of the first and second edition of a textbook for party history – the only attempt of such kind materialized in print throughout the entire communist period in Romania.

The above transformations at the political level have an interesting counterpart in the dynamic of leadership at the level

⁴ See the Ghiță Ionescu-Stephan Fischer Galați and its re-reading by Ken Jowitt, Martin Shafir, and later Vladimir Tismaneanu. On periodization of Romanian communism and its interpretation in the state-society framework, see the comprehensive studies Ghiță Ionescu, *Communism in Rumania 1944-1952* (London: Oxford university Press 1964), Stephan Fischer-Galați, *The New Rumania: from People's Democracy to Socialist Republic* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1967), Kenneth Jowitt, *Revolutionary Breakthroughs and National Development: the Case of Romania, 1944-1965* (Berkeley: University of California Press, 1971), Robert R. King, *History of the Romanian Communist Party* (Stanford, California: Stanford University, Hoover Institute Press, 1980), Martin Shafir, *Romania – Politics, Economics, and Society - political stagnation and simulated change* (London: Frances Pinter Press, 1985), and Vladimir Tismăneanu, *Stalinism for all Seasons – a Political History of Romanian Communism* (Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press, 2003).

⁵ See Robert R. King, *History of the Romanian Communist Party* (Stanford, California: Stanford University, Hoover Institute Press, 1980), pp.4. This statement is strikingly similar with the one made in the 1938 resolution of the USSR Politburo that hailed the publication of the *Short Course* as “the end of the arbitrariness and confusion and of the superfluity of different opinions prevailing in various textbooks”. It was a moment of acknowledgment for the attainment of an “intellectual orthodoxy” in historical writing [see in Konstantin F. Shteppa, *Russian historians and the Soviet State* (New Brunswick/New Jersey: Rutgers University Press, 1962), John Barber, *Soviet historians in crisis, 1928-1932* (New York, N.Y.: Holmes & Meier, 1981), Roger D. Markwick, *Rewriting history in soviet Russia: the politics of revisionist historiography, 1956-1974*, foreword by Donald J. Raleigh, (Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave, 2001), or Nancy Whittier Heer, *Politics and history in the Soviet Union* (Cambridge: MIT Press, 1971)]; the exact aim which in Romania won't be achieved until the *Platforma Program* of the 1974 Xth Party Congress.

of the main institutions dealing with history-production. I am making reference here at the installment of directors at the Bucharest History Institute, Romanian Academy, Institute of Party History or the Association of Slavists in Romania who could claim bragging rights of domestic (national?) legitimacy within the historical field, while being at the same time trustworthy from the point of view of party personnel policy at the time. There are two categories here: Andrei Oțetea (head of the History Institute from 1957 till 1970) Emil Petrovici⁶ (head of the Association of the Slavists from Romania between 1956 and 1968) were one a historian and the second a linguist/folklorist who can be branded as “fellow travelers” (*poputchik*)⁷. They were representatives of the “progressive” movement, with established status in the domestic intellectual community. They were ‘national personalities’ who were both signaling the RWP’s renewed trust in Romanian intellectuals while also offering credibility to the party’s first signs of a ‘national turn’. In the second category fall individuals such as Ion Popescu-Puțuri (head of the Institute of Party History from 1961 onwards) and Athanasie Joja (president of the Romanian Academy from 1959 till 1963). Both of them are important figures of communist inter-war intellectual milieu. Joja was in

⁶ He was originally from Vojevodina and “distinguished” himself during his 1949-1954 period when he wrote various studies on Romanian culture and literature in Transylvania.

⁷ The term was introduced by Trotsky in his article on literature in *Pravda*. He defined fellow-travelers as writers who did not come from the proletariat or openly espoused communist principles, writers who wrote fiction that was “more or less organically connected with the Revolution, but...at the same time not the art of the Revolution.” A term from the same category as “fellow travelers” is *smenovekhovtsy*, “the nationalist intellectuals who accepted the Bolshevik offer to work on behalf of *korenizatsiia*”, and in a more general way nationalist intellectuals who were cooperating with and working under communism because they considered it as providing for the national interest and needs, in spite of disregarding its ideology. For an updated discussion of the two terms see Terry Martin – *The affirmative action empire – nations and nationalism in the Soviet Union, 1923-1939* (Ithaca/London: Cornell University Press, 2001), Erik van Ree, *The political thought of Joseph Stalin – a study in twentieth-century patriotism* (London/New York: RoutledgeCurzon, 2002) Michael S. Gorham, *Speaking Soviet Tongues – language culture and the politics of voice in revolutionary Russia* (DeKalb, Illinois: Northern Illinois University Press, 2003), or Brandenberger, David, *National Bolshevism: Stalinist mass culture and the formation of modern Russian national identity, 1931-1956* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2002).

the 1930s president of the umbrella civic organization named “Blocul pentru apărarea libertăților democratice” (among other of his activities), while Popescu-Puțuri will prove a crucial figure because he was one of the few figures of Romanian communism who took position against the 1940 Comintern directives that were describing Romania as a “multinational, imperialist country”. What I am aiming at through this insertion of a mini-biographical section on some of these individuals is to suggest a change in focus in the party personnel approach in the field, which can be seen as antedating the more substantial ‘national turn’.

The next time slot in the history of Romanian communism, that between 1963 and 1969, can be construed to be a “saddle period” (*Sattelzeit*)⁸, when a conceptual synthesis was attempted and constructed through a combination of the “creative interpretation of Marxism-Leninism”⁹ and of the “making sense of the [national] past”¹⁰. By branding this period

⁸ Here I am ‘dwarfing’ the general concept promoted by Koselleck to the purposes of my research; my usage of it is relying mainly on its heuristic worth: if understood as describing a crystallization of the self-definitions and self-ascriptions of a society in the context of modernity, “the saddle period” can be indicative of macro-dynamics of a community’s representation within a designated period of time. By contrast my reading, the “saddle period”, according to Koselleck is “a frame of reference that has been clarified theoretically” within which translations of changes in the old fields of meaning, at the level of both social and political experience, are thematized”, in Reinhart Koselleck, *The Practice of conceptual history*, trans. By Todd Samuel Presner and others, editors Mieke Bal and Hent de Vries (Stanford/Stanford University Press, 2002), pp. 4-5. He applies the concept very generally upon the sequence premodern – modern.

⁹ or as Petre Beraru , while paraphrasing D.D. Roșca, put it one needs to proceed in a **elastically rigid** (*suplețe în fermitate*) manner when pursuing “the social determination o a philosophical theory, its class character and function”; that is, “a politic and ethic critique cannot be detached by the scientific, discipline- dependent, evaluation of its substance.” In Petre Beraru, “Istoria gândirii sociale și filozofice in Romania”, in *Lupta de clasă* [Organ theoretic și politic al CC al PCR], XLV, Seria V, May 1965, pp. 65.

¹⁰ Jörn Rusen uses this phrasing on the basis of his understanding of history as “a culture’s interpretive recollection of the past serving as means to orient the group in the present” Accordingly, operationalizing history, defined in this way, is a fundamental act of making sense of the tradition of a community. Furthermore, this process happens in the context of modernization, “an internal process of rationalization in dealing with the past. Historical studies as an academic discipline indicates forms and stages of the rationalization.” Paraphrasing Rusen, one can say that by undergoing a “national turn”, Romanian communism attempted a “re-enchantment with the past” within the more general operations

as a *Sattelzeit*, I am trying to show how, with the aid of history-production (among other means), national-communism attempted to put together the Marxist-Leninist and “bourgeois” claims of modernization into one experience of national modernity for the 20th century Romania. Documents and programs produced by the party in 1964, 1965, 1968, 1969, and ultimately the April theses of 1971 fundamentally restructured the RCP’s vision of modernization through building state socialism. In the historical field this is reflected in the decisions (*hotărârile*) of the Central Committee about the writing of national and party history from 1965 and 1967, and in the various speeches and exposé of the leadership during commemorative meetings or *vizite de lucru*.¹¹ Subsequently, from 1963/5 till 1971 a new communist discourse of history and national development emerges. It starts from re-definitions of fundamental *topoi* of Marxism-Leninism such as “self-determination”, “socialist patriotism”, and socialist homeland (*patrie a socialismului*), and it continues with the “socialist nation” (*națiunea socialistă*), “socialist/national conscience” (*conștiință socialistă / conștiință națională*), or “learning from the past” (*a învăța din trecut*)¹²; it reaches a sort of discursively prescriptive final stage with the dual “a new communist and spiritual physiognomy in Romania” (*o nouă fizionomie sprituală a națiunii* and *noua fizionomie a societății și comunismului*).

This novel political language of Romanian communism was reinforced and confirmed by a country-wide institutional/administrative reform. I will stop only to some of

of rationalizing societal development. For a more thorough description of Rusen’s theory see Jörn Rusen, “Some theoretical approaches to intercultural comparative historiography”, in *History and Theory*, Vol. 35, No.4, (December 1996), pp. 5-22 and in Jörn Rusen ed., *Western Historical Thinking – an Intercultural Debate* (New York/Oxford: Berghahn Books, 2002).

¹¹50 years anniversary of the Ist Party Congress, of the “*Marea unire*”, of 90 years from the declaration of independence, or the anniversary of the Călugăreni battle or of Ștefan cel Mare, etc. All these and many others such type of events became valuable opportunities of building bit by bit, event by event, the historiographical cannon of national history under communism.

¹²It is contrasted with “the accumulation during successive generations of the cultural and civilizational gains of each of generation”. Learning from the past” is defined as “the operation of making use of the life experience of the past for the organization of the present and future and for adjusting at the present historical context.” See in Victor Săhleanu, “Studierea istoriei științei”, in *Lupta de clasă* [Organ theoretic și politic al CC al PCR], XLV, Seria V, no. 9, September 1965, pp. 47.

its aspects that are concerning history-production. 1963/5-1971 was a period of radical reshuffling of the historical field. The basic technique of this reform was to re-create the institutional structure existent before communism (up to the level of name of institutes) upon which organizations directly coordinated by the CC of RCP or mainly dealing with party history were *grafted*. This was usually done by amassing signals of party-line change, then reform in the structures of party history, and ultimately the reform of the entire field (this sequence, though, should be taken with a grain of salt as it is a generalization that bears case to case corrections).

An immediate consequence of the two *hotărâri* (1965/7) regarding the activity of the Institute of party history was the change of its name and of its periodical with the goal of emphasizing its scientific, research focus, rather than its character of party structure. But the main result of the changes in the RCP's self-historization was reflected in the reform (and re-naming) of the party history museum, which in 1966 was reorganized into the Museum of the revolutionary and democratic movement in Romania – a name indicating the intention of dissolving history of the party in a “good tradition”¹³ of “progressive” national history. In the following year *Revista Muzeelor* had a special issue (*Muzeul de istorie a Partidului Comunist, a mișcării revoluționare și democratice din România*) that contained programmatic texts in relation to the activity of the museum and the motivations of historical representation behind the new role of this institution. I will

¹³ N. Ceausescu, November 1971 in the Exposition on the RCP program of bettering ideological activity, makes a sharp distinction between that which is recuperated from the past and a clarification of what is excised, thus reaching a duality of the national past: bad (abuse/illegality/exploitation) and good (progressiveness, democracy, industrialization) – “besides disreputable *pasts* there is also a past of different nature: we mainly mean by this the past that we are proud of, the one containing the struggle for national and social liberation, the progressive traditions of our education, culture and science – we must take this past into account.” An additional textual observation is that he uses here the plural for the negative type of past because he was referring both to pre-1965 communist times and to pre-1947. see “Expunerea tovarășului N. Ceausescu cu privire la Programul PCR pentru îmbunătățirea activității ideologice, ridicarea nivelului general de cunoaștere și educație socialistă a maselor, pentru așezarea relațiilor din societatea noastră pe baza principiilor eticii și echității socialiste și comuniste (3-5 noiembrie 1971)” in *Anale de Istorie* [Institutul de Studii Istorice și Social-Politice de pe lângă CC al PCR], XVII, no. 7, Editura Politică, București, 1971.

turn now to the overall (big)-picture of the changes in the historical field from 1963/5 to 1970. A sketch of the situation will suggest a move toward specialization, research, recuperation of tradition, autonomy of the academic community, and a renewed emphasis on regional history.

The Romanian Academy in 1965 published its first collection of documents on modern Romanian history (*Documente privind istoria României*); a year earlier, two volumes of the *Istoria României* were published. A measure that reflected this renewed flurry of activity concerning the writing of history was the creation of a separate "Historical Section" (1965) within the Academy. Ultimately, this section will become part and parcel of the Academy of social and political sciences by 1970, gaining the role of coordinative nucleus for all activity of research within the specialized institute in the country. To reinforce this new situation, the Romanian Society for Historical Science is created in 1968; by 1971 it had 3500 members and it also had its own periodical name *Studii și articole de istorie*. At the same time, the "Nicolae Iorga" Institute of History evolution was in direct relation to that of the Romanian Academy. If in 1948 the Institute was fully included in the Romanian Academy, in 1965, as a sign of continuity with its pre-communist history and of an autonomous status, the name of its founder (i.e., Nicolae Iorga) was granted to it; while in 1970 it entered the tutelage of the Academy of social and political sciences. At the same time, its director, Stefan Ștefănescu (from 1970) also became the dean of the History Department of the Bucharest University (from 1974). Moreover, from 1975 onwards the Nicolae Iorga History Institute, alongside with the Archeology Institute and the Institute of South-eastern European Studies became part and parcel of the History Department. This post 1965 development of de/re-centralization of historical studies' higher education represented the process of a domestic re-interpretation of the typical communist procedure of "a stronger connection between higher education, research and production."¹⁴

¹⁴ The prototypical example of this procedure of institutional grafting upon pre-existent organizational structures in the historical field during the "national turn" is the re-emergence of the Institute of South-eastern European Studies. It was originally founded by N. Iorga in 1914, and resurrected in 1937-1947 by Victor Papacostea (who by 1960 was already rehabilitated and again

Furthermore, between 1966 and 1968 a significant number of the directors and deans of the history institutes or departments in the three most important research and university centers in the country are changed: deans – Dumitru Berciu (1966 – Bucharest); C. Ghodaru (1965 - Iași); C. Mureșan (1968 – Cluj); directors – Mircea Petrescu Dâmbovița (A.D. Xenopol Institute Iași – 1967); Al. Rosetti (the Slavists Association Bucharest – 1968). However, the Bucharest and Cluj-Napoca history institutes experience an interesting constancy of leadership through the tenures of Andrei Otetea and C. Daicoviciu, respectively. One possible explanation is that both of them are some of the main representatives of the “new school of Marxist historical studies”; two other names that fall in the same category are Petre Constantinescu-Iași and Emil Condurachi, two other long-standing heads of two very important organization within the historical field: The Committee of Romania Historians and of the Bucharest Archeology Institute. Another such individual is Mihai Berza, the historian who became in 1963 the director of the rejuvenated Institute of southeastern European studies – an organization claiming continuity with the pre-communist times as well. The crowning moment of this evolution of the historical field was the creation in 1972 of the Museum of the History of the Romanian Socialist Republic under the leadership of Florian Georgescu and on the basis of a pre-communist structure that was named the National Museum of Antiques (*antichități*).

A crucial institution within the historical field in Romania under communism was the Institute for historical and social-political studies affiliated to the CC of the RCP (ISISP). ISISP’s activity was a permanent reflection of party-line and leadership dynamics through the comunist period. It was created in 1951 under with the name of the Party History Institute. Immediately after its inception, the Institute issued the first volume of *Documents of the RCP’s history* volume covers the entire period from 1917 to 1944 and it appeared in

publishing) under the name of the Institute for Balkan Study and Research. In 1963 this Institute is re-opened under the directorship of Mihai Berza (1964); the declared goal of it was “to continue and enhance the research guidelines” sketched during the initial two phases of its existence. Ultimately, in 1975 is attached to the History Department of the Bucharest University.

May 1951 with the occasion of the 30-year celebration of the creation of the RCP at the Publishing house of the RWP. However, a second revised and enriched edition appeared in 1953 at the Editura Politică; it was signaling a new approach to the party history, for the criteria of selection were enlarged so that the ensuing volumes could be more comprehensive and detailed Vol. II 1923-1928, 1953; Vol. III, 1929-1933. The first part of the IIIrd volume covered the 1929-1931 period and it was published in 1954; an interesting issue here is that this volume also contained a second part, dealing with 1932-1933, but it was published *only* for internal use of the party activists and elite. The forth and final volume appeared in 1957, containing documentation from 1934-1937 time span.¹⁵ However, by 1965 the CC of the RCP already issued a communiqué that specified the new profile and name of the Institute according to the changes in party leadership and political line. As a consequence, the collection of *Documente ...* was replaced from 1966 onwards by a new one, reflecting both the RCP's new approach on its own history and its new principles of self-legitimization within the broader framework of modern and contemporary history. The new series were entitled *Documente din Istoria mișcării muncitorești din România 1821-1921* [Documents of the working-class movement in Romania],

¹⁵ this series also contains a volume about the Vth Congress of the RCP (1931 Moscow). This event is one of the indicative topics for historiographical transformations in party-line. In the later years of the Dej leadership (after 1958) this was considered as the first moment of distancing from the counterproductive and unrealistic theses of the first decade of the RCP's existence, because at this Congress five fundamental theses were advanced - anti-fascism, eight-hour workday, land reform, "self-determination", and "internationalism". The last two are crucial in relation to alternative interpretations they were given during historical writing under state socialism - they could both mean emancipation and solidarity of the national minorities or misunderstanding of the objective historical situation of the Romanian interwar state (first); balancing between national and international or Cominternism (second). The later, post-1968, readings of the Vth Congress will depend on the manner in which alternative narratives of the 1930s will be linked with the patterns of historical rehabilitation of the RCP. However, considering the attempt of fully inserting *all* RCP Congresses into the *entire* 20th century evolution of the "nation", the emphasis of the Vth one will gradually fade in the later years of the communist period, to the benefit of the 1921 (Ist) one and of the 1893 creation of the RSDWP.

8 volumes from 1966 to 1989.¹⁶ A special edition, which appeared in 1970 under the coordination of Ion Popescu-Puțuri and Augustin Deac, dealt with the crucial first three years of the existence of the RCP - *Documente din Istoria Partidului Comunist și a Mișcării Muncitorești Revolutionare din România (mai 1921 – august 1924)*. Besides being the institution for historical research on the contemporary history of Romania, the Institute was also the milieu where the justification or anticipation of the party line were accomplished.

These twists and turns in the party's approach to the archival material of its history and its "publicization" are first indicators of the changes in the party's approach to the contemporary history of Romania and later will represent the utter impossibility of the RCP to tell its own story, under circumstances of increased propensity and proficiency of telling the "nation" 's history. To further a bit upon this last statement, I consider that the lack and/or scarcity of comprehensive and protracted historical writing on the development of the RCP from 1924 to the early stages of "building socialism" have at least two main causes. First, it was obviously related to the programmatic shifts of the party itself and to the tendency of personalization of its history according to leadership dynamics (e.g., purges, rehabilitation, leadership cult(s), etc.). Second, it is linked to the difficulties of integrating party positions and activity into Romania's interwar history, while simultaneously sustaining claims of both the legitimacy of the RCP in those years and of the nation-state building project of the time.

The restructuring of the institutional framework was simultaneous with the crystallization of a "new" conception of history as a discipline. In the words of N. Ceausescu, "the value of a truly *scientific* history lies in the *objective* presentation of the facts, in their *just* interpretation, thus becoming a *mirror-image of the people's conscience of itself* that brings together the life and struggle experience of the masses and of its leaders."¹⁷ This quotation points to several fundamental features of "history" in the context of the "national turn"; it is *scientific*,

¹⁶ One important observation should be made here; already as early as 1947 the RWP had undergone a publishing project bearing the same title, and even covering an extended period, that is, 1872-1916.

¹⁷ N. Ceausescu, *România pe drumul desăvârșirii construcției a societății socialiste*, vol. III (București: Editura Politică) pp.18.

objective, reliant on *partiinost* (this is the criterion of justness, but I will develop this point further), it responds to the present needs of the “nation” (*aktul’nost*); and overall it projects the present into the past on the principle “history did not start with us”¹⁸. Moreover, the fundamental “innovation” upon the historiographical traditions is, obviously, dialectic materialism which is seen to be relying on several crucial conceptual pairs: “objective-subjective, spontaneity-conscientious, general-particular, national-international, patriotism-internationalism, which adequate theoretical rendering represents the essential basis of historical research and study.”¹⁹ What these dyads point to is an emphasis of “analysis within historical context” and of the rejection of abstractization in historical studies that is labeled as springing either from bourgeois idealism or from the schematism of “sociologizing” history. Historical evolution is teleologically seen in permanent progressive motion toward state socialism; that is why, the “national turn” is fundamentally attempting a rapprochement with the past – any event or individual’s action cannot be judged outside its context, for they are dependent on the specific class, age, or group interests as defined at that particular moment in time. Subsequently, there is an always open door for the past, for its rehabilitation, because of the still developing present: “the historical perspective of the present [which ought to be seen as “integrative part of the historical process”] is not only a criterion of judgment over events and processes of the past, but it also applies to the documents that corroborate to the reconstruction of the past.”²⁰ In general, these quotations express the claim of “organicity” of history under national-communism in Romania. This quality of history is motivated by the fact that “the historiographical *sense* springs exactly from its capacity to unveil the historical dimension of the present by connecting it with previously experienced stages, which in their

¹⁸ Ibid. 9, pp. 24.

¹⁹ Gheorghe Matei [editor in chief of *Anale de istorie*], “Metodologia cercetării istorice” in *Anale de Istorie* [Institutul de Studii Istorice și Social-Politice de pe lângă CC al PCR], XVIII, no. 2, Editura Politică, București, 1972, pp.19-20.

²⁰ The larger quotation is from the meeting of the advisory board of the ISISP in 1970 [*Anale de Istorie* [Institutul de Studii Istorice și Social-Politice de pe lângă CC al PCR], XVI, no. 2, Editura Politică, București, 1970, pp.139.] while the shorter one is from Victor Sahleanu, “Studierea istoriei științei” in *Lupta de clasă* [Organ teoretic și politic al CC al PCR], XLV, Seria V, no. 9, September 1965, pp. 53.

turn, become intelligible by means of analyzing them from the standpoint of the present, *ongoing* era of national development.”²¹

The organic conceptualization of history initiated by the “national turn” is founded in a recuperation of the past, of tradition by method of topical and methodological syncretism. Accordingly, the study of contemporary history becomes an operation of “production of ‘sense’ - an epistemological starting point as well as a theoretical and empirical research-field in and of itself.”²² The field of contemporary history was the most contested and party-sensitive: it contained both the bulk of national claims modernization (comunist and non-communist) and the interpretative, historiographical methods/toolkits upon which the history-production under communist during the “saddle period” and afterwards attempted to develop. When making the organicist claim, historiography under communism was striving toward expanding the scientific and research problematic through a greater attention to the “dialectic and contextual nature” of events, processes and personalities. The procedure of making sense was opening the path toward appropriating as much as *necessary* and *possible* of the 20th century in Romania for purposes of the present historical perspective. The rehabilitation of the past, of its personalities and of its processes, was thus strengthening the RCP’s essential stance of internal national development toward state socialism that characterized its “national turn” in late 1960s and afterwards.

During the first two periods of the communist evolution in Romania, 1947-1956 and 1957-1963, the RCP cultivated and claimed a rupture with the communist past by pursuing “breaking-through practices”²³ relying on primitive accumulation of legitimacy. However, when the communist leadership and establishment underwent the “national turn”, it had to deal with the paradox of historically grafting itself upon an already existent cultural and historical complex whose

²¹ Ibid. 19, pp. 12.

²² Jorn Rusen ed., *Western Historical Thinking – an Intercultural Debate* (New York/Oxford: Berghahn Books, 2002), pp. X. Also see note 16 above.

²³ For a more detailed explanation of Jowitt’s theory of communist stages of development see Ken Jowitt, *New world disorder: the Leninist extinction* (Berkeley: University of California Press, 1992).

tradition and validity it previously rejected. In a sense, one can even say that the communist regime in Romania fell under the spell of a similar qualm as the original one in the Soviet Union by mid-1930s: how to perform a “Great Retreat”²⁴ after a “Great Break” while maintaining the impetus and ethos of the “Socialist Transformation/Offensive”?²⁵ After finishing the

²⁴ This term was been universally accepted in the Soviet studies literature, but always with qualification because it is seen to be misleading – despite the neo-traditionalism and Greater Russian turns of the post-mid-1930s period in the Soviet Union, one cannot ignore the continuous revolutionary ethos imposed upon the society by the Stalinist leadership (the purges, the cultural campaigns, the bursts of further industrialization, and what Amir Weiner calls the “Third Socialist Offensive” characterizing the year of the Second World War and its immediate aftermath). For the one of the latest debates on the validity of the term the Great Retreat see the special issue of *Kritika* dedicated to this topic: *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 5, 4 (Fall 2004).

²⁵ This question also leads to the debate about the Sovietization of Romania and about the nature of the Soviet model. In my opinion Sovietization should be defined in a minimalist manner – the imposition and implementation of a state structure; and this type of polity can be characterized by a complex of features dependent on the period of reference in Soviet history. That is why distinction should be made about the Stalinist nature of Romanian communism (for example, the 1950s can be seen as a combination of the period before the first *pyatiletka* and the Second Socialist offensive) about the level of de-Sovietization in Romania (the RCP was more Soviet than the Soviets in late 1950s or in 1980s). For further reference in the stages of the formation of the Soviet polity see Nicholas S. Timasheff, *The Great Retreat – the Growth and Decline of Communism in Russia*, (New York: Arno Press, 1972, ©1946), Barrington Moore, *Soviet politics: the dilemma of power: the role of ideas in social change*, (N.Y.: Sharpe, 1950), Leonard Schapiro, *The Communist Party of the Soviet Union*, (New York: Random House, 1960), Robert C Tucker, *The Soviet political mind: studies in Stalinism and post-Stalin change* (New York: Praeger, 1963), Isaac Deutscher, *The unfinished revolution: Russia, 1917-1967* (London: Oxford University Press, 1969, c1967), Stephen F Cohen., *Rethinking the Soviet experience: politics and history since 1917* (New York: Oxford University Press, 1986, c1985), Moshe, Lewin, *The making of the Soviet system: essays in the social history of interwar Russia* (London: Methuen, 1985), edited by Sheila Fitzpatrick, *Stalinism : new directions* (London : Routledge, 1999), Terry Martin, *The Affirmative Action Empire* (Ithaca: Cornell University Press, 2001) David L. Hoffmann, *Stalinist values: the cultural norms of Soviet modernity, 1917-1941*, (Ithaca: Cornell University Press, 2003). Some of the most important books about the Sovietization of former Eastern Europe and its aftermath are: Hugh Seton-Watson, *The East European revolution* (New York: Praeger, 1961, c1956, 3rd ed), Gordon H. Skilling, *Communism, national and international: Eastern Europe after Stalin* (Toronto: University of Toronto Press, 1964), George Schöpflin, *Politics in Eastern Europe, 1945-1992* (Oxford, UK: Blackwell, 1993), Norman Naimark and Leonid Gibianskii, *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944-1949* (Boulder, Colorado: Westview Press, 1997), Sabrina P. Ramet, ed.,

building of the “groundwork of socialism” and after creating “a society of non-antagonistic classes”, the RCP initiated a new mobilizational wave through the Multilaterally Developed Socialist Society (MDSS). One of the essential elements for this developmental project was the nourishing of a socialist consciousness. And, one of the methods for attaining a socialist frame of mind was by instrumentalizing history. The creation of a historical consciousness under state socialism was a prerequisite for the project of the MDSS and of the “new socialist man”. Indeed, on the one hand, the usage of history and the recuperation of historiography under Romanian communism had a function of simply legitimizing the RCP and of coming to terms with the society (what Jowitt calls “inclusion”). But, on the other hand, it had also a *revolutionary* function, necessary for the RCP’s project of modernization and “Enlightenment” of this same society.

Instead of conclusion, I would like to turn to a translated article that appeared in 1974 in *Era Socialista*, authored by the Yugoslav historian Pravoslav Ralici and entitled *The historical context of socialism*. In this text, the author states that communism cannot be achieved in the future, if is not being pursued in the present; and the only way of doing this is through the accounting of the revolutionary practice, of the historical context of the socialist movement during both its pre- and post-statist existence.²⁶ Along these lines, I state that discovering the specificity of socialism’s historical context was the fundamental rationale behind the ‘national turn’ of the Romanian communist experience. It contained both the necessity to integrate into an already nationally-defined historical community and the imperative of developing upon identity narratives so that to give coherence and legitimacy to the modernization desiderata purported by the RCP. This led to the conceptual mutations of national-communism (initiated during the “saddle period”) and to the instrumentalization of history and history-production (by means of “making sense of

Eastern Europe: politics, culture, and society since 1939, (Bloomington: Indiana University Press, 1998), John Lampe and Mark Mazower eds., *Ideologies and national identities: the case of twentieth-century Southeastern Europe* (Budapest: Central European University Press, 2003).

²⁶ For the entire argumentation see Pravoslav Ralici, “Criteriul istoric al socialismului”, in *Era Socialista*, LIV, no. 1, 1974.

the past”). One of the crucial results of these processes was the characteristic outlook of the historical field as a space where individuals, institutions, and themes were permanently interacting and negotiating for purposes of attaining syncretic, legitimizing historiographic traditions or of preserving the legacy of the pre-communist history writing. From this point of view, the communist impact upon the Romanian writing of history was a permanent struggle for equilibrium between *persecutio* and *creatio*.²⁷ And, identifying the historical context of socialism ultimately amounted to an arguable process of *acculturation* of communism, of bringing together into one modernity the historical cultures of modernization of twentieth century Romania.

²⁷ In his discussion of the impact of Sovietization upon Romanian historiography, Al. Zub talks about two parallel developments – the *persecutio* and the *creatio*. According to him, this are also the paradigmatic experiences of historical-production in communist Romania that need to be research: “until now the stress seems to have been laid on the *persecutio* dimension of the mentioned system, even if reflected in historiography. However, the *creatio* dimension would any moment be justified too, as an inherent dimension of the field. *Continuity is no less interesting than the breach* [my emphasis here].” In Al. Zub and Flavius Solomon eds., *Sovietization in Romania and Czechoslovakia – history, analogies, consequences* (Iasi: Polirom, 2003), pp. 11-17.

EUROPE, THE UTOPIA OF 1989

Ferenc Laczó *

Abstract

After 1989, the reform projects of the Central and East-European space had the image of Europe as care symbol. The article presents the way in which Europe became a model, a utopia or a heteropia, a space which ex-communist countries imagined and re-discovered. The projects, conflictual at times, never envisaged distancing from Europe. There were debates about Europeans who re-became Europeans, about the westernization of the Central-Eastern space. The options that the former Europeans had their transition to democracy failed to include to a greater extent a third way to "Europeanization", a way which should take into account the recent past of these countries. The Hungarian case on the debate between those who suggested adopting the western model and those in favor of the third way.

I. Introduction

During the days of the nearly simultaneous implosion of communist regimes in Eastern Europe in 1989, the idea of Europe was evoked and the programmatic slogan "Return to Europe" was used as frequently as any other.

* **Drd. Central European University, Budapest**

The appeal of Europe in the early phase of what followed the *annus mirabilis* (in the era that has been most commonly referred to as post-communism, implying its transitory nature and brevity) was enormous. The admission that the Eastern countries could no longer hope to compete with the Western ones unless their systems were radically transformed eradicated a crucial source of legitimacy of their Soviet-type regimes. Their bombastic, “world historical” claim to superiority evaporated. Following the “liberation through defeat” of 1989, the wish to become and the desire to be like the advanced West was of major importance behind the new dominant political, economic and societal projects across the European countries of the former Soviet bloc, most evidently manifesting in the countries of East Central Europe. Even though it is questionable to what extent there was a general willingness to participate in such a major undertaking of the elite,¹ the ideal of Westernization was something citizens of former communist countries could associate with.

The pervasive desire to becoming Western, frequently formulated in terms of being “truly and fully European,” was based on a superficial, optimistic model of intercultural adaptation. As this paper sets out to illustrate on the heavily influential text of Ralf Dahrendorf titled *Reflections on the Revolution in Europe*, the mainstream theory of East Central Europe’s future development had major weaknesses. These include the widespread ignorance of the recent past, the underestimation of the uniqueness and difficulties of this transformation, and the discrediting of intercultural dialogue in the belief of commonality and the hope of faster unification if not engaged in them. In order to maintain this unjustified optimism about the directional transition of East Central Europe, the political, economic and social dimensions were considered, which were supposedly place neutral, i.e. Western realities were supposed to be faultlessly transferable to the former East. Simultaneously, cultural arguments had to be relegated to secondary importance.

¹ It was not clarified initially (though it soon became evident) that partial Westernization would also mean a significant increase in societal inequalities, produce strata of “victors” and marginalize “losers.”

The major debate to emerge was the one between proponents of the Western model versus propagators of third way options. Since the previous epoch's features were completely rejected, advocates of third ways could be accused (besides presenting "nebulous," "confusing," "wishful" ideas) of willingly accepting (and intending to build on) unacceptable continuities. On the surface, polarization could be severe between these two positions. On the other hand, not even the more critical understanding of the plan of a complete Western transformation attacked the aforementioned superficial, optimistic model of adaptation. They did not manage to explain well that their scruples were not about Westernization as such, but the unrealistic, naive model of Westernization. They proved unable to challenge the foundations of the dominant model of adaptation. While the way the Western model was presented was also confused, it confirmed more to the enlightened expectations of "rationality" and "progressiveness" than the even less concrete and more romantic conceptions of third ways. People doubting the naive enlightened idea of "outright Westernization" found themselves in the unfavorable position of "hopeless romantics."

In the Hungarian case this optimistic faith in the possibility of Western adaptation was so pervasive that it was shared even by those who maintained that this was not fully desirable for the country. Even those who claimed Hungary should not Westernize (this stance was most explicitly and vehemently expressed on the radical right) did not challenge the odd consensus that *it could*. In fact, the major problem the radical right had was that Westernization was happening "unorganically" and had a restricted group of benefactors (whom they usually pictured as a group of conspirators). In their view this was Westernization (even if of a Balkanized variety). Their purpose was to establish their "ideal of Hungarianness" as the preferable alternative over the "purely Western." Their idealizing approach to Hungarianness did not allow for a criticism of Hungarian society's capacities. For this reason, they left the optimistic model of adaptation untouched. The more mainstream position was that whatever was going wrong could be blamed on the insufficient degree of

Westernization, which more Westernization would eventually cure. The conception of problems in this way was much more common than viewing them as unavoidable effects of Hungary's attempt at Westernization, which had to result in partial failure, in the emergence of realities significantly different from the "original," Western model emulated.

My claim is that the crucial concept of Europe, with deep cultural roots in Hungary, helped weaken more skeptical voices. Instead of claims that an "Eastern" country had to be transformed along "Western" lines, strange though highly effective claims that "a European country ought to become European" were made. This way the "Europeanization of East Central Europe" could be understood as an essentially unproblematic case of adaptation, involving no intercultural dimension. This Europeanization became one of the highest ideals without it possessing well-defined features. It was something that everyone *seemed* to understand without further clarification. Often being conflated with Westernization, it even lacked an established independent referent. Its usefulness derived from its wide resonance, and its widespread use had to do with this exceptional appeal.

Knowing that these countries were burdened by the legacies of their unusable histories (including, though not restricted to, four decades of communist rule) and that they had to face the daunting tasks of simultaneous multiple transformations, some more skepticism and thoughtfulness about the possible novel outcomes of the transformations in (what was formerly known as) Eastern Europe could have been expected. The slogan "Return to Europe" implied an attempt of undoing (damaging and painful, though altogether "not all too long") "non-European" history and expressed hope in the process of this purposeful transition working "naturally," according to a predestined idea, derived from geography and a glimpse at culture. After all, who could argue with the geographical fact that these countries were in Europe, and that their culture (understood in the narrow sense of the word) was fundamentally European? In conclusion, it was crucial that the superficial, optimistic model of intercultural adaptation remained largely unquestioned at the dawn of the

new era, providing legitimacy much sought after at a time of growing economic difficulties. The idea of Europe had a crucial role in this: it was East Central Europe becoming European, and not parts of the East attempting to turn Western.

II. The Utopia of Europe

Discussing the revolutions of 1989 in Eastern Europe, Vladimir Tismaneanu writes that they were “programmatically skeptical of all ideological blueprints for social engineering, [and they] were, at least in their first stage, liberal and *nonutopian*.”² If we understood utopia according to its original meaning (as the ideal place nowhere to be found), then Tismaneanu’s claim is agreeable. At the same time, these revolutions certainly posited the existence of a model to emulate, which was frequently and uncritically evoked, unduly idealized. This was Europe, offering the example of successful modernization. Supposedly, “mainstream Europe” was created in Western Europe with its institutionalization of political democracy, market economy, and social welfare.³ This image of Europe pictured the continent as static, as already having arrived in a safe haven, being a finished project with a known end-goal, rather than a dynamically changing continent that attained much but had many unsolved problems and regular conflicts. In 1989-90, there was also the illusion of easy transition, what could similarly be labeled a “great utopia”⁴ in retrospect, since it was painfully contradicted by later developments. Eastern Europe’s development in the wake of 1989 was always going to be fraught with paradoxes: there were the obvious basic ones of defeat and liberation, of collapse and capitulation giving rise to new opportunities, of

² Vladimir Tismaneanu, “Introduction,” in Vladimir Tismaneanu, *The Revolutions of 1989* (London: Routledge, 1999) p.1. Italics added by author.

³ Péter Gedeon, “Hungary: German and European Influences on the Post-Socialist Transition,” in Peter J. Katzenstein (ed.), *Mitteleuropa: between Europe and Germany* (Providence, RI: Berghahn Books, 1997), p.104.

⁴ Attila Ágh, *The Politics of Central Europe* (London: SAGE Publications, 1998), p.38.

economic decline leading to the emergence of what was the political system of the more advanced (“developed”) countries.⁵

Taking the “Europe factor” into account, it appears that the utopian vision was not as much absent in 1989 as it was fused with elements from the reality of another, existent place. It was idealization to the point of utopianism, mixed with “geographic (political/economic/social) Bovarism” (Sorin Antohi), appropriate for the cathartic and melancholic mood accompanying the strangely intertwined Eastern European experience of liberation and defeat. In what was probably the most transnational slogan of 1989, “Return to Europe,” an implicit (though crucial) component of a great leap to the future could be detected.⁶ In spite of how unconflictual (“natural”) this return to Europe sounds, this was a plan for grandiose change. This double meaning gave it strength and this ambiguity increased its emotional appeal. Europe was the link between present and future: it simultaneously implies the maintenance of what are essential in us, and an overwhelming change for the better in our situation. In the case of Hungary, perhaps somewhat of an extreme case but by no means an exceptional one, it was “Europeanization” that provided the broadest base for consensus around 1990. It was simultaneously a core value and a social and political program, endorsed by 88% in 1989 and by 93% in 1992.⁷

Even if this “Europe” was not utopia in its familiar or conspicuous form, the mixing of “ultimate values” and the “concrete political project” is reminiscent of a utopian structure of thinking. Arguably, in a situation where such (for the majority too abstract) principles of legitimization as democracy and freedom could not be motivating enough, since they were already *there* (and thus could not be set as goals anymore), “Europe” provided that extra source of legitimacy the new regime needed to derive from the future hoped for.

⁵ Ágh, *The Politics of Central Europe*, p.33.

⁶ In the case of Hungary, the slogan was used already by the communist government led Németh in 1988-89. Attila Ágh, in Fritz Plasser and Andreas Pribersky, *Political Culture in East Central Europe* (Aldershot, UK: Avebury, 1996), p.130.

⁷ *Ibid*, p.137.

They could also point to its possibility, since its existence was real through common experiences, and its image well constructed already in the 1980s.⁸ Europe was a credible dream. This was no more than a general, unspecified, abstract acceptance. In other words, there was no value conflict about Europe around 1990. The creation of distinct, alternative images of Europe did not yet begin.⁹

The great transformation of the political, the economic and the social spheres after the implosion of the communist regimes was by all means an ambitious and risky undertaking involving numerous uncertainties, for the relative successes of which a good grasp of the contemporary situation and a realistic approximation of the future possibilities had to exist. Such sophisticated considerations were rare. The complex task was simplified, with the lowest common denominator found in a homogenized vision of (Western) European reality, (Eastern) European potential, a common European destiny and set destination. The level of knowledge about the West and its ways was far from impressive.¹⁰ Instead of rounded assessments, selective perceptions, manipulated presentations and wholesale idealizations constituted the norm. Not only were there exaggerated hopes, but also cases of “cognitive dissonance” were not uncommon. Beliefs in the possibility of attaining “Europe without marketization” provided one such

⁸ Ervin Csizmadia, *Diskurzus és diktatúra* (Budapest: Századvég, 2001), p.10. He claims that this new linguistic and rhetorical paradigm was created in the 1980s (p.13). According to him, in this respect (i.e. in the construction of the image of the West) there was a common evolution of various elite groups (p.17). Arguably, while the reasons behind the willingness to adopt the Western model was different on the side of the party elite and the democratic opposition (to simplify it: the stress was on the economic advantages versus the political rationale), the realization of its benefits was more or less simultaneous (p.191-192).

⁹ Ágh, *The Politics of Central Europe*, p.139.

¹⁰ This description fits the case in Hungary, which had an intellectual elite rather well informed compared to those from more closed communist countries. László Valki, “Hungary: Understanding Western Messages,” in Jan Zielonka *Democratic Consolidation in Eastern Europe* (New York: Oxford University Press, 2001), p.281.

case. All these factors assured a premature victory of “European values” in 1989.¹¹

The return to Europe slogan was complemented by the (in itself not antithetical) plan of “returning to ourselves (our values, our past, etc.)” Crucially, it similarly implied a bracketing of the communist era, since communist had to do with neither our real past and national values, nor with “Europe.” While Hungarian and European are in no sense mutually exclusive and are not perceived as such by the large majority, soon sharp political contests divided the primarily pro-European and the primarily pro-Hungarian parties. Where the two sides differed was in their hierarchizing of these two ideas: with risking some simplification it can be stated that some wanted to arrive at “Hungary (through Europe),” others wanted “Europe (through Hungary).” In this irrational cultural contest, complementary notions were presented as opposed to each other, proving that one does not need to share exclusive beliefs to be exclusivist about them.

Instead of exploring this endlessly debated controversy in more depth, let me refer to the empirical studies of Ágnes Kapitány and Gábor Kapitány. They indicate the peculiar importance the idea of Europe assumed in the culture of the new political elite of Hungary, and that this was only matched by the most cliché national and democratic references. Analyzing the election campaign spots of Hungarian parties running in 1990, Kapitány and Kapitány found that seven references were central, i.e. much more frequently mentioned than others. These largely consensual values are neither original, nor surprising: the obvious three of “Hungarian (ness),” “nation,” “homeland (*haza*),” the unambiguous references to “democracy” and “freedom,” the (potentially divisive and more controversial, but still usually rather unspecified) word “Christian,” and significantly, appearing as fourth on the list: “Europe.”¹² Comparing this campaign with later ones, it becomes evident that in 1990 what was central to the campaigns was the “restructuring of the basic ideological

¹¹ Ágh, in Plasser and Pribersky, *Political Culture*, pp.132-3.

¹² Ágnes Kapitány and Gábor Kapitány, *Értékválasztás 2002* (Budapest: Új Mandátum, 2003), p.157.

tenets.” The same consensual, obvious values were stressed by various parties. In an established democracy references to the nation, freedom and democracy without any equally significant additional claim would sound meaningless, but in the emerging Hungarian democracy these basic ideological values were still contested on the party level, with sides aiming to picture themselves as more credible representatives of (basically) the same values. By 1994 economic claims dominated. References to “economic consolidation,” to “initiatives,” “undertaking” and “embourgeoisment” were most common, accompanied by references to “expertise” and “professional governance.” The previous catchwords seemingly lost their appeal, and references to freedom, to Christianity and to Europe were much less frequent.¹³

III. Dahrendorf and the futility of intercultural dialogue

Reacting to the rapid and radical changes of 1989 in his long epistle “intended to have been sent to a gentleman in Warsaw, 1990,” the German-born scholar Ralf Dahrendorf emphatically argues against an unnamed Swiss author according to whose opinion “the ‘socialist Utopia’ could be enriched by entrepreneurial initiative, and the ‘capitalist Utopia’ by the insight that the economy serves human beings, and not vice versa.” The Swiss writer proposes that “we should begin ‘the kind of inter-cultural dialogue which might lead to a variegated and dynamic path to Central Europe.’”¹⁴ According to Dahrendorf, a self-conscious liberal, this would amount to “system thinking,” which “lies at the bottom of illiberty in all its varieties.” He discredits all ideas of middle ways as

¹³ In 1998 issues of (moral) decency and safety, values important to family life and the private sphere became the common slogans. At the same time, the number of references to Europe greatly increased again, this time in obvious connection to Hungary’s preparation to enter the European Union (pp.157-159).

¹⁴ Ralf Dahrendorf, *Reflections on the Revolution in Europe* (London: Chatto & Windus, 1990), p.55.

dangerously utopian.¹⁵ He writes that “*without any ‘inter-cultural dialogue’* aimed at compromise and a mishmash of systems, these missing elements of the open society will have to be established [in former communist countries] if liberty is to stay.”¹⁶ He is content to see in the revolutions of 1989, alongside the rejection of the unbearable and the untenable, “a reaffirmation of old ideas.”¹⁷ Though he does not state this explicitly, these could hardly be understood as other than *old Western ideas*. In fact, the argument against a ‘third way,’ against special Eastern considerations lies at the heart of his letter.¹⁸

Curiously, while Dahrendorf is explicitly against what he calls “system thinking,” “grand designs” and “models,” he is supposing the ultimate superiority and general “practicability” of the dominant Western values of his age, and there is something evidently teleological in his thinking about transition. The plan for East Central Europe ought to be the “flat” adaptation of the “new holy trinity” of liberal democracy, market economy and open society [ideas with little grounding in the local realities of (circa) 1990]. This he views neither as barely realistic, nor as a dangerously utopian project. He does not understand these as particularly Western ideas, but rather as ones of universal relevance and applicability. While Dahrendorf is not specifying an end-state of human political, economic and social development, the openness of the future and the impossibility of knowing about it sound rather like slogans, since he does not paint any alternative scenarios, except the region turning fascistic. Curiously reminiscent of the bipolar vision of the world widespread during the Cold War (democratic versus totalitarian, communist versus anti-communist), there are two post-communist options according to him: development towards liberal democracy or fascism. In fact, this view resembles the fascist versus anti-fascist (which after the end of communism has to mean liberal democratic) bipolarity the most.

¹⁵ Dahrendorf, *Reflections*, p.57.

¹⁶ Dahrendorf, *Reflections*, p.60. Italics added by author.

¹⁷ Dahrendorf, *Reflections*, p.23.

¹⁸ Dahrendorf, *Reflections*, p.3.

Ultimately, Dahrendorf is not talking of an *open-ended transformation*, but advocating the idea of a *directional transition*, and is even indicating the foreseeable length of the various simultaneous transitions. Though certainly not as superficial and universally homogenizing as Fukuyama's theory, Dahrendorf's presentation also has a normative, directional theory of development for East Central Europe. It supposes a path of "regular," "natural" development, even if he admits (not unlike Fukuyama, by the way) that this can neither be a simple process, nor mean linear progress. East Central Europe might have been excluded from the mainstream of historical development for some time, it now has the chance to enter it and belong to the group of the privileged countries. There is a strong element of rationalistic "enlightened" thinking at the core of these ideas, in spite of the numerous relativizing qualifications Dahrendorf is eager to make. This belief is connected to Dahrendorf describing only three processes, putting forth arguments about political and economic reforms and social changes.¹⁹ Cultural issues are not among his considerations. Apparently, it is easy to discredit intercultural dialogue when one is not even admitting the relevance of cultural factors.

Dahrendorf's belief in these three transformations, superficial model of intercultural adaptation is all the more extraordinary if we consider that he knows well "we have no theories which could help us bring about, or even understand, the transition from socialist to the open society."²⁰ Secondly, he is among the most well recognized experts on the divergent forms of modernization and the failure of democracy in Germany, and he must have been well aware that the social preconditions for Westernization were barely present in Eastern Europe exiting communism.²¹ In 1990, in terms of their level of development Eastern states lagged further behind Western ones than ever before in the modern era. The gap grew enormously in the 1970s and 1980s. Still, he does not

¹⁹ Dahrendorf, *Reflections*, p.76.

²⁰ Dahrendorf, *Reflections*, p.72.

²¹ See his widely acclaimed book *Society and Democracy in Germany* (New York: Norton, 1967).

doubt the applicability and workability of Western values in the countries of the former Soviet Bloc. For him, Westernization has to be the meaning and the direction of the momentous changes. Instead of theorizing about the likelihood of the emergence of various hybrids, he presents fascism as the only conceivable alternative to it.

The paradoxical justification for such an optimistic view in 1990 could be that since these East Central European states failed as Eastern, they must have good prospects at becoming Western. If they managed to prove they were not Eastern, they can probably prove they are Western (which in a bipolar worldview amounts to pretty much the same), through which their actual defeated position was presented as providing an unprecedented opportunity. This optimistic scenario was in no sense simply imposed from abroad, was not just a borrowing from the triumphalist Western narrative. It also had to do with local circumstances: hardly anyone was willing to associate himself/herself with the “defeated old.” Pre-1989 was supposedly another country, and it was often claimed that the blame is “theirs” and not “ours.” Whether “their guilty group” was internal or external was the most significant moot point between various post- and anti-communist narratives.

IV. Conclusions

Dahrendorf’s position was not only heavily influential but it can also be viewed as reflecting the mainstream position, holding sway in both East Central Europe and the West. Ironically, the reunification of language (which Dahrendorf refers to) did take place in 1990 (which does not equal a reunification of thought), just that this sudden unification of (expressed) views had its shortcomings, which were not readily apparent. The reason my presentation of Dahrendorf’s views was this elaborate is because the picture that emerges illustrates crucial weaknesses of the mainstream theory of East Central Europe’s future development to appear from the miraculous year of 1989. These weaknesses are the

widespread (and partly self-imposed) ignorance of the recent past, the underestimation of the uniqueness and difficulties of this transformation through weak analogies and undue optimism, and the discrediting of intercultural dialogue in the (benevolent and damaging) belief of commonality and the hope of faster unification.

Few more words are due on these. On the pages of *Reflections on the Revolution in Europe* hypotheses on possible connections between the past and the future are nearly entirely missing. While the recent past tends to prove “prophetic,” the idea around 1990 was that what the communist era created was a “sham society,” which would automatically vanish once people’s “natural selves” were allowed to appear. This would then enable a purposeful transition, and democracy and capitalism could emerge according to expert design.²² Distinctions such as between emerging and established democracies could be forgotten.²³ This approach to the past is essentially normative, not analytical, based on the presumption that its impact ought to be as small as possible, and the more obvious the break with it, the better. Dahrendorf’s text illustrates the false jump that if nothing ought to be saved from the previous epoch, we can safely underplay the importance of its multiple legacies, and concentrate on the (supposedly distinct) future instead. This ideological and programmatic idea of a complete break with previous practices would be agreeable if its function had not often been to blur the reality of basic continuities. In other words, pure Westernization might be preferable over “impure and messy hybrids,” still, the emergence of “diluted practices” was guaranteed from the beginning.

Simultaneously, the specialty and strangeness of the “great transformation” in the East was played down by presenting it as basically little more than attempts to conform

²² Christopher G.A. Bryant and Edmund Mokrzycki, “Introduction,” in Bryant and Mokrzycki (eds.), *The New Great Transformation?: Change and Continuity in East Central Europe* (London: Routledge, 1994), p.9.

²³ Aurel Braun, “Introduction: The Continuing Dilemmas of Transition” in Aurel Braun and Zoltán Bányai (eds.), *Dilemmas of Transition: The Hungarian Experience* (Lanham M.D.: Rowman & Littlefield, 1999), p.15.

to Western standards. Even the practice of copying the West could only lead to the emergence of something different from the original. This is in the nature of intercultural adaptation. This was not realized because of the denial (on both sides) of intercultural exchange taking place (between the West and East Central Europe). The discussion was intra-European, so how could intercultural exchange be necessitated? The view that the process of adaptation should work even without intercultural dialogue is present in Dahrendorf's text. He discredits it by presenting it as leading to bad compromises and mishmashes of incompatible systems. In fact, according to this view, the less we have of such dialogues (which could take place only with "the discredited East, no longer represented by anyone from East Central Europe") the better. This established the false standard of whatever is "more Western" is automatically also better,²⁴ working against open-mindedness, honesty and thereby damaging the quality of discussions. The East Central European wish to prove high levels of similarity and conformity with the West was complemented by the Western attitude of blaming surviving differences.

Vladimir Tismaneanu, editing a volume on the revolutions of 1989 a decade after these momentous events, "tried to gather the most lucid, albeit controversial, approaches staying away from both overtly optimistic or incurably catastrophic perspectives."²⁵ His collection basically includes texts of two kinds. Some authors (namely Timothy Garton Ash, Daniel Chirot, Jeffrey Isaac) "emphasize the role of critical intellectuals in formulating the revolutionary agenda, others (Ken Jowitt, Tony Judt, G.M. Tamás) insist on the debility of liberal traditions and the problematic nature of the early enthusiasm with such normative concepts and ideas as "civil society," "antipolitics," and "return to Europe."²⁶ In

²⁴ Tellingly (and somewhat paradoxically), the few contemporary Hungarian Marxist critiques tend to justify their approach (though they are supposedly critical of the West's "base") by referring to its acceptability (what is more, its high esteem) in the West(ern "superstructure," according to the Marxist conception).

²⁵ Tismaneanu, "Introduction," in Tismaneanu (ed.), *The Revolutions*, p.4.

²⁶ Tismaneanu, "Introduction," in Tismaneanu (ed.), *The Revolutions*, p.11.

other words, if we assumed that Tismaneanu selected some of the most representative texts, it emerges that in the first decade after 1989 the positions in this debate of highest significance were divided in a manner that there were those who took the “foundational myth” of the new regimes at face value, and endorsed the Europeanizing agenda, this peculiar revolutionary myth of complete adaptation, while others were reacting to this, were criticizing this naivety.²⁷ Apparently, nothing of great importance was written that was *beyond both* sides of this opposition [between the unproblematic conception of Europe (uniting the former East and West) and its reactive critique]. Tamás points out that what seem like naive suggestions since 1989 (about Europe and East Central Europe, etc.) had entirely different statuses prior to it.²⁸ This is an important qualification, showing how unfortunate the continuation of something initially positive can be when its context changes.

What is more important for my argument is that these stances on Europe became naive ones after 1989 *while retaining their appeal*. Describing the early 1990s, it is not mistaken to talk of new attempts to ideologically motivate people in East Central Europe amidst enormous ideological confusion. In such an environment, references to the *utopia of Europe* have acquired excessive importance, mixing “Bovarium” with a sense of attainability, linking present and future in a seemingly unproblematic way. Ironically, while for some time Western Europeans (whom Eastern European so often idealize

²⁷ Tony Judt in his perceptive and critical examination of the intellectual and political climate after the *annus mirabilis*, written in 1994, claims that we are witnessing momentous changes which are as yet difficult to theorize. A post-Enlightenment age seems to be dawning on us, and with it we are experiencing the crisis of the European intellectual (pp.175-76). Writing on the developments in the eastern parts of Europe, he states that there is an “especially acute” problem of categories, and “in a region whose recent past offers no clear social or political descriptors it is tempting to erase from the public record any reference to the communist era” (p.171). See: Tony Judt, “Nineteen Eighty-Nine: The End of *Which* European Era?,” in Tismaneanu, *The Revolutions*.

²⁸ G.M. Tamás, “The Legacy of Dissent” in Tismaneanu (ed.), *The Revolutions*, p.187.

as “truly and fully Europeans”) have had their doubts about the European idea, Europe continued to function as a powerful myth and common project in *Eastern Europe*.²⁹

²⁹ Judt, “Nineteen Eighty-Nine: The End of *Which* European Era?,” pp.168-9.

THE RISE (AND FALL) OF A PRAGMATIC CENTRAL EUROPE: REGIONAL COOPERATION INITIATIVES AFTER 1989

Luciana Ghica*

Abstract

An interesting question debated by the literature treating the international development of the former communist countries is whether the discussions on Central Europe that were so fashionable in the 1980s were transformed also into a political reality, proving thus the existence of such a natural region. Following the evolution of three organizations – the Central European Initiative (CEI), the Visegrád Group and the Central European Free Trade Association - this study briefly presents three different visions on Central Europe, showing that the intellectual projects exist also in a political form but rather for accidental reasons.

Central European Initiative

The Central European Initiative (CEI) is the oldest, the largest and apparently the most successful regional organization that emerged in Central and South Eastern Europe after the dissolution of the communist block. Created as an “intergovernmental forum for concertation and cooperation” where national and transnational projects with regional and European practical relevance are discussed and implemented, CEI has become however an initiative with a very loose identity.

The official history of the organization started in November 1989 in Budapest, when Austria, Hungary, Italy and the then Yugoslav Federation established the Initiative of Four Integration (or *Quadrilaterale*). This was a political, economic, scientific and cultural cooperation, whose aims were to play a significant role in the new Europe and to help the former communist countries to enter the European political and economic structures.

* DRD. Central European University, Budapest

The Quadrilateral cooperation was, to a certain extent, the political and more developed equivalent of a subregional structure created in the early '80s, called the Alpe-Adria Working Group. In this group, certain sub-national or sub-federal administrative territories from the same four countries collaborated on transborder cooperation "in politically less sensitive fields like culture, the environment, tourism, transport and others, across what was still a Cold War divide."¹ In 1989, the purposes were nevertheless more ambitious and kept growing.

So did the number of members. In 1990, Czechoslovakia was granted membership and the name changed to *Pentagonale*. A year later, this was renamed *Hexagonale* after Poland joined the organization. This label lasted no longer than the previous one. In 1992, the Socialist Federal Republic of Yugoslavia disappeared as an international entity and three of its former republics, namely Bosnia and Herzegovina, Slovenia and Croatia were granted the membership. At that moment, the name of the organization was once again replaced and it became the Central European Initiative.

An admission similar to that of the former Yugoslav republics took place in 1993, after the dissolution of Czechoslovakia. The CEI membership extension continued until 2000, when the number of countries arrived at seventeen with the admission of the Former Yugoslav Republic of Macedonia in 1993, Albania, Belarus, Bulgaria, Moldova, Romania, and Ukraine in 1996, and, in 2000, Yugoslavia (from 2006 as two separate countries - Serbia and Montenegro).²

¹ Christopher Cviic, "The Central European Initiative," in *Subregional Cooperation in the New Europe: Building Security, Prosperity and Solidarity from the Barents to the Black Sea*, ed. Andrew Cottey (London: Macmillan and EastWest Institute, 1999), 113-4. Alpe-Adria Working Group continues to exist, partially independent of CEI and therefore it is more suitable to consider the Quadrilateral cooperation the starting point for CEI.

² After the Yugoslav parliament has adopted the Constitutional Charter of the State Union of Serbia and Montenegro and voted itself out of existence, dissolving the Yugoslav federation after nearly 74 years, on February 4th 2003, Yugoslavia became the loose Union of Serbia and Montenegro. In June 2006 Serbia and Montenegro separated. Serbia became the successor of legal treaties concluded by the Union and therefore it was automatically a CEI member. Montenegro was also granted the membership immediately after the separation.

Meanwhile, the organization, without a permanent headquarters, budget, or permanent officials,³ managed to finance through the European Bank of Reconstruction and Development several hundred projects with an overall value estimated at almost two billion USD per year.⁴ It also increased and strengthened collaboration with other organizations, such as EU, OSCE, the Council of Europe, UN/ECE, the Council of the Baltic States and the Black Sea Economic Cooperation. Within the Working Group on Minorities it was elaborated a document, acceptable for all the signatories, concerned with the protection of the minorities rights - *CEI Instrument for the Protection of Minorities*.

The most important act issued by the organization is, however, the *Guidelines for Activities and Rules of Procedure of the Central European Initiative*. According to the *Guidelines*, CEI is a “regional forum for co-operation and consultation among and between its Member States” with a “flexible and non-institutional structure.”⁵ The goals of the initiative, as stated in the same document, are

“to work for cohesion of a united Europe, without dividing lines, a Europe with shared values, embracing all countries, regions, peoples and citizens of the continent [and] to focus co-operation within the framework of the CEI in particular on assistance to strengthen the capacities of the least advanced member countries and of those having the greatest need for accelerated economic development or recovery.”⁶

In other words, the decisions within CEI are based on political dialog and the organization aims at having an important role to play in the European politics. As shown in the table below,

³ According to *Guidelines for Activities and Rules of Procedure of the Central European Initiative* adopted in 1995, CEI has six regular forums: the Heads of State and Government Annual Meeting, CEI Parliamentary Committee and CEI Parliamentary Conference, Foreign Ministers Annual Meeting, National Coordinators Committee Monthly Meetings, Working Groups, the CEI Executive Secretariat, and the Secretariat for CEI Projects. Central European Initiative, *Guidelines for Activities and Rules of Procedure of the Central European Initiative*, Warsaw, 7 October 1995.

⁴ Cviic, 120.

⁵ *Guidelines for Activities*, §10

⁶ *Ibid.*, §1,4.

which resumes the initiative's strengths and weaknesses, it partially succeeded.

CRITERIA	STRENGTHS	WEAKNESSES
Principles and objectives	Dialog forum with a long term strategy Emphasis on practical cooperation	Too many different fields of cooperation
Scope of activity	Cooperation not only between former communist states but also with Western countries	Lack of clearly defined scope of activity
Institutions	Flexibility Strategy plans	Political involvement
Relations between the member states	Includes all the former Yugoslav republics The only important regional organization which includes Belarus CEI might lessen the political isolation of the former Soviet countries (Belarus and Ukraine)	Tensions between the former Yugoslav states, especially in the 1990s
International visibility	The oldest and largest form of regional cooperation in Central and South Eastern Europe after the fall of communism Member of the Stability Pact for South Eastern Europe Cooperation with EU, OSCE, the Council of Europe, UN/ECE, OECD	Many technical projects with no immediate relevance for the international media Too many members (question of identity)
Financing	Partnership with the European Bank for Reconstruction and Development (EBRD) Creation of the CEI Cooperation Fund financed by the member states	Delays in accomplishing the financial obligations by the member states

Between the Atlantic and the Urals

Despite being a relatively coherent organization with mainly practical purposes and activities, CEI has more members than any other major regional organization in the area. It is, to a certain extent supradimensioned and lacks a well-defined identity. With so many participants, from Belarus and Ukraine to FYROM and Italy, the official name (Central European Initiative) fails to indicate more on regional identity than its activities do.

This name was adopted when the majority of its member states were the countries that had been once, totally or partially, territories of the former Austro-Hungarian Empire. Therefore, the concept of regional identity employed by the CEI might be considered related to the “Danubian Europe” tradition.

However, none of its major documents puts forward the Central European dimension of the initiative. On the contrary, its purposes indicate rather a European expectation horizon (“work for cohesion of a united Europe, without dividing lines, a Europe with shared values, embracing all countries, regions, peoples and citizens of the continent”)⁷. Moreover, as stated in the *Guidelines for Activities*, the CEI is open to participation to “any interested state, regional entity and international organization.”⁸ Based on this evidence, the name is suitable for the organization not because the CEI would have been the successor of a certain intellectual and political tradition of Central Europe but because it is a regional forum whose overall members’ territory lies somewhere in the middle of Europe, not too close to the Urals but not nearer to the Atlantic either.

The Visegrád Group

The Visegrád Group seems to be, from this point of view, the opposite of the Central European Initiative. It has almost the same members it had when it appeared, and, although militating for the same “united Europe with shared values,” it has emphasized more the regional, i.e. Central European, dimension of cooperation. Nevertheless, the tensions between the member countries seem to contradict the strong regional identity rhetoric associated to the Group.

The Group’s creation, a year and a half after the events of 1989, when the Presidents of Czechoslovakia, Hungary and Poland signed at Visegrád a declaration⁹ in which they agreed to cooperate for their state integration in the European structures, is symbolically connected, at least for some scholars, to a long (regional) history of the three (later four) states. According to

⁷ *Guidelines for Activities*, §1

⁸ *Ibid.*, §8. In reality, it seems it arrived at a certain limit; Cviic, 113.

⁹ The Visegrád Group, *Visegrád Declaration (Declaration of Cooperation between the Czech and Slovak Federal Republic, the Republic of Poland and the Republic of Hungary in Striving for European Integration)*, Visegrád, 15 February 1991.

Valerie Bunce, for instance, the 1991 Visegrád meeting was intended to recall another Visegrád reunion between the representatives of the three countries, when, in 1335, John I of Luxembourg, King of Bohemia, Casimir III of Poland and Charles Robert of Anjou, King of Hungary met to solve their territorial disputes through peaceful negotiations.¹⁰

The 1990 conferences between the representatives of the three states, especially a Bratislava summit, when a “Trilateral Group” was established (its purposes were to coordinate the internal and international relations of Czechoslovakia, Hungary and Poland), are, however, more plausible roots for the contemporary cooperation.¹¹ Yet the idea seems to have appeared before 1989, in the discourse of the Polish Prime Minister Tadeusz Mazowiecki, who, at his turn, was influenced by the Polish, Hungarian and Czechoslovak dissidents’ 1970s and 1980s debates on Central Europe.

In 1990, the Czechoslovak President Václav Havel adopted Mazowiecki’s arguments in favor of a stronger cooperation between the three countries, and proposed the Bratislava reunion.¹² This was nevertheless a failure because of the many disagreements on the scope and purposes of a such collaboration.

After other meetings, Václav Havel, Tadeusz Mazowiecki and the Hungarian Prime Minister Jozsef Antall finally agreed at Visegrád to intensify cooperation in “matters of their security,” economy, civil society (including education, churches and social organizations), ecology, culture, and communications. This was justified as follows:

“A favorable basis for intensive development of cooperation is insured by the similar character of the significant changes occurring in these countries, their traditional, historically shaped system of mutual contacts, cultural and spiritual heritage and common roots of religious traditions. The

¹⁰ Valerie Bunce, “The Visegrad Group: Regional Cooperation and European Integration in Post-Communist Europe,” In *Mittleuropa: Between Europe and Germany*, ed. Peter Katzenstein (Providence and Oxford: Bergham Books, 1997), 256.

¹¹ Ibid., 247-9. Andrew Cottey, “The Visegrad Group and Beyond: Security Cooperation in Central Europe,” in *Subregional Cooperation in the New Europe: Building Security, Prosperity and Solidarity from the Barents to the Black Sea*, ed. Andrew Cottey (London: Macmillan and EastWest Institute, 1999), 70.

¹² Bunce, 248; Cottey, 70-1.

diverse and rich cultures of these nations also embody the fundamental values of the achievements of European thought. The mutual spiritual, cultural and economic influences exerted over a long period of time, resulting from the fact of proximity, could support cooperation based on natural historical development.”¹³

Looking back after more than a decade from this declaration it is very clear that politicians followed a certain interpretation of history fashionable in the 1980s among the intellectual dissidents from these three countries. Ironically, in less than two years from the Visegrád declaration the natural development of the region was put under the question when one of the signatory states (Czechoslovakia) split into two independent countries. The group became the “Four Visegrád countries” or V4.

The first reunion of this new structure took place in 1993 in Cracow where the participants discussed the European integration efforts undertaken by each of the four countries, however, without noticeable results.¹⁴ These issues had been previously addressed in two similar conferences in Cracow (1991) and Prague (1992), where the necessity of mutual dialog in political, military and security problems was emphasized and a mechanism of regular consultations between the representatives of the Defense Ministries was established. Yet the purpose of these consultations was not the creation of a common security structure because the national interest of these countries was targeting NATO membership,¹⁵ which, except for Slovakia, was granted in 1997 at the Madrid NATO summit.

NATO seems to be also the subject of the first major disagreement between the four partner countries. In 1994 at a summit organized by the United States in Prague with the Visegrád states for introducing the NATO Partnership for Peace (PfP), the Czechs adopted an individualist attitude justified by the conviction that the Czech Republic was more advanced economically and politically than the other three. The Polish delegation accused the Czechs of having “hijacked the summit”

¹³ The Visegrád Group, *Visegrád Declaration*, 15 February 1991.

¹⁴ The Visegrád Group, *Cracow Summit Declaration*, Cracow, 31 October 1991.

¹⁵ According to Cottey, after the dissolution of the USSR, a closer cooperation on security issues became unnecessary because the region was no longer vulnerable. Cottey, 80. Valerie Bunce supports the same idea, see Bunce, 262.

but this did not impress the Czechs too much because several months later, Václav Klaus rejected both a closer cooperation within the Visegrád group and a formally common application for EU membership.¹⁶ Nevertheless, the tensions were more deeply rooted. The Hungarian-Slovak conflicts over the Hungarian minority in Slovakia and the Gabčíkovo-Nagymaros hydroelectric plant intensified after the split of Czechoslovakia so that in the summer of 1993 Hungary opposed Slovakia's membership of the Council of Europe.¹⁷

For these reasons and many other issues, since 1994 the Visegrád Group has declined continuously. After a brief 1997 revival related to NATO admission, the cooperation between the four countries almost ceased, which made commentators consider that by that time the group already came to its end.¹⁸ Interestingly, the revitalization of the collaboration between the four governments outside the structures of the Visegrád Group that followed the NATO summit seems to have been possible particularly because there had been previous cooperation within the Visegrád framework.¹⁹

Inside the Visegrád Group, however, the situation became worse. The crisis occurred in February 2002 when the Hungarian Prime Minister Viktor Orbán, in the context of the electoral campaign, criticized the Czechoslovak President Edvard Beneš decrees issued immediately after the World War II. On the basis of one of these decrees, the Czechoslovak citizens of German or Hungarian origins that had collaborated with the Nazis (almost three million Germans and 400.000 Hungarians) were expelled and their properties were confiscated by the Czechoslovak state. The Czechs and Slovaks interpreted the Hungarian declarations as an attempt to "reverse the results of the World War II," and the conference that had to take place a month later was cancelled. The Poles and the representatives of the EU proposed to the conflicting parts to discuss (which happened at the end of 2002 but the animosities have remained), arguing that events that occurred more than fifty

¹⁶ Cottey, 78.

¹⁷ *Ibid.*, 79-80.

¹⁸ *Ibid.*, 80.

¹⁹ András Bozóki, "The Image of Europe: European Integration and the New Central Europe," ms.

years earlier are not and should not be important for the present common effort to integrate into the European structures.

The fact that the Visegrád Group was created when the governments of member states were politically akin²⁰ (although even at that time there were many divergences between the political leaders of the member states) and that most of the crises had internal causes (national interest, electoral campaign etc.) suggest that these tensions are closely connected to the internal political situation of the four countries. Indeed, only when, in the post-Mečiar period, Slovakia had clearly chosen a more democratic path this country has gained diplomatic support from the other Visegrád partners.²¹

The different political situations did not, however, prevent the organization to have certain important achievements, such as the creation in 1992 at the Prague summit of the *Central European Free Trade Agreement (CEFTA)*, and, five years later in Bratislava, of its own financing instrument. It is difficult to evaluate whether the integration in the Euro-Atlantic structures is due to the cooperation within this framework or rather to the each country's efforts but, as shown by most analysts, the rhetoric associated to the Visegrád states had an important role in convincing the West that "the 'Visegrád package' [was] a symbol of 'good guys' among the new democracies."²² The pluses and minuses of the institutionalized form of this "package" are resumed in the table below.

²⁰ Hungary and Poland had right center cabinets and the Czechoslovak government was the result of a centrist coalition.

²¹ The most significant act with this respect is the *Bratislava Summit Declaration*, signed by the representatives of the four countries on 14 May 1999.

²² Bozóki, ms. Similar statements can be found in Cottey, 80-1 and Bunce, 283.

CRITERIA	STRENGTHS	WEAKNESSES
Principles and objectives	From the very beginning the objectives were clearly defined	Two of its objectives became contradictory: integration within the EU structures and enforcement of the regional cooperation
Scope of activity	At the Visegrád summit and in a later 1999 Bratislava declaration it was clearly defined	Economic cooperation became the major objective and it is put in practice through another instrument, CEFTA The international context (i.e. the dissolution of the USSR, the NATO membership) made almost unnecessary the cooperation on security issues
Institutions	Flexibility Non institutionalized	The cooperation depends mainly on internal political situation, fact which threaten the continuity of any strategy
Relations between the member states	Intended to be a space of dialog and cooperation	Despite a rhetoric that emphasized the regional links, from the very beginning there have been acute tensions between the four countries
International visibility	Visible success, especially between 1991 and 1993, without having specific institutions to put in practice the objectives	Diminishing of visibility after the creation of CEFTA and after Hungary, the Czech Republic, and Poland joined NATO
Financing	Own fund	Delays in payments

The myth of Central Europe

As already mentioned, the success of the Visegrád Group in its institutionalized form is questionable. The economic cooperation was transferred and extended within the CEFTA framework, the security cooperation became rather futile after the NATO admission, and the tensions between the member countries (including the individual applications for NATO, EU and other significant European institutions membership) have

always threaten the foundations of their collaboration. The main purpose of the Visegrád Declaration - integration into the European structures, has been however achieved, although it is difficult to estimate whether this is due mainly to the cooperation between these four countries and not to their individual economic and political situation, which happily coincided with the group's rhetoric.

This rhetoric emphasized a very restrictive concept of regional identity, according to which Czechs, Hungarians, Poles and Slovaks have experienced a common "natural development" in an area known as Central Europe, an idea with many supporters among these countries' intellectuals (including the political actors involved in the creation of the Visegrád Group). Thus, the V4 has remained closed (although its economic offshoot, CEFTA, did not) and even Slovakia, the poorest of them, has been sometimes excluded or ignored, creating the impression that this state's membership was just a historical incident.

This restrictive sense of Central Europe, already familiar to Westerners from the 1970s and 1980s debates of the dissidents from the communist block, was consciously and efficiently used especially in the early 1990s. Retrospectively, the "Visegrád" label, often presented as an equivalent of "Central Europe," is a success story since the V4 continued to be regarded as a relatively strong and interdependent group of "good guys." Therefore, the Visegrád cooperation seems to be the political embodiment of "Central Europe" intellectual utopia. Nevertheless, the persisting conflicts within this Central Europe suggest that the success of the label is not due to the collaboration between the Visegrád countries but rather to the dissociation of the name from its content.

Central European Free Trade Agreement

The Visegrád label is also associated to a regional economic cooperation created in 1992 in Cracow by the representatives of Czechoslovakia, Hungary and Poland, and known as the Central European Free Trade Agreement (CEFTA).²³ One of the main objectives of the Visegrád Declaration was

²³ The Visegrád Group, *Central European Free Trade Agreement*, Cracow, 21 December 1992.

indeed a closer economic cooperation between these countries but this, unlike the other fields of common interest for the four countries, have not remained limited to the founding members. In 1996, Slovenia signed the Agreement, followed by Romania (1997), Bulgaria (1998), Croatia (2002) and Macedonia (2006).

Despite the Visegrád connection, the Central European economic integration was not a new project. Several alternative models of economic cooperation were debated in the early 1990s, after the dissolution of the communist Council of Mutual Economic Assistance (CMEA).²⁴ The project that met more support was the less ambitious and only three countries (the Visegrád signatories) had been initially involved because a free trade area had to be restricted to the states with the most advanced economies. Moreover, the European Community encouraged the Visegrád governments to initiate and develop such an agreement, and this had accentuated more the differences between the former communist states. As one scholar put it, “the fact that Europe Agreements were concluded first with the Visegrad three reinforced those countries own ideas that they were the avant garde in every sense.”²⁵

Although extended to other three states in the region and encouraged, at least for a while, by the European Community (later European Union), CEFTA has not been a major success in the regional integration of the participant economies. According to some analysts, there are four interdependent explanations: the members are natural competitors in their economic relations with the EU, they do not have common strategies with respect to third markets, their economies are still influenced by the old structures, and their products have relatively high prices and mediocre quality.²⁶ At the same time one should not neglect the

²⁴ The most important projects were the Organisation for International Economic Cooperation (OIEC) and the Central European Economic Union (CEEU). The first was intended to reform/replace CMEA but it was abandoned when the CMEA was completely abolished. The latter was lobbied by the UN/ECE, which believed this could have been an instrument for sustaining intra-regional trade, but the governments of the countries in the area did not politically support the idea. Martin Dangerfield, *Subregional Economic Cooperation in Central and Eastern Europe: The Political Economy of CEFTA* (Cheltenham, UK: Edward Elgar, 2000), 20-2.

²⁵ *Ibid.*, 30.

²⁶ Andrzej Kupich, “CEFTA: Problems, Experiences, Prospects,” in *Subregional Cooperation in the New Europe: Building Security, Prosperity and Solidarity from*

role of the political factors, especially the divergent national interests of the member countries, in the (under)development of CEFTA. For instance, Czechoslovakia (and later the Czech republic), less sympathetic towards political cooperation with other former communist states and concerned with the EU pressures for regional initiatives, supported CEFTA but the other participants, particularly the Poles, were afraid that this could become a “new Comecon.”²⁷ For the isolated Slovakia, regional cooperation was the chance to remain in the leading group but Hungary has been against strengthening the formal institutions, arguing that “individual countries from the region must be judged according to their individual efforts and progresses.”²⁸ Here are their common weaknesses and strengths.

CRITERIA	STRENGTHS	WEAKNESSES
Principles and objectives	Respects the GATT (now WTO) provisions	Weak cohesion After the member states integrate within EU, it will become inutile
Scope of activity	Clearly delimited	There still are transitory periods for certain products
Relations between the member states	Result and extension of another form of cooperation of the member states (the Visegrád Group)	There are divergences with respect to the protection of the member states' economies
International visibility	It is considered a pseudo-instrument for the pre-integration into the European Union	Sometimes considered the heir of the former communist regional economic organization (CMEA) Small area

A “classroom” for EU?

To these factors, one should add the ambiguous position of the EU institutions. The European Community (later

the Barents to the Black Sea, ed. Andrew Cottey (London: Macmillan and EastWest Institute, 1999), 94-5.

²⁷ Dangerfield, 35-6.

²⁸ *Ibid.*, 37.

European Union) encouraged the idea of a Central European free trade area and the design of the CEFTA treaty is deeply influenced by the trade chapters of the European Agreements signed by the governments of the four Visegrád states (although WTO and EFTA provisions were main sources of inspiration as well).²⁹ Therefore, it is perceived by the member and associated countries as a “classroom” for economic integration within EU. Nevertheless, it has created several problems particularly to EU enlargement.³⁰

On the other hand, despite being Visegrád’s offshoot, CEFTA does not recall any political or intellectual tradition. Since the major trade partners of the CEFTA states are EU (particularly Germany and Italy), Turkey and the Russian Federation, it is clear that it did not made the member countries more interdependent economically either. It is however true that Germany is by far the biggest investor in the Visegrád countries and Slovenian economies, and the second in Bulgaria.³¹ This might suggest the existence of an economic *Mittleuropa* vision of Germany but does not prove that the region envisaged by this organization has an identity of its own.

Moreover, after the founding members and Slovenia became EU members in 2004, they ceased to be part of CEFTA. Soon Bulgaria and Romania will also quit the organization. For this reason, there are increasingly more discussions about the possibility to transform the project into a Southeast European Free Trade Agreement (SEEFTA), open to the participants of Balkan countries. However, this project was not received with much enthusiasm by these governments, as the agreement would bring together again almost all former Yugoslav republics, an idea regarded with much distrust in the region.

²⁹ Ibid., 42.

³⁰ Ibid., 108-10.

³¹ For the data concerning the trade relations of the CEFTA countries see Vienna Institute for International Economic Studies, *WIIW Handbook of Statistics: Countries in Transition 2002* (Vienna: WIIW, October 2002).

LA REALISATION DE L'ESPACE ECONOMIQUE EUROPEEN. BREVE PRESENTATION GENERALE

Flore Pop*

Résumé

La coopération de longue durée entre l'Association Européenne de Libre-Echange (A.E.L.E.) et la Communauté Economique Européenne (C.E.E.) - devenue entre temps l'Union Européenne (U.E.), a mené à la création d'un vaste ensemble économique, le plus grand du monde au moment de la signature de l'Accord, en mai 2002, à Porto. Nous allons essayer de retracer brièvement l'évolution de ces deux grandes organisations européennes sur la voie de la mise en œuvre de leur vaste projet commun: l'Espace Economique Européen (E.E.E.).

A. L'ASSOCIATION EUROPEENNE DE LIBRE ECHANGE

Le 25 mars 1957, par la signature des Traités de Rome, l'Allemagne, la Belgique, la France, l'Italie, le Luxembourg et les Pays-Bas ont créé la Communauté Economique Européenne¹ et la Communauté Européenne pour l'Energie Atomique (C.E.E.A. ou Euratom). Les Six se proposent à ce moment-là, selon le Traité C.E.E., de «promouvoir un développement harmonieux des activités économiques dans l'ensemble de la Communauté, une expansion continue et équilibrée, une stabilité accrue, un relèvement accéléré du niveau de vie et des relations plus étroites entre les Etats qu'elle réunit».

En réaction à la mise sur pied de cette organisation économique une initiative concurrente vois le jour en 1960².

*Conferențiar dr., Universitatea „Babes Bolyai”, Cluj-Napoca

¹ Sur la création de la C.E.E., voir, entre autres, Jean BOULOUIS, *Droit institutionnel des Communautés européennes*, Montchrestien, Paris, 1991, pp. 25-30.

² Cette organisation a été créée, selon certains analystes, plus par un esprit de réaction, inspiré aux pays membres par l'initiative d'intégration des six pays fondateurs de la C.E.E.

1. Chronologie et objectifs initiaux

L'Association Européenne de Libre Echange a été créée le 3 janvier 1960 par l'Autriche, le Danemark, la Norvège, le Portugal, le Royaume-Uni, la Suède et la Suisse, à l'initiative du Royaume-Uni, par la signature - le 3 janvier 1960 - de la Convention de Stockholm³, entrée en vigueur quatre mois plus tard, au 3 mai 1960. Le Liechtenstein s'y est rallié ultérieurement, l'Islande en 1970, et la Finlande a été membre associé depuis 1961 jusqu'à son adhésion à l'Union Européenne. Entre 1967 et 1972 ont quitté l'organisation le Danemark, le Royaume-Uni et la Norvège, suite au début des négociations d'adhésion à la C.E.E., le Portugal s'est retiré en 1985, en fin - en 1995 ont quitté l'A.E.L.E. l'Autriche, la Finlande et la Suède, pour le même motif.

Le siège de la toute nouvelle organisation a été fixé à Genève, où a été installé également son *Secrétariat* international. A Bruxelles a son siège l'*Autorité de surveillance* de l'A.E.L.E., compétente dans le domaine de la concurrence.

La vocation initiale de l'A.E.L.E. était de mettre sur pied une zone de commerce libre, sans établir un tarif douanier commun, donc sans l'ambition d'évoluer vers une union douanière. Cette organisation fonctionne jusqu'à aujourd'hui comme une simple zone de libre-échange, sans une politique économique commune, à l'exception du fait que les droits de douane et autres taxes pour les importations entre les Etats membres ont été supprimés au 1er janvier 1967.

2. Structure et organes

L'A.E.L.E. est administrée par un *Conseil*, qui est d'ailleurs son seul organe exécutif. L'organisation s'est dotée d'un *Secrétariat*, ayant à sa tête un *secrétaire général*. Le Conseil est composé des représentants des Etats membres, les décisions étant prises par consensus. Le Conseil se réunit habituellement deux fois par an au niveau des ministres. Cet organe exécutif est assisté par des *comités permanents* et des *groupes d'experts* dans les domaines considérés importants, comme l'agriculture, la pêche, etc. Le Conseil joue entre autres le *rôle d'arbitre* dans le cas des différends entre les Etats membres. Il peut négocier un accord avec un Etat

³ Sur la création de l'A.E.L.E., voir *L'A.E.L.E., Secrétariat de l'A.E.L.E., Genève, 1987, 235 p.*

membre ou avec un Etat tiers (par exemple, l'accord du 27 mars 1961 avec la Finlande), ou avec les autres organisations internationales à vocation régionale ou universelle (par exemple, l'accord avec la Communauté.).

Les accords réalisés avec d'autres Etats ou avec d'autres organisations internationales sont soumises aux ratifications des Etats membres.

Le Conseil adopte des décisions obligatoires pour les Etats membres, ainsi que des recommandations. Par l'intermédiaire du mécanisme du règlement des différends cet organe solutionne les cas de non respect de ses actes ou de la Constitution fondatrice de 1960.

L'organisation s'est dotée, suite à l'accord avec la Communauté européenne - pour la réalisation d'un espace économique européen intégré, d'autres structures comme le *Comité permanent*, chargé d'assurer la coordination avec l'Espace Economique Européen (E.E.E.), et la Cour A.E.L.E., siégeant à Genève, chargée du règlement des différends entre les pays membres.

La philosophie de cette organisation est bien différente de celle d'une union douanière, en lui opposant la formule d'une zone de libre-échange⁴, par laquelle les Etats membres abaissent leurs barrières douanières internes, mais conservent leurs tarifs douaniers nationaux envers les pays tiers, éliminent les restrictions quantitatives, ainsi que les obstacles non-tarifaires au niveau européen.

L'A.E.L.E. a réussi une bonne période de temps de faire pression sur la C.E.E., en démontrant ainsi la viabilité de l'idée de libre-échange, dont l'intérêt majeur était de suivre le plus possible les rythmes de libéralisation des échanges économiques imposés par les Communautés, mais sans s'encombrer de la bureaucratie supranationale des dites Communautés.

La logique d'une intégration très profonde adoptée par la C.E.E. a fini, pourtant, par donner à cette dernière gain de cause, car de façon indirecte et à travers des méthodes spécifiques elle a réussi à amoindrir le rôle de l'A.E.L.E., en réduisant son effectif à trois membres, tous les autres étant intégrés dans les structures de l'actuelle Union Européenne, où les standards législatifs et

⁴ Dominique CARREAU, Thiébaud FLORY, Patrick JUILLARD, *Droit international économique*, Dalloz, 3ème édition, Paris, 1990, pp. 123-124.

institutionnels sont beaucoup plus élevés. En dehors des accords « individuels » de libre-échange réalisés par ses pays membres, l'A.E.L.E. a signé plusieurs accords bilatéraux avec d'autres organisations - c'est le cas, notamment - comme nous l'avons vu, de celui qui la lie à la Communauté (ou à des pays européens, dont la Roumanie⁵).

B. La communauté européenne et l'évolution de la nouvelle entité créée par l'accord de Porto

Le plus important des accords internationaux signés par l'A.E.L.E. est celui instituant un Espace Economique Européen, signé à Porto, le 2 mai 1992 (entré en vigueur le 1er janvier 1994), avec la Communauté européenne, suite à un premier accord, du 22 octobre 1991, qui a suscité les critiques de la Cour de Justice des Communautés Européennes (C.J.C.E.), relatives à la création d'une juridiction indépendante qui aurait eu compétence en matière de règlement des différends, qui s'est soldé ainsi par un échec⁶. L'accord signé à Porto a permis, suite à des négociations ultérieures, un premier élargissement de l'E.E.E.

Au départ - radicalement antagonistes, les deux grandes organisations européennes ont fini par subir des évolutions spectaculaires.

1. La Communauté européenne et la coopération initiale avec l'A.E.L.E.

Le but des pères fondateurs des Communautés européennes était celui de mettre sur pied une union totale : économique, douanière, ensuite monétaire, politique et militaire, avec un degré d'intégration très profond, pour promouvoir un développement harmonieux dans l'ensemble des pays membres. Cela a provoqué, nous l'avons vu, des inquiétudes à certains pays non membres, qui par souci de préserver leurs intérêts ont préféré promouvoir une initiative parallèle, menant à la création d'une zone de libre-échange. Malgré l'antagonisme initial entre les deux grandes aires de coopération et les différences de structure (les Communautés étant nées d'un traité comportant une gamme

⁵ La Roumanie a signé un accord avec l'A.E.L.E. le 10 décembre 1992, à Genève, accord ratifié par la Loi n° 19/1993, publiée dans le *Moniteur Officiel*, Première partie, n° 75, du 16 avril 1993.

⁶ Cf. *EUROPE*, Bruxelles, 16 et 17 décembre 1991, n° 5631, p. 7.

complète d'institutions et d'organes qui collaborent à l'exercice du pouvoir : exécutif, législatif et judiciaire), une amorce de collaboration a été possible dès la décennie suivante à leur fondation, menant finalement à un projet d'envergure.

La coopération entre la Communauté européenne et l'A.E.L.E. pour la création de l'Espace Economique Européen, matérialisée finalement par la signature de l'accord de Porto (Portugal) du 2 mai 1992, était une modalité d'impliquer dans la coopération pan-européenne des pays qui ne pouvaient ou ne voulaient pas adhérer à l'Union Européenne, comme l'Islande, la Norvège, etc. Cette réalisation notable était précédée, comme nous l'avons signalé, par de nombreux accords bilatéraux, qui ont été signés durant les dernières deux décennies d'avant l'accord de Porto, à commencer par les accords de commerce, spécialement après 1973, surtout concernant les produits agricoles. D'autres accords - relatifs aux sciences et technologies, à la protection de l'environnement ou à d'autres domaines d'intérêt mutuel - ont été mis sur pied dans cette période. D'ailleurs, en 1972 les pays de l'A.E.L.E. ont signé individuellement des accords de libre-échange avec la Communauté, dans le but déclaré d'éliminer les taxes douanières à l'importation des produits industriels, action achevée en 1977.

Au-delà de ce cadre, la Communauté européenne elle-même a évolué de manière significative durant ces dernières décennies (dans les années quatre-vingts la Commission Européenne avait lancé le projet d'envergure d'un marché interne complètement intégré, projet retenu par l'Acte Unique Européen - A.U.E. - signé en 1986 et entré en vigueur en 1987), ses relations avec l'A.E.L.E. étant généralement cordiales. On apprécie que la Communauté a été le principal partenaire commercial de l'A.E.L.E. Encore en 1984 les Etats membres de l'A.E.L.E. et la Communauté européenne ont adopté une Déclaration commune relative à la mise sur pied d'un Espace Economique Européen intégré, qui prévoyait les principales voies de leur future collaboration, tout spécialement dans le cadre du commerce des marchandises. Ainsi, entre 1984 et 1989 ont été éliminées les barrières commerciales, au cas par cas, mais il y avait encore des entraves au commerce - vu que certains domaines étaient retenus pour la coopération et d'autres non.

En tenant compte de ces circonstances, à la fin de cette période - dès 1989, le Président de la Commission Européenne -

Jacques Delors, avait proposé aux membres d'alors de l'A.E.L.E. (l'Autriche, la Finlande, l'Islande, le Liechtenstein, la Norvège, la Suède et la Suisse) une nouvelle forme de partenariat, beaucoup mieux structurée, qui allait devenir plus tard l'Accord sur l'E.E.E.

2. L'Accord instituant un Espace Economique Européen

Les négociations effectives entre la C.E.E. et l'A.E.L.E., pour la création de l'Espace Economique Européen, ont commencé en juin 1990 et ont mené à un premier accord en 1991, mais qui n'est jamais entré en vigueur, miné par l'intervention de la Cour de Justice de Luxembourg, l'accord définitif étant signé à peine le 2 mai 1992, au bout d'une nouvelle étape de négociations.

a) L'importance de l'accord réalisé

i) *L'échec de 1991.* A l'occasion des travaux préliminaires et par l'accord de 1991 - la Communauté et l'A.E.L.E. avaient essayé de créer une juridiction indépendante, compétente en matière de règlement des différends éventuels entre les pays membres de cet espace intégré. La nouvelle Cour devait avoir huit juges - cinq de la part de la Cour de Justice des Communautés Européennes et trois de la part des pays membres de l'A.E.L.E.

Mais la C.J.C.E. a apprécié, par avis du 16 décembre 1991, que la mise sur pied d'une telle juridiction porterait atteinte à l'autonomie du système juridictionnel communautaire⁷. L'institution d'un nouveau système indépendant dans le cadre du nouvel accord sur l'E.E.E. était ainsi jugée incompatible avec le Traité C.E.E. La C.J.C.E. y voit également une atteinte à son indépendance et se voit obligée de critiquer la possibilité que pourrait avoir une Cour de l'E.E.E. de définir les compétences des institutions communautaires, ainsi que celles des Etats membres de la Communauté. En plus, selon la C.J.C.E., une Cour de l'E.E.E. ferait sans doute double emploi et serait de toute façon contraire à l'article 219 du Traité C.E.E., qui prévoit l'obligation des Etats membres de soumettre leurs différends à la C.J.C.E. Pour ne pas parler de l'inconvénient créé par le fait que les cinq juges de la C.J.C.E. devront siéger tantôt à la Cour de l'E.E.E., tantôt à la C.J.C.E. - sur des questions commerciales - et dès lors ils n'auront plus leur indépendance d'esprit lorsqu'ils reviendraient

⁷ Ibid.

siéger à la C.J.C.E. sur des questions identiques à celles dont ils vendraient de trancher à la Cour de l'E.E.E.

Comme la C.J.C.E. ne rend que des décisions obligatoires, la Cour de Luxembourg s'opposait à ce que les Etats membres de l'A.E.L.E. puissent lui demander des avis non contraignants. En outre, aucune des dispositions du Traité C.E.E. n'autorise ses Etats membres à créer une nouvelle institution juridictionnelle.

L'accord instituant un Espace Economique Européen a été considéré comme important de part et d'autre. Cette entente instaura à la date de sa signature une zone de commerce libre de grandes dimensions, un marché interne gouverné par les mêmes règles de base. Suite aux crises successives des années '70, qui ont mené à une poussée de protectionnismes dans le commerce mondial, de manière que les statistiques des organisations économiques internationales montraient que seulement 20 % des échanges mondiaux s'effectuaient en régime de commerce libre (promu alors par le GATT, devenu entre temps l'Organisation Mondiale du Commerce), on a constaté qu'une certaine intensification des "guerres économiques", ainsi que l'interdépendance croissante des économies mènent à une évolution accélérée vers la libéralisation des échanges économiques. Au point de vue régional, on a observé une libéralisation des échanges par l'intermédiaire des unions douanières ou des zones de commerce libre.

L'Espace Economique Européen, en tant que zone de libre-échange (même si les Etats encore membres de l'A.E.L.E. n'ont transféré aucune compétence législative vers les institutions nouvellement créées par cet accord), ainsi que les autres zones de commerce libre apparues dans le monde ces dernières années, suggèrent l'idée que l'internationalisation croissante des grandes provocations actuelles (les questions liées à la protection de l'environnement, au chômage, le contrôle de l'immigration, les nouvelles politiques industrielles et régionales, etc.) porte atteinte au concept de «souveraineté nationale», tel qu'il a été compris jusqu'il y a peu.

b) Principes généraux et objectifs préliminaires de l'Accord

i) *Les principes d'intérêt majeur et le premier élargissement de l'E.E.E.* Les «quatre libertés» ou principes d'intérêt majeur pour l'intégration et la coopération économique promus par la Communauté européenne sont applicables à partir du 1er janvier

1994 (la date d'entrée en vigueur du traité de Porto) également aux pays de l'A.E.L.E. L'E.E.E. comprend actuellement 28 Etats - les 25 pays membres de l'Union Européenne et les trois membres actuels de l'A.E.L.E. - et 455 millions d'habitants. La Suisse a décidé par référendum, en décembre 1992, de ne pas participer à l'E.E.E., en reniant ainsi son statut de membre, tout en développant ses relations avec la Communauté européenne par le biais des accords bilatéraux. Le Liechtenstein est devenu membre à part entière de la nouvelle organisation au 1er mai 1995. Un premier élargissement de l'E.E.E. a eu lieu au 1er mai 2004⁸, lorsque dix des douze pays candidats à l'adhésion (la République Tchèque, l'Estonie, le Chypre, la Lettonie, la Lituanie, la Hongrie, Malte, la Pologne, la Slovénie et la Slovaquie) ont intégré l'U.E. Les négociations en vue de cet élargissement, débutées en janvier 2003 et finalisées en juillet, ont eu comme objet les arrangements financiers et les contributions des Etats pour éliminer les disparités de développement, les différences économiques et sociales dans le cadre de l'E.E.E., ainsi que les modalités d'accès sur le marché des produits de la pêche, l'accord étant signé au mois de novembre 2003.

ii) *L'acceptation de l'acquis communautaire. Les exceptions.* L'accord sur l'E.E.E. implique pour les pays signataires (membres de l'A.E.L.E.) l'assimilation de toutes les directives communautaires relatives à la libre circulation des personnes, biens, services et capitaux, des règles dites « horizontales » (la politique sociale, la protection des consommateurs, la protection de l'environnement, la statistique et le droit des sociétés), ainsi que des politiques d'accompagnement ou la coopération en dehors des susdites « quatre libertés » ou les domaines de « flanc » (recherche fondamentale, développement technologique, éducation, formation continue, protection civile, etc.). Ont été exclus du traité constitutif des domaines importants comme les politiques communes concernant l'agriculture et la pêche (mais l'accord prévoit divers aspects concernant le commerce des produits agricoles et piscicoles). L'accord ne comprend pas non plus l'union douanière, la politique commerciale commune, la politique étrangère et de sécurité commune, la justice et les affaires intérieures (même si la Norvège et l'Islande sont des

⁸ Les négociations pour l'élargissement de l'E.E.E. ont eu lieu entre janvier et juillet 2003, la signature de l'accord final étant différée pour le mois de novembre de la même année.

signataires de l'accord de Schengen), l'union économique et monétaire.

c) **Législation, procédures, institutions politiques et de contrôle de l'E.E.E.**

i) *La dynamique législative de l'accord.* L'Accord signé à Porto en 1992 est réalisé sur la base des traités fondateurs (le droit primaire ou originaire), du droit dérivé (directives, règlements, décisions, etc.) et de certains instruments non-obligatoires de l'E.E.E., adoptés au fil du temps par les institutions communautaires.

L'accord lui-même est constitué de 129 articles, 22 annexes et 49 protocoles.

En respectant une certaine dynamique, les règles usuelles de l'accord sont actualisées continuellement par l'ajout de la nouvelle législation et des nouvelles normes. Chaque mois un nombre croissant de normes et d'actes législatifs relevant de l'E.E.E. sont incorporés dans l'Accord par la décision du Comité Commun de l'E.E.E.

ii) *Le processus décisionnel et les organes de décision de l'E.E.E.* La prise effective d'une décision a posé aux négociateurs des deux parties un problème épineux du point de vue institutionnel et politique. Ainsi, devait être prévue une modalité de prise de décision qui pourrait permettre aux deux ensembles de pays de s'exprimer de façon équitable, mais sans faire appel à un système de pondération de voix, qui aurait procuré de toute façon une majorité confortable aux membres de l'U.E. On a évité également l'hypothèse des négociations bilatérales entre un représentant de l'A.E.L.E. et un représentant de la Communauté. On a opté finalement pour un *Conseil de l'E.E.E.*, formé par les représentants des pays de l'A.E.L.E. et des ceux des Communautés, conseil qui devait se réunir deux fois par an au niveau des ministres. La présidence du Conseil doit revenir, par alternance, au représentant de chacune des deux entités.

Les organes de l'E.E.E. sont les suivants: le *Conseil de l'E.E.E.*, le *Comité mixte de l'E.E.E.* (chargé d'évaluer la jurisprudence des deux Cours de Justice et d'éviter les divergences), le *Comité parlementaire commun de l'E.E.E.* et le *Comité consultatif de l'E.E.E.* Ces organes sont habilités de maintenir la liaison entre les deux grandes organisations économiques continentales.

iii) *La procédure de règlement des différends.* Suite à maints débats on a accepté finalement que la C.J.C.E. sera seule compétente dans le domaine de la concurrence (autorisations de fusion, aides d'Etat). Néanmoins, l'A.E.L.E. pourra se prononcer à elle seule sur une telle question si au moins 33 % du chiffre d'affaires de l'entreprise fusionnée sont réalisés dans ses pays membres. En même temps, l'U.E. pourra demander que la C.J.C.E. se prononce elle-même dans ce même dossier si la dite fusion aura des conséquences importantes pour son marché.

Une *procédure d'arbitrage* est prévue pour les litiges concernant les autres domaines. Cette procédure sera valable pour tous les litiges que surviendront dans le cadre de l'E.E.E., dans tous les domaines, sauf la concurrence.

En guise de conclusion - on doit rappeler l'importance des implications juridiques et économiques, très complexes, de cet accord, signé une première fois le 22 octobre 1991, mais qui a été renégocié et parafé le 14 avril 1992, signé dans sa forme finale le 2 mai 1992 et entré en vigueur le 1er janvier 1994. Tout d'abord, les pays membres de l'A.E.L.E. devaient intégrer dans leur droit national l'*acquis communautaire* et harmoniser leurs législations dans les domaines les plus importants avec les normes de l'U.E., ce qui même pour eux présentaient des difficultés inhérentes. Mais ces pays n'ont pas été ne seront pas obligés de participer aux politiques communautaires en matière de défense, diplomatie, monnaie unique ou autres domaines communs, par contre ils seront associés dans les affaires commerciales de l'U.E. Ainsi, dans le moment actuel de la globalisation et de l'interdépendance des économies, de la multiplications des échanges régionaux et interrégionaux, l'E.E.E. sera appelé à avoir un puissant impact sur le commerce mondial, dans une époque qui se dessine comme celle des antagonismes entre les grands blocs commerciaux⁹.

⁹ Voir en ce sens les développements récents sur les autres continents, les autres essais de coopération régionale dans le domaine économique.

DEBATING THE TRUTH, HISTORY OF THE CHURCH IN THE HAND OF THE LAY HISTORIAN?*

Anca Maria Şincan*

Abstract

Dezbaterea asupra adevărului, istoria bisericii în mâna istoricului laic

The present article presents some of the issues that research in church history is confronted with which is the result of the comeback of church history in history faculties, in the hands of lay historian after 1989, and how does the communist heritage influence the way that church history is written? The article does not propose a classical display of historiography, but it focuses on some aspects considered to be important (the problem of the Greek-Catholic Church, that of recovering the recent past, that on what truth consists of, neutrality and objectivity), on debates that are topical in the historiography of the problem.

It is not just the history of the Church, but history in general has suffered from a repositioning and a constant 15 years battle between generations, different schools, and different political positions. Writing Church history in the post communist period responds to various stimuli and is extremely context dependent. There are several typologies of historiographies and “historians” that have shaped the way in which the studies in church history were written.

* **Drd. Central European University, Budapesta/Wolfson College, University of Oxford**

This review article is structured on understanding the mechanisms in place in re-constructing a discipline and a line of research in post –communist Romania. It will look into the debates in Church history, the impact of the segregation between “historian” and “Church historian” on history writing, the clashes between the histories produced by “lay” historians and those produced by the historians coming from within the Church body, the theoretical underpinnings to which these histories belong to.

The presentation has a tripartite structure where the first part is devoted to an overall look to the lines of research in Church history and the characteristics of the discipline as taught in the theology departments and history departments. I will thereafter concentrate on two problems that shape Church history in post communist Romania: the problem of truth and its variants, objectivity, neutrality, myth... and the problem of the Church as legitimating institution.

In an article in *Adevărul literar și artistic* on the nowadays encounters of the Orthodox Church with its fairly recent past, professor Radu Carp stated:

“I would have wished to write about the collaboration of the Orthodox Church with the former Secret Police, about the role of the CNSAS (National Council for Studying the Securitate Archives) and about the way in which we should situate ourselves towards various forms of guilt inside the Church. I cannot do it but partially, and I will try to explain why. We do not have a history of the Romanian Orthodox Church up to 1989. We have though numerous theology departments in the country producing unemployable *confessors* whose spreading seems unstoppable and who study more the Byzantine Empire than they do the last years of the Ceaușescu’s regime.”²

More and more voices are pointing out the obvious problems in the way in which Church history is studied and researched in the theology departments of the universities. Church history does suffer from an acute lack of trained specialists in theology departments. The reasons behind it go to the recent communist past.

² Radu Carp, “Un capitol necesar de istorie recentă. Biserica Ortodoxă și asumarea trecutului comunist,” (A needed chapter of recent history. The Orthodox Church and accepting the communist past) *Adevărul literar și artistic*, Issue 838, 30 septembrie 2006, p. 4.

A fruitful, lively debate carried out in the interwar period between various historians on sensitive points in the history of the Church that has produced both specialists and a vast corpus of writings, that has imposed interpretations and brought up collections of archival materials was cut off by the communist regime.³ The debate became a one-sided monologue that imposed an “official” history and suppressed the rest. Some of the historians survived and were instrumented in writing a “new” history like for instance Theodor M. Popescu, others survived due to a coincidence between their interpretation and what the regime at that time proposed as official version (see Silviu Dragomir’s interpretation on the Church union in 1689-1701). Some historians were suppressed. A new school did not appear until late 1950s and 1960s when a new “official” version needed to be implemented.

One of the most noticeable examples of this reshaping of the official version in the 1960s was the recuperation of the Greek Catholic pantheon via the Orthodox Church. With the suppression/ *unification* of the Greek Catholic Church not only the hierarchy and believers were “lost” but also an important part of their history was downsized in importance. On the overall decline in importance of the Church in the official history of Romanians this was less noticeable.⁴ It was with the recuperation of the national past in the early 1960s when the lack of a Romanian elite in Transylvanian history forced the come back of various personalities from the Greek Catholic pantheon inside the history books, personalities that were until then disposed of. Yet, this was an intricate process that involved at first a legitimizing work done by the Orthodox Church historians that had to transform the Greek Catholic personalities of the 18 and 19th century into ... orthodox. (This process is noticeable even today – The history of the Orthodox Church in Transilvania has become for the Orthodox Church

³ For the interwar historiographical debate on church history see Corina Teodor’s excellent account in *Coridoare istoriografice. O incursiune în universul scrisului ecleziastic românesc din Transilvania anilor 1850-1920*, (Historiographical corridors, excursion inside the ecclesiastical writing of 1850-1920s Transilvania) Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2003

⁴ See Roller’s official history textbooks that gave Church an insignificant role and situated it in the position of oppressor of people, Mihai Roller, *Manual de istorie, clasa IX*, (History handbook for 9th graders) Bucharest, 1949

historian the history of the “national” Church, the history of the Romanian Church in Transilvania, Petru Maior – a fighter for Orthodoxy and so on). This “school” paralleled the national historiography and became part of the nationalist and protochronist trend.

After 1989 Church history was institutionalized in the form it received during the communist period. One of the artisans of this process was church historian Mircea Păcurariu. Since the history of the church was during the communist period a taboo subject, the specialists were few. In going from a restricted number of theology departments to the “liberalization” of the theological schooling in the post-communist Romania for the increasing number of Church history professors coming from *sister* disciplines (specialists in “ecumenism,” specialists in early Christianity, in “Universal History of the Church”) the bibliographical short list included the standard accepted version of interpretations that were canonized. A fight against these interpretations is not in sight.

On the other hand Church history came back in the history departments of state universities curricula. Either integrated in the major courses on the history of Romanians or in special courses devoted to aspects of Church history particularly important in designing tracks on the Enlightenment, Modernization, Communism, Church history became an attractive research topic once again after a long period of absence.

It is though a particular period that (with few exceptions) has dominated the interest of “lay” historians - the history of the Church-State relations in the Communist period. The few exceptions are in most part connected to a process of rewriting/recuperating history undertaken by several history departments in Transilvania on the history of the Greek Catholic Church. The now possible reply to the “Orthodox” historiography on issues like the Church Union, or the rescuing of Greek Catholic personalities from either being integrated in the Orthodox pantheon or completely forgotten (see the case of Alexandru Șterca Șuluțiu for instance. Șuluțiu’s biography was neglected by the orthodox church historian because of the time congruence between his and Șaguna’s activity) has produced an important number of articles and books. Research on the history of the Greek Catholic Church during the communist

regime was also undertaken with less valuable results, most of them feeding a competition on who suffered most – the battle on the list of martyrs.

The *secular* historiography on the Church during the communist regime contains a scarcity of interpretations on the characteristics of church-state relationship. Even fewer are the studies that offer a global perspective on the phenomenon of religious life under the communist regime. Most of the writings that focus on church history specialize in analysing archival documents. Usually connected with church personalities or events in the life of the church that triggered the special attention of the state, these short articles⁵ highly focused on events make up a significant part of the historiography. Editing volumes with primary sources and archival material is also connected with this historiographical trend.⁶ Though important for uncovering a number of valuable primary sources this type of scholarship fragments the historical discourse and leads to a lack of cohesion.

⁵ See Stefan Ilioae, Paul Caravia, and Virgiliu St. Constantinescu, *Marturisiri de dupa gratii. Slujitori ai Bisericii in temnitele comuniste*, (Confessions from behind bars. Church people in communist prisons) (Cluj-Napoca: Supliment al revistei Renasterea, 1995); Stefan Ilioae, “Slujitori ai Bisericii Ortodoxe in temnitele comuniste sau despre cum poate suferi o majoritate”(Orthodox Church people in communist prison, or about how can a majority suffer), *Analele Sighet Anii 1949-1953 mecanismele terorii*, (Bucharest: Fundatia Academia Civica, 1999), pp. 92-95; Liviu Grigorescu, “Politica de laicizare a slujitorilor bisericii si a credinciosilor” (The laicization policy of the clergy and believers) in *Analele Sighet 7 Anii 1949-1953 Mecanisme de Terorii*, (Sighet Annals The years 1949 – 1953, The mechanisms of terror) (Bucharest: Fundatia Academia Civica, 1999); Eugen Toma, “Persecutia anticrestina din Romania – martiraj si distrugere de lacasuri sfinte” (The anti Christian persecution in Romania – martyrdom and demolishing of holy sites), in *Analele Sighet 10 Anii 1973 – 1989, Cronica unui sfarsit de sistem*, (Sighet Annals, The years 1973 – 1989: The chronicle of the end of the system) (Bucharest: Fundatia Academia Civica, 2003).

⁶ See Paul Caravia, Virgiliu Constantinescu, and Flori Stănescu *The imprisoned church in Romania, 1944-1989*, (Bucharest: National Institute for the Study of Totalitarianism, 1999); Cristina Paiusan, Radu Ciuceanu, *Biserica Ortodoxa Romana sub regimul comunist*, (The Romanian Orthodox Church under the Communist Regime), (Bucharest: Institutul National pentru studiul totalitarismului, 2001).

The importance given to the written document, the reticence in offering an interpretation, an explanation and to putting the event in context is common for the post 1989 historiography on the communist period. The positivist attachment to the document (mostly the written, but slowly the oral as well) and the hide behind it in making inferences on aspects of the history of communism has several explanations.

There is on one hand a constant need for the “historian” to cover his/her back for the disturbing “facts” that he/she reveals. There is also a battle over the archival materials in an effort of constant reinvention of the wheel – see the Tismăneanu versus Tănase episode on who is writing the best history of the communist party based on what archives the two political scientists have had sole access to. Monopole over one archive or another can situate the historian or even the dilettante in a position of superiority. What is lacking though in the document analysis is ... the analysis itself. There is little questioning of the document, there is no distancing from it and even less verification of the “truth” of it. The results are sometimes bewildering.

The attachment to the archives feeds into the problem of “truth.” It is the document that offers the researcher backing up for his/her position. To take for example claims about the collaboration or lack of collaboration of different denominations with the communist regime resulting from documents written by the secret police, lists of payments, note from informants from within the church were made without a necessary distance from the document, without contextualizing it, without processing the information and without questioning the information they receive from the written text. The document information is treated as FACT and being in possession of the fact means one is in possession of the THRUTH. These are the characteristics of a journalist style of history writing: always feeding the people’s need for shocking information.

The consequences for the Church history are manifold. On the one hand there is as I have mentioned earlier a vast number of event histories, manual type of books that deal with numbers, names, who did what to whom and when, martyrologies of all sorts, biographies and so on, closer to what an archivist should do. There is then a lack of dialogue, debate, discussion in the public space because on the one hand of the

finality of the “TRUTH” revealed by the researcher in possession of the supreme proof represented by the document used to either accuse or absolve the church and on the other hand of being in position of never having “the whole truth” since the researcher is always lacking access to one archive or another that would round up the story. Overemphasising the document and accentuating its public finality leads to an increase in interest for institutional history of the church, history of the hierarchy and less social history of the church, microhistory.

This paper focuses on two positions towards TRUTH since they could be characteristic for the way in which the history of the church during the communist period is portrayed after 1989: the positivist and the relativist. I will illustrate this by discussing two researchers that have written on the history of the church: Cristian Vasile and George Enache.

In his book on the history of the Greek Catholic Church during communism Cristian Vasile⁷ has repeatedly spoken of “the need for an objective history,” the need for neutrality from the part of the historian, pleading for a non-partisan history, one that would not be influenced by the confessional belonging of the author. As a historian and orthodox writing on the Greek Catholics he invites for emotional detachment and, following the documents, uncovering the truth. What is successful in Vasile’s attempt is not his neutrality (that can always be challenged) but his endeavour to verify. Although not mentioned in his plea for neutrality it is the detective work that he employed in his work with the archival material that made it one of the most important results of the historiography on church-state relationship during communism. We have here a shy attempt at using comparison and thus stepping out of the provincialism that so strongly influences the history research feeding the Romanian exception paradigm, and seeing the history of the Greek Catholic Church in a larger East European context. We also have two and sometimes three types of documents used at times against one another all in an effort to tell the true story.

⁷ The article refers to Cristian Vasile, *Intre Vatican si Kremlin biserica greco-catolica in timpul regimului comunist*, (Bucharest: Curtea Veche, 2003).

For George Enache,⁸ coming from a different training, truth is something different. In his introduction to his book of essays devoted to the relation between Orthodoxy and political power he states that there is one truth in God everything else being relative. For a theologian this position is understandable, for a historian this position is false. What Enache argues though is simple. There is no one truth, there are variants, facets of the same story, different interpretations and extremely different research outcomes. Thus for instance an interpretation of Patriarch Justinian (1948-1975) position towards the communists as a pact with the devil or a compromise and one that positions Justinian between the opposants to the regime are on the same level relative truths. For Vasile this was a failure in writing “an honest history.”

In a review of Cristian Vasile’s book I have argued for the impossibility of the author’s neutrality especially in front of such emotionally charged subjects⁹ not realizing the stakes of the debate over “TRUTH.” The importance of this debate over what is true and how one might reach it comes from the several characteristics of the context in which the researchers function. First there is the influence of the historiographical deconstructionist trend that has fought against the nationalist myths imposed by the communist historiography. Honesty, sincerity, myth have appeared constantly in the structure of studies and books on the history of Romania. Although unintentional, this trend has brought back into the forefront a concern for the document in an effort of reinterpretation.

For the specialists in church history though there is also another factor to take into account. There is the on the one hand the public that they address with their research findings and the institutions that legitimate, or not, their work. For whom are these researchers writing and what is their purpose? Hidden or overt, explained in writing or discovered in the debate afterwards there is often a purpose inscribed in the research on church history after 1989. Cleansing the church hierarchical body, reforming the church, aggiornamento,

⁸ Anca Şincan, Review to Cristian Vasile, *Intre Vatican si Kremlin biserica greco-catolica in timpul regimului comunist*, Bucuresti: Curtea Veche, 2003 in “Studia,” Tirgu-Mureş, Nr 4, 2004.

⁹ The article refers to George Enache, *Ortodoxie și putere politică în România contemporană*, Bucharest: Nemira, 2005.

justice, punishment, are all labels for a militant type of historical writing directed against traditional religious denominations extremely reticent to change, conservative in actions and reluctant towards outside pressures. An entire body of research was developed therefore in response to this militant history. Competing in numbers, in degrees of suffering, there is an entire corpus of writings (and more are produced by the day) that support the churches in their response to these outside pressures (see the work at a Martyrologium of the Church in communism undertaken under official guidance from the central administration of the Romanian Orthodox Church).

In place of conclusion

This brief view of the Church history has showed several lines of research, the contexts in which their findings are received and the reasons behind their undertaking. There are though some elements that I have left aside for the conclusion. First there is the problem of the influence/lack of influence of Western research on the studies on institutional religion in Romania. There are scarce attempts to use the theoretical findings of Western research and apply them to the Romanian case. Political scientists and sociologists have a more thorough grasp of the field of religious studies and are more inclined towards stepping outside their field of research and see the subject from various angles. Literature on related fields is becoming available to the researcher (book translations in sociology of religion, philosophy, political science). Works on secularization, political religion, religion in politics have started to surface, as a result of an academic migration to Western Universities.¹⁰

Secondly, undertaking comparative research is a much needed endeavor. This would take out the Romanian case from the provincialism that is characteristic for the current body of research. Shy attempts have been made. I have mentioned

¹⁰ See authors like Dan Dungaciu, *Modernity, Religion and Secularization in South-Eastern Europe. The Romanian case*, in http://www.cesnur.org/2003/vil2003_dungaciu.htm, Internet accessed on October 10th, 2006; Lucian Leuştean, 'Towards an Integrative Theory of Religion and Politics' *Method & Theory in the Study of Religion* Issue 17 (4), 2005, pp. 364-381.

earlier Cristian Vasile's book on the history of the Greek Catholic Church that has devoted a chapter to mapping the situation of the Greek Catholic Church in Eastern Europe in the communist period.

Last but not least the diversification of approaches in researching church history is necessary. Social history of the church is completely absent, small scale research, histories of communities need to be addressed alongside with the intellectual and institutional history that is abundant.

ORTHODOXIE ET INTERNET OU ORTHODOXIE VERSUS INTERNET? CONTRIBUTIONS A L'ETUDE DE L' «ORTHODOXIE VIRTUELLE»

Iuliana Conovici*

Abstract

Modernity poses challenges to the way religion is practiced. The current article presents one of the challenges that the Orthodox Church confronts: the internet. Several groups have appeared in the virtual space which claims legitimacy from the Orthodox Church. Their functioning in relation with the central church authority – relation that can be characterized by dependence or independence – relies on the ability of the church to control the virtual space, and on its increasing cases of failure in doing so. The incompatibility of the contestatory groups, of those who act on behalf of the church and of those whose legitimacy is given by the denomination they claim to belong to – forms the problems related to secularization, conservatism, a genuine “mutation” of public memory and identity of contemporary orthodoxy.

Il y a peu d'auteurs en Roumanie qui ont écrit sur la présence de la religion sur Internet et encore moins qui ont songé à analyser les implications et les significations de cette présence. À ce que nous sachions, il n'y a que l'article de dimensions réduites de Mirel Bănică, dans la revue *Dilema veche*¹, qui s'occupe du cas particulier de la tradition chrétienne orthodoxe roumaine, en attendant une étude plus développée. Dans son article, il parvient très rapidement à signaler quelques-uns des risques de la présence orthodoxe sur internet. Mais l'ampleur du phénomène mérite une investigation plus approfondie.

* **Drd. Facultatea de Științe Politice, Universitatea București**

¹ Mirel Bănică, „Ortodoxia virtuală”, *Dilema veche*, nr. 115, 7-13 april 2006, <http://www.algoritma.ro/dilema/fw.htm?current=115/index.htm>

La présente étude comprendra une analyse de la présence orthodoxe roumaine sur Internet, pour tenter d'en déceler les principales caractéristiques et de voir comment et dans quelle mesure la religion *comme* mémoire est transmise à travers l'espace virtuel.

Les principales sources utilisées seront les sites et autres manières d'expression sur internet, de langue roumaine, qui assument une dimension orthodoxe explicite. Notre démarche veut aussi se poser comme argument de la nécessité pour le chercheur intéressé à l'Orthodoxie roumaine contemporaine (mais pas seulement) de prendre en compte cette dimension de la manifestation du phénomène religieux contemporain. Car, avec les précautions méthodologiques nécessaires, l'Internet «orthodoxe» est non seulement un lieu de stockage de sources secondaires (articles, interviews etc), mais aussi une source primaire exceptionnelle.

Qu'en est-il, en fait, de l'utilisation de l'Internet pour la diffusion d'un message religieux? Et, en particulier, qu'en est-il de l'emploi d'Internet pour la diffusion de l'Orthodoxie roumaine?

Du point de vue théorique, nous allons suivre, comme grille de lecture, la théorie de la sociologue française Danièle Hervieu-Léger qui, dans son livre *La religion pour mémoire* (Paris: Éditions du Cerf, 1993) donne aux traditions religieuses une fonction de mémoire sociale, telle qu'elle a été développée par la suite par Grace Davie, dans *Religion in Modern Europe. A Memory Mutates*².

La sociologue britannique examine la manière dont la religion est comprise par les Européens comme mémoire sociale et culturelle, ainsi que les moyens et les manières dont cette „mémoire” est transmise de nos jours, pour parvenir à la conclusion que l'on assiste à une véritable mutation de celle-ci dans le processus de transmission. Ce qui nous intéresse en particulier, c'est le chapitre no. 6 de son livre, "Mediated Memory" (pp. 94-114), qui traite de la transmission de la mémoire religieuse européenne à travers des moyens de communication de masse. Elle traite surtout de la télévision et de la presse écrite. Cette étude va porter en particulier sur la manière dont Internet se constitue en «médiateur» de la communication de la tradition religieuse orthodoxe. Et si Grace

² New York: Oxford University Press, 2000 [European Societies].

Davie s'intéresse de manière exclusive à la situation de la religion dans l'Ouest européen, ses observations nous sont néanmoins utiles pour interpréter des réalités de chez nous.

Pour la description des avantages, risques et opportunités que la communication sur Internet présente en général - et en particulier la communication religieuse - nous allons faire appel au livre de 1997 de Giovanni Sartori, *Homo videns. Televisione e post-pensiero*³ ainsi que, indirectement, à plusieurs ouvrages d'auteurs roumains qui ont analysé ces problèmes en faisant appel à des ressources internet déjà disponibles dans d'autres langues. Même si la qualité scientifique de ces ouvrages est à considérer avec précaution, ceux-ci offrent des observations générales utiles, ainsi que d'intéressantes directions d'analyse pour le chercheur intéressé aux expressions publiques de la réflexion orthodoxe face à des réalités contemporaines spécifiques (comme l'Internet).

L'Internet offre, en fait, à tout un chacun la chance de s'exprimer librement sur une infinité de sujets et à un nombre de personnes limité seulement par la capacité de lire, écrire et ayant quelques connaissances minimales d'opération sur l'ordinateur. Comme moyen et support de la communication, l'Internet a l'apparence d'une immense *agora* stockée en code binaire, ouverte à tous et assez large pour comprendre tout ce que la pensée humaine peut produire. Mais l'enthousiasme envers ces opportunités ne doit pas nous faire oublier l'avertissement de Marshall McLuhan, déjà devenu un slogan: "The medium is the message". Moyen de communication de masse s'il y en a, l'Internet a aussi son propre message à transmettre. L'accessibilité, la vitesse, l'ouverture, l'interactivité qu'expérimente celui que Giovanni Sartori appelait *homo digitalis*⁴ ont pour pendant la disparition des hiérarchies de toute sorte et de tout repère éthique autre que l'audience d'un site, la surcharge informationnelle, le risque d'apparition de dépendances pathologiques ainsi que les abus. L'Internet lui-même offre une large palette de choix entre diverses visions du monde, d'innombrables intérêts et des hobbies, du loisir comme de l'information scientifique de qualité; mais il n'offre pas de grille de lecture, pas de hiérarchie et la pré-codation éthique

³ Dans la traduction roumaine (Bucarest: Humanitas, 2005)

⁴ Sartori(2005), p. 111.

pour guider l'utilisateur dans le choix de ses priorités au cours de la *navigation* virtuelle.

D'une part, l'Internet offre la possibilité de la diffusion rapide et à accès de plus en plus large du message religieux. Mais celle-ci se fait dans un environnement concurrentiel à 100%.

Ce qui est fascinant pour le chercheur du phénomène religieux c'est la relation que le monde de l'Internet (qui est vraiment un monde à part, le virtuel) entretient avec le phénomène de la sécularisation. Car, d'une part, l'Internet est un environnement qui permet la plus stricte séparation des sphères de la vie humaine, fragmentant la vie humaine dans une virtuelle infinité de mondes-niches (les univers individuels des blogues, les forums de discussions très spécialisés comprenant une poignée de personnes ou les sites tout aussi spécifiques); d'autre part, la société en ligne est libre de nombre de contraintes sociales (qui figent chaque homme, dans la société *offline*, dans son rôle social), la limite entre la sphère publique et la sphère privée est pratiquement anéantie, les frontières de quasi toutes les niches et sont toutes perméables, les limites des sphères sont abolies. Il arrive par exemple, comme à l'auteur de la présente étude, de retrouver le message publicitaire d'une agence matrimoniale sur un site qui promeut l'Orthodoxie la plus stricte. Les conséquences de cette double tendance manifeste sur Internet ne restent pas sans conséquence.

Qu'est-ce qui est « orthodoxe » *online*?

Tout d'abord, lorsqu'il s'agit de l'Orthodoxie roumaine sur Internet, une démarche initiale se devra d'être descriptive. Il sera donc question ici de sites Internet, blogues, groupes/forums de discussion et de systèmes de messagerie employés par ou impliquant des personnages qui se revendiquent de la tradition chrétienne orthodoxe roumaine.

Les sites vont de pages officielles ou semi-officielles de l'institution ecclésiastique de l'Église Orthodoxe (la Patriarchie, les éparchies, métropoles, paroisses diverses etc.⁵) à des sites de

⁵ E.g., respectivement: www.patriarhia.ro, www.arhiepiscopiatomisului.ro, www.arhiepiscopia-cluj.ro, www.mmb.ro (la Métropole de la Moldavie et de la Bucovine), www.m-ol.ro (site de la Métropole de l'Olténie), www.parohia.ro, www.stavropoleos.ro etc.

monastères⁶, des pages d'associations se revendiquant de l'Orthodoxie⁷ et jusqu'à des pages personnelles de diverses personnes (des écrivains⁸, moines⁹, prêtres¹⁰ ou laïques orthodoxes par exemple ou les peintres d'icônes¹¹) et à des sites génériques ou thématiques contenant des ressources orthodoxes de diverses natures (sites comprenant la Bible Orthodoxe, des textes de Pères de l'Église et des Saints en général, des icônes, le calendrier ecclésiastique orthodoxe, des sites dédiés à la famille chrétienne, des articles, transcriptions ou fichiers multimédia de conférences de personnalités orthodoxes contemporaines, des livres téléchargeables, des nouvelles etc¹²).

Mais, il faut le dire, l'Internet abrite également des sites de mouvement définis par l'Église Orthodoxe « officielle » comme carrément déviants, tels le mouvement spiritualiste de Pucioasa (www.noul-ierusalim.ro) ou celui, d'une facture plus ou moins similaire, qui a créé le site www.ortodoxnet.ro. De même, des mouvements explicitement politiques mais se réclamant eux aussi de l'Orthodoxie tels que les néo-légionnaires (www.miscarea.com) sont parfois assimilés aux sites

⁶ www.schituldarvari.ro, www.derwent.ro, www.manastireatisma.ro etc. La particularité des sites des monastères c'est qu'elles ne sont pas forcément des sites commandés, construits ou même autorisés par les communautés respectives.

⁷ www.provitaortodoxa.ro, www.fundatia-smb.ro, www.ortodoxronet.org etc.

⁸ Les plus connues sont le site de l'écrivain Danion Vasile, www.danionvasile.ro et le blog de Laurențiu Dumitru, www.laurentiudumitru.ro

⁹ Le plus célèbre étant le cas de l'hiéromoine Savatie Baștovoi, ancien poète et journaliste provenant de la Bessarabie dont les écrits sont maintenant disponibles à l'adresse www.savatie.trei.ro.

¹⁰ Une des pages les plus anciennes et l'une des plus connues est celle de Iulian Nistea, à présent prêtre à l'église orthodoxe roumaine de Paris qui, à son adresse présente, www.nistea.com réunit des biographies et textes des grands confesseurs orthodoxes, des articles de théologiens et laïcs orthodoxes (sur des sujets allant de la signification de la Liturgie ou du carême à la signification de l'oecuménisme, au scandale du monastère Tanacu aux chroniques de films et jusqu'au GayFest 2006 de Bucarest), des réponses à des questions individuelles posées par les lecteurs du site, mais aussi des textes, des traductions, essais et autres écrits du Père Iulian Nistea, etc.

¹¹ <http://www.icoane-ortodoxe.com>, <http://www.icoane-online.com/>, <http://www.alexandru.nicolau.home.ro>, <http://www.iconia.ro/>, etc.

¹² Respectivement, par exemple, www.bibliaonline.ro, www.ioanguradeaur.com, www.icoane-ortodoxe.ro, www.calendar-ortodox.ro, www.scararai.tripod.com, www.filocalia.ro, www.ortodoxmedia.ro, www.sfaturiortodoxe.ro, etc.

orthodoxes¹³. Dans l'espace ouvert de l'Internet, les contours de l'ortho-doxie deviennent - on le verra plus loin - tout à fait flous.

Parfois attachés à des sites (depuis 2005-2006 notamment aussi à des sites aussi officiels que celui de l'Archevêché d'Alba-Iulia¹⁴), mais souvent autonomes, les groupes ou listes de discussion sur des sujets liés à l'Orthodoxie¹⁵ sont le lieu de rencontre de personnes provenant de milieux très divers, d'âges et de préoccupations très variables, hommes et femmes. Il existe des groupes de discussions interconfessionnels de langue roumaine¹⁶, mais sur la plupart des forums orthodoxes de notre connaissance, la participation de non-orthodoxes a été plutôt découragée. Là aussi, il y a des groupes avec des profils divers et avec des succès très variables. Il y a un nombre limité de groupes fonctionnels et ceux-là sont eux-mêmes marqués par la fragilité de leur caractère virtuel¹⁷.

De même, les conversations sur des thèmes orthodoxes et l'établissement de liens entre les orthodoxes roumains se déroulent aussi à l'aide de types divers de messagerie/chat qui permettent des échanges de répliques en temps réel ou presque

¹³ Confusion que fait, dans une certaine mesure, Mirel Banica dans son article lorsqu'il inscrit ce site parmi les sites orthodoxes. Mais il faut dire également que, dans un contexte où certaines ressources orthodoxes sont reprises d'un site pour un autre, on rencontre parfois le site des néolégionnaires dans la section *Liens* des pages orthodoxes.

¹⁴ http://reintregirea.ro/arhiepiscope/index/h_w_temps_frame.htm.

¹⁵ Nous en rappelons quelques-uns qui sont encore fonctionnels, au titre informatif: parohia@yahoogroups.com, easternorthodoxforum@yahoogroups.com, credintaortodoxa@yahoogroups.com, www.forum.schituldarvari.ro, www.forum.sihastru.net. L'Internet étant une agora avec une compétition très développée, il y a un certain nombre de groupes de discussions auto-définis comme orthodoxes qui n'ont pas connu de succès comparable.

¹⁶ tels dialogevangelicortodox@yahoogroups.com ou dialogcatolicortodox@yahoogroups.com

¹⁷ Ainsi se fait-il qu'un groupe aussi ancien que religieteologiespiritualitate@yahoogroups.com, créé par le Père Iulian Nistea ne s'est plus rétabli comme forum de discussion après sa destruction partielle par un hacker et face à la concurrence de groupes similaires, alors qu'un groupe parfaitement fonctionnel tel www.forum-ortodox.com a été fermé par son initiateur par décision unilatérale.

(Yahoo Messenger, Msn.com etc; il y a un channel #*ortodox* sur mIRC)¹⁸.

Qui est orthodoxe *online*?

Le profil de l' « orthodoxe virtuel » - tel que l'attestent les profils inscrits dans les listes de membres des groupes de discussions (données à prendre avec précaution) - suit les traits généraux de l'utilisateur moyen de l'Internet: plutôt jeune ou très jeune, ayant un niveau d'éducation plutôt élevé (ou inscrit dans le processus éducationnel, pour les plus jeunes), provenant dans une mesure significative de professions techniques ou scientifiques etc. Avec l'évolution du profil de l'utilisateur d'Internet général, le profil de l' « orthodoxe virtuel » change aussi, dans la direction d'un accès de plus en plus large y compris des franges de population avec des niveaux d'éducation plus bas.

Un certain nombre de ces personnes (surtout les très jeunes) ont été élevées dans la foi orthodoxe par leurs familles et suivent un modèle de transmission de la foi de type traditionnel (dans le sens des « religions héréditaires » de Jean Delumeau), mais dans un plus grand nombre de cas ceux-ci ont passé par l'expérience d'une « conversion » ou « reconversion » à la foi orthodoxe; il y en a également qui sont à la recherche de repères spirituels, avant toute expérience de conversion - ce qui n'est pas, dans un cas comme dans un autre, un élément sans signification pour la structuration de leur discours ultérieur.

L'Internet « orthodoxe » est très divers et en croissance constante depuis la fin des années 1990, tant en nombres qu'en ce qui concerne la qualité et l'accessibilité des sites. Sans pousser l'analyse très loin on remarquera qu'en général les hommes qu'on trouve *online* cherchent souvent la communauté, l'intégration. Mais, même dans les communautés virtuelles qui regroupent des personnes avec des intérêts et croyances communes - les forums « orthodoxes » n'en font pas exception - ils finissent par retrouver la solitude qu'ils fuyaient. On y retrouve les « chercheurs », les « pèlerins » ainsi que les « convertis », les militants (et même des provocateurs) comme les discrets.

¹⁸ A-propos des dangers de l'addiction Internet à laquelle les utilisateurs « orthodoxes » d'Internet sont exposés autant que les autres, une étude plutôt psychologique et philosophique, mais utile est celle du Pr. Iulian Nistea, *Internet și ciber-relație. Comunicarea între*, disponibles à <http://www.nistea.com/ciber-relatia.htm>.

L'Internet est le lieu où des repères pré-existants peuvent être consolidés; c'est le lieu où l'on en crée de nouveaux, en augmentant la popularité de lieux et personnes moins connus. Mais c'est aussi le lieu privilégié des rumeurs, de l'anecdotique, des *on-dit*. La circulation d'informations non-vérifiées et non-vérifiables est d'autant plus facile que leur source peut se protéger de la responsabilité de ses affirmations par son anonymité.

Si tous les «acteurs» présents sur Internet sont potentiellement égaux, les choses qui font la différence entre un site et un autre sont l'habileté technique des créateurs de sites et, dans certains cas, la capacité financière des auteurs de se payer des locations à grande capacité de stockage des données.

La question de l'autorité

Or, c'est précisément par le fait de l'égalité virtuelle des sites que le sens de la hiérarchie y est bouleversé. Dans notre cas, tout individu peut émettre des messages pour parler au nom de l'Orthodoxie. Phénomène souvent rencontré dans le monde des forums de discussions, chacun de ceux qui parlent a l'impression - et l'affirme - de parler au nom et avec l'autorité de l'Église. Précision récurrente: «Ce n'est pas moi qui l'affirme: c'est l'Église». Tout utilisateur devient théologien et chacun peut interpréter les textes des Saintes Écritures et de la Tradition. Le respect de l'autorité ecclésiastique préétablie est, dans le monde en ligne, sujet au choix individuel.

Et, en fait, un phénomène qui se manifeste aussi dans la vie réelle mais qui est particulièrement visible *online*, c'est la revendication de beaucoup d'utilisateurs de l'autorité des grands confesseurs - directeurs de consciences et porteurs de messages parfois distincts de ceux de la hiérarchie établie de l'Église. Le professeur Alexandru Duțu avait déjà rappelé l'importance de ceux-ci dans l'Église Orthodoxe, en particulier pendant le communisme et, dans ses remarques, il laisse déjà entrevoir et l'importance de l'autorité des grands confesseurs -maîtres spirituels - sur les consciences individuelles, et la tension potentielle entre cette autorité et celle de la hiérarchie institutionnalisée. Ce phénomène et cette tension sont particulièrement visibles sur Internet. Il suffit de comparer le nombre de textes - homélies, commentaires, interviews - de chacune de ces autorités: le nombre de discours provenant de la

hiérarchie ecclésiastique est infime par rapport à celui des directeurs de consciences.

Mais, si ce phénomène est déjà connu dans l'Orthodoxie et si sa visibilité ne constitue pas une nouveauté, ce qui est nouveau c'est l'accès incontrôlé que l'Internet donne aux personnes et groupes déviants par rapport à l'autorité ecclésiastique. Espace ouvert à toutes les dissidences, celles-ci ont accès à une visibilité et à un moyen de diffusion de leur message sans précédent. L'Internet est donc non seulement un moyen excellent de diffusion du message de l'Église, mais aussi - et par excellence - un espace de contestation ouverte de l'autorité ecclésiastique. Qu'il soit employé de manière constructive (comme lieu et instance de débat pour la réforme interne et l'amélioration du fonctionnement de l'institution ecclésiastique) ou de manière destructive, pour proférer des accusations, voir des injures contre la hiérarchie et même l'institution ecclésiastique (les deux sont particulièrement visibles sur les forums de discussions), dans l'espace de l'Internet tout est permis.

Une autre tension interne de l'Église Orthodoxe que révèle particulièrement bien l'Internet «orthodoxe», c'est la dispute entre les promoteurs de l'oecuménisme et de l'ouverture envers les autres confessions d'une part (les «oecuménistes» orthodoxes roumains ont aussi comme appui et moyen de légitimation le fait d'être en consonance avec les actions des autorités ecclésiastiques), et les adeptes d'un repli sur soi qui garantisse de manière absolue la préservation du patrimoine tant dogmatique et canonique que du patrimoine culturel de l'Orthodoxie (les «anti-oecuménistes» à leur tour ont à leur appui des sources monastiques - particulièrement athonites et des décisions d'autorités ecclésiastiques orthodoxes non-roumaines).

D'autre part, face aux dérives qu'entraînent parfois les manifestations sur Internet qui se réclament de l'Orthodoxie, on peut observer des réactions qui visent au rétablissement de l'autorité traditionnelle: soit par la création de forums modérés où l'écart des enseignements y compris ecclésiologiques de l'Orthodoxie est sanctionné¹⁹; soit par l'association de

¹⁹ Le plus efficace dans ce sens étant le forum administré par le supérieur du monastère bucarestois Schitu Darvari (<http://forum.schituldarvari.ro/index.php>).

webmasters pour la promotion de sites qui se maintiennent dans l'Orthodoxie traditionnelle²⁰.

Considérations finales

Alors que le Patriarche de l'Église Orthodoxe Roumaine exprimait son souhait que le message de l'Église, si mis sur Internet, soit reproduit de manière exacte, sans déformations, ceci pouvait apparaître, aux yeux de certains, comme un geste d'illustrative méfiance, voire d'hostilité du haut clergé orthodoxe envers les mass-médias, (trop) souvent critiques des actions ou positions des officiels ecclésiastiques, ou bien une tout aussi illustrative ignorance technologique. Sa précaution n'était pourtant pas sans justification.

L'Internet n'est qu'un instrument; mais c'est un instrument qui se prête à toutes les manipulations; il n'est jamais parfaitement contrôlable ou maîtrisable et il est vulnérable et rend ses utilisateurs vulnérables aux abus potentiels de qui que ce soit. Tout se vaut et tous les utilisateurs sont égaux. Le sens de la hiérarchie s'y perd et ceci n'est pas sans conséquences pour l'Église même, construite selon une hiérarchie des valeurs et avec une hiérarchie précise des autorités légitimes. Sa légitimité est avant tout transcendante.

Or, bien qu'elle ait un droit de cité dans la *polis online*, l'Église l'a au même titre que n'importe quel créateur de jeux vidéo ou de vendeur de chaussettes. L'"Information superhighway" est aussi une "information supermarket". Il donne l'avantage (et aussi l'illusion) de la visibilité, de la présence. Mais, comme le disait aussi Giovanni Sartori,

«La quantité et la vitesse n'ont rien à faire avec la liberté et le choix. Plutôt, un choix infini et illimité signifie un effort infini et disproportionné/hors proportions ... L'hyperbombardement mène à l'atonie, à l'anomie, au refus en raison de l'indigestion: le tout finit ainsi, concrètement, dans trop peu.»²¹

²⁰ C'est l'un des buts de l'Association des webmestres orthodoxes roumains (www.ortodoxronet.org).

²¹ Sartori (2005), pp. 110-111.

L'Internet est donc tant un moyen de catéchèse dans l'Église traditionnelle que le lieu privilégié de toutes les dérives. De même que toutes les voies aujourd'hui ne mènent plus à Rome, toutes les voies des navigateurs orthodoxes ne mènent pas au site de la Patriarchie ou de l'éparchie locale.

Ainsi l'ensemble des sites orthodoxes participent-ils d'une véritable «mutation» de la mémoire et de l'identité publique de l'Orthodoxie contemporaine, dans la mesure où l'Internet impose un cadre et une manière spécifiques de transmission de l'information – et de l'opinion – religieuses; à travers lui on repose et on «réinvente» même, en la réaménageant, la Tradition. Alors même qu'il offre la possibilité de la diffusion libre et de l'expression de toute sensibilité religieuse, ainsi qu'à un rétablissement d'un droit des laïcs de participer à la vie publique de leur Église, il contribue à la remise en question de l'autorité, voire de la structure ecclésiastique et participe ainsi de l'approfondissement du processus de sécularisation que cette même autorité entend combattre.

La présente étude aura voulu seulement en esquisser quelques directions de recherche au chercheur intéressé aux évolutions contemporaines de l'Orthodoxie roumaine. J'espère que les quelques pistes présentées plus haut feront pour lui un argument suffisant pour montrer que les manifestations orthodoxes sur Internet se constituent, de plus en plus, dans une nécessité incontournable*.

* La date finale d'accès de tous les sites mentionnés, à l'exception de www.forum-ortodox.com, fermé avant cette date, aura été le 30 septembre 2006

Recenzii și note de lectură

Alexandru Florin Platon-Laurențiu Rădvan(ed), **De la „Cetatea lui Dumnezeu” la edictul din Nantes. Izvoare de istorie medievală.** Ed. Polirom, 2005, p. 492

Apărută la 35 de ani de la „*Crestomația de istorie universală medie*” publicată de Fr. Pall, lucrarea de față se dorește a fi un important instrument de lucru atât pentru cei avizați, cât și pentru publicul amator de istorie. Acoperind perioada secolelor V-XVI, autorii prezintă de-a lungul a zece capitole evenimentele, instituțiile și procesele istorice cele mai caracteristice ale perioadei. Ordonate cronologic, izvoarele surprind realități socio-politice și cultural-mentale, începând cu descrierea creștinării lui Clovis de către Gregoire de Tours (498) și terminând cu Edictul de toleranță de la Nantes (1598).

Astfel, primul capitol intitulat „*Regatul franc și Imperiul Carolingian (sec V-X)*” prezintă prin izvoarele sale, principalele coordonate ale epocii începând cu înainte menționata convertire a lui Clovis și terminând cu cronică lui Thieden și Widukind care descriu invazia ungarilor și luptele lor cu Otto I. De asemenea, în capitol sunt redată documente juridice importante pentru Evul Mediu Timpuriu cum ar fi Legea Salică, capitulariile franceze privind circulația monetară, Capitularul „De villis” (Despre domenii) sau Capitularul „Missi dominici” care, reglementa situația trimișilor împăratului cu funcția de organe de control.

Capitolul II este dedicat regatelor anglo-saxone și Angliei după cucerirea normandă (sec. VII-XIII) și, începe cu spicuri din vechile legi anglo-saxone (o comparație cu Legea Salică merită făcută), continuă cu legile lui William Cuceritorul, culminând cu acel faimos recensământ „una din cele mai remarcabile realizări de ordin administrativ a evului mediu apusean”, ce a intrat în istorie sub numele de „*Doomesday Book*”. Alte documente juridice demne de parcurs sunt Assizele de la Clarendon (1166) sau actul cedării Angliei papei Inocențiu III de către Ioan Fără de Țară (1213). Un loc aparte e consacrat primei constituții a unei țări europene: *Magna Charta Libertatum* (1215).

„*Seniorii și vasalii*” mai precis cadrele juridice ale relațiilor dintre cele două segmente sociale, este subiectul capitolului III. Respectând ordinea cronologică, se începe cu Capitulariile Carolingiene privitoare la coloni și șerbi, continuă cu legile regelui saxon Harald privitoare la stăpânirea pământului sau, un text și mai important (programatic chiar) cel elaborat de episcopul Fulbert de Chartres privitoare la obligațiile vasalului și ale seniorului. Capitolul se încheie cu o „mini-crestomație” privitoare la evoluția relațiilor senior-vasal.

Capitolul IV atinge una din punctele cele mai nevalgice ale istoriei Evului Mediu: „*Imperiul și papalitatea*”. Dacă primele trei izvoare ce prezintă încoronarea regală și imperială a lui Otto I și expansiunea Imperiului Romano-German, sunt destul de neutre ca ton, „*Dictatus papae*”(1075) elaborat de Grigore VII (1073-1085) la apogeul conflictului dintre Imperiu și papalitate sau textul depunerii și excomunicării lui Henric IV (22 februarie 1076) textul Concordatului din Worms (1122) sau al Conciliului de la Lateran privind alegerile papale sunt texte care prin tensiunea ascunsă între cuvintele înflorite și frazele scurte subliniază aprigul conflict între puterea temporală și cea spirituală.

„*Biserica în Antichitatea Târzie și Evul Mediu(sec V-XIII)*” abordează izvoare mult mai calme cum a fi *De Civitate Dei*, Doctrina petrină sau scrisoarea papei Gelasius I către împăratul Anastasius despre superioritatea puterii spirituale asupra celei temporale. Un izvor deosebit de interesant este

textul *Donației lui Constantin* „probabil cel mai cunoscut fals din istorie” după afirmația editorilor.

Un subiect inedit este abordat în capitolul VI „*Cruciadele și evreii*”. Un prim izvor este Capitularul din 814 privitor la interdicțiile la adresa unora din ocupațiile evreilor, urmată de *Cronica* lui Solomon Bar Simeon despre persecuțiile antievreiești din timpul primei cruciade. În fine un document interesant este hotărârea din 31 martie 1492 adoptată de regii Aragonului și Castiliei, Ferdinand și Izabella privitoare la expulzarea evreilor din Peninsula Iberică. În acest sens una din principalele țeluri ale Inchiziției (creată în 1478) a fost reglementarea situației evreilor și al acelor *conversos* (a evreilor trecuți la catolicism).

Capitolul VII se ocupă cu prezentarea unor izvoare referitoare la „*disputa dintre regnum și sacerdotium .Metafora corpului politic*” (sec XI-XIV) și cuprinde textele lui Hugo de Saint Victor, John de Salisbury și Aegidius Romanus cu a sa *De regimine principum libri III* (1285), una din cele mai circulare cărți din Evul Mediu, alături de lucrarea *De ecclesia potestate* de același autor.

Izvoarele privitoare la orașe și universități medievale sunt grupate în capitolul VII, ce cuprinde, printre altele, capitularii și hotărâri privind acordarea dreptului de târg, statutele Universității din Paris și un document inedit (și colorat) privitor la viața studenților din Paris, elaborat de Jaques de Vitry.

Capitolul IX, *Atitudini, conduite și senibilități colective* abordează izvoare adresate cotidianului medieval. *De nuptiis et concupiscentia* sau *De sancta virginitate* ale lui Agustin, scrisorile lui Inocențiu III referitoare la căsătorie, *Suma Theologicae* al lui Toma d'Aquino și culminând cu *Malleus Maleficarum* al lui Johanes Nider, Jakobus Sprenger și Heinrich Institoris, sunt tot atâtea texte de importanță vitală pentru mentalul medieval și pentru funcționarea unor instituții specific medievale ca Tribunalul Inchiziției.

În fine, ultimul capitol este dedicat Reformei, și cuprinde cele 95 de teze afișate de Martin Luther pe poarta catedralei din Wittemberg la 31 octombrie 1517, Actul de Supremație a lui Henrich VIII prin care se definitivă ruptura de Biserica Romei, Decretele de la Trento (1545) și se încheie cu prevederile păcii de la Ausburg (1555) și cu Edictul de toleranță de la Nantes (1595), ultimele două prefigurând ieșirea din medieval și intrarea în epoca modernă.

În concluzie: lucrarea de față este un instrument util în cercetare unor aspecte ale evului mediu și, în același timp reprezintă o lectură interesantă pentru oricine interesat de elucidarea unor taine ale Evului Mediu.

Fábián István

Istoria Transilvaniei, vol. II (De La 1541 până la 1711), Institutul cultural român. Centru de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2005. Ediție coordonată de: Ioan-Aurel Pop, Thomas Nagler, Magyari Andras, 448 p

Realizat sub egida centrului de studii Transilvane și avându-i drept coordonatori pe reputații istorici Ioan-Aurel Pop, Thomas Nagler și Magyari Andras volumul al doilea al Istoriei Transilvaniei întregeste peisajul istoriografic românesc cu o lucrare extrem de valoroasă la care și-au adus contribuția

cunoscuți istorici clujeni precum Călin Felezeu, Ovidiu Ghita, Ionuț Costea, Doru Radosav și alții.

Volumul pe care îl recenzăm redă istoria Transilvaniei începând din 1541 și până în 1711 acoperind deci perioada Principatului de la instituirea sa și până la impunerea stăpânirii habsburgice asupra Transilvaniei. Conținutul prezentei lucrări este structurat pe 6 capitole fiecare analizând un aspect din istoria principatului în intervalul 1541-1711.

Temele abordate în cadrul volumului cuprind aspecte ale istoriei politice și instituționale; economice; sociale; religioase; culturale; încheindu-se cu analiza instituirii și consolidării regimului habsburgic. O istorie deci completă care cuprinde aspectele esențiale ale evoluției principatului.

Într-adevăr din peisajul istoriografic românesc lipsește o atare lucrare axată exclusiv pe Transilvania în epoca principatului. Rațiunile editării sale sunt deci grăitoare după cum recunosc înșiși coordonatorii lucrării care s-au străduit să arate că a doua parte a secolului al XVI-lea a adus în istoria Transilvaniei transformări majore precum statornicirea unui regim nou caracterizat de dominația celor trei națiuni oficiale și de cele patru religii recepte.

O istorie a Transilvaniei plasată însă într-un context internațional. După cum ne demonstrează încă din primul capitol și istoricul Călin Felezeu. Abordarea domniei sale este centrată asupra evoluției Transilvaniei spre principat din perspectiva relațiilor internaționale ale vremii. Studiile sale sunt consacrate cadrului politic internațional precum și statutului juridic al Transilvaniei în perioada 1541-1699. Autorul nu omite să accentueze faptul că schimbarea statutului internațional al Transilvaniei a fost atât rezultat al evoluției situației politice și militare cât și că ea a creat o nouă conjunctură politică în Europa est-centrală. În legătură directă, raporturile politico-militare din centrul și răsăritul Europei în deceniile trei și șase ale secolului al XVI-lea sunt caracterizate printr-o mare complexitate, rezultată din noul echilibru de forțe apărut în urma campaniilor otomane din timpul lui Suleyman Magnificul. În ceea ce privește statutul juridic al Transilvaniei autorul mai sus menționat subliniază faptul că această schimbare a atras după sine apropierea principatului Transilvaniei de Țara Românească și Moldova, ambele aflate sub suzeranitate otomană. În același capitol consacrat istoriei politice a Transilvaniei o importanță aparte este acordată momentului Mihai Viteazul și implicațiilor stăpânirii acestuia asupra Transilvaniei. Profesorul Ioan-Aurel Pop, al cărui interes pentru domnia lui Mihai Viteazul s-a concretizat deja în studii anterioare, dezvoltă din nou acest aspect controversat în istoriografia românească. Domnia sa revine asupra problematicii încercând o dată în plus să clarifice aspectele cele mai controversate ale acestui moment din istoria Transilvaniei. Stăpânirea lui Mihai Viteazul asupra Transilvaniei, titlul și autoritatea domnitorului; măsurile luate în favoarea românilor precum și atitudinea Stărilor și reacția românilor sunt subiectele cele mai importante pe care Ioan-Aurel Pop le abordează în capitolul I al prezentei cărți. Istoricul subliniază o dată în plus faptul că Mihai Viteazul nu a unit efectiv Transilvania cu Țara Românească și apoi cu Moldova cu acestea ca să facă o Românie ci a încercat să instituie o monarhie confederată din trei țări deși sensul românesc al întreprinderii sale nu a scăpat atenției contemporanilor și urmașilor lui.

Partea a doua a cărții este consacrată evoluției politice și structurării puterii în principatul transilvănean. Se remarcă astfel studiul Doamnei Szegedi Edit referitor la constituirea și evoluția principatului. Din perspectiva autoarei

începutul principatului a stat sub semnul provizoratului și al improvizației. Deosebit de relevant este și studiul lui Anton Dorner consacrat structurii puterii. Pe lângă aspectele instituționale: Principele și curtea sa; Consiliul princiar; Cancelaria princiară; dietele; organizarea teritorial-administrativă, Dorner dezvoltă și ideea transilvanismului și a formelor de manifestare ale acestuia.

Aspectele istoriei economice, sociale și religioase precum habitatul, alimentația, configurația socială și structura confesională ale Transilvaniei sunt tratate în capitolele al III-lea și al IV-lea ale lucrării recenzate. Se remarcă studiul consacrat Reformei și constituirii identităților confesionale al doamnei Szegedi Edit. Într-o abordare complexă autoarea conchide că opțiunile confesionale din secolul al XVI-lea nu pot fi explicate monocausal, și că în pofida faptului că explicația etnică este seducătoare prin simplitatea ei, ea devine total inoperabilă în cazul maghiarilor și secuilor având în vedere pluralismul lor. De asemenea, autoarea insistă și asupra procesului de confesionalizare al românilor. Domnia sa consideră, în studiul său, că primele încercări de a răspândi ideile Reformei în rândul românilor au pornit din Sibiu și Brașov prin tipărirea de catheisme care se adresau românilor ortodocși, în special și lumii ortodoxe în general.

Într-o legătură intrinsecă cu capitolul anterior, cea de-a patra parte din Istoria Transilvaniei tratează profilul cultural al principatului Transilvaniei. Szegedi Edit, Ioan –Aurel Pop, Magyari Andras, Doru Radosav, Kovacs Andras sunt autorii care analizează cultura maghiară, săsească și cea a românilor în secolele al XVI-lea și al XVII-lea. În ceea ce privește nașterea și afirmarea culturii ardelenene aceasta este strâns de nașterea și consolidarea principatului. Despre cultura românilor în a doua jumătate a secolului al XVI-lea Ioan-Aurel Pop nota că aceasta ca de fapt și întreaga lor istorie se înscrie între două coordonate istorice: formarea principatului autonom și domnia lui Mihai Viteazul. Deosebit de interesant este și studiul domnului Kovacs Andras consacrat artei transilvănene.

Ultimul capitol readuce în prim planul expunerii evoluția politică și instituțională a Transilvaniei intrată sub stăpânire habsburgică. Din punct de vedere cronologic analiza este extinsă până în anul 1711. Unirea cu Biserica Romei ocupă un loc important în economia acestui capitol. Conform afirmațiilor profesorului Ovidiu Ghita cele întâmplate în Transilvania la sfârșitul secolului al XVII-lea trebuie plasate într-un context politic și religios mai larg, central-european. Evenimentele care au dus la unirea Bisericii românești din principat cu cea romană au fost determinate extern, după cum afirmă același autor, de procesul care a îmbinat foarte strâns comandamentele și strategiile politicii răsăritene a Sfântului Scaun cu eforturile Habsburgilor de a-și consolida stăpânirea în Ungaria și Transilvania. Războiul curuților și Pacea de la Satu-Mare încheie această remarcabilă istorie a Transilvaniei.

Prin metodele de cercetate utilizate și prin analiza unor surse documentare inedite precum și re-lecturarea prin prisma obiectivismului istoric a surselor mai vechi ale istoriei Transilvaniei prezenta lucrare a reușit să clarifice și chiar să aducă întregiri documentare epocii principatului. Este la fel de notabil și faptul că autorii, aparținând unor etnii diferite au încercat și au reușit, credem noi, să surprindă în amănunt specificitatea instituțională, etnică, culturală și confesională a principatului. Reușind să adune laolaltă nume prestigioase ale istoriei medievale și moderne transilvănene Istoria Transilvaniei volumul II confirmă încă o dată valoarea centrului istoric clujean.

Fodor Georgeta

Constanța Ghițulescu, **În șalvari și cu ișlic. Biserică, sexualitate, căsătorie și divorț în Țara Românească a secolului al XVIII-lea**, București, Editura Humanitas, 2004.

O sinteză a vieții de familie, o imagine a femeii din societatea fanariotă, lucrarea doamnei Constanța Ghițulescu se vrea o întregire a unui domeniu de cercetare prea puțin abordat în istoriografia românească actuală. Efortul său se înscrie într-una dintre direcțiile de cercetare abordate în cadrul Facultății de Istorie din București¹ asupra istoriei femeii. Ea continuă totodată liniile deschise de cercetători precum Andrei Pippidi, Maria Magdalena Szekely sau Toader Nicoară dar aduce subiectului întregiri extrem de valoroase. Cartea nu epuizează însă această temă după cum ne demonstrează și precizările autoarei, lucrarea pe care o recenzăm fiind doar o parte din teza de doctorat pe care a pregătit-o la Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris consacrată cuplului din Țara Românească a secolului al XVIII-lea. Analiza are ca punct de plecare rolul Bisericii ortodoxe ca instituție de reglementare a vieții de familie. Din analiza acestui discurs oficial se construiește imaginea femeii și rolul jucat de aceasta în societatea românească din secolul al XVIII-lea. După cum mărturisește însăși autoarea, implicarea Bisericii în problemele ținând strict de viața privată oferă neprețuita ocazie de a asista la un spectacol altfel imposibil de recuperat fără ajutorul imaginației pure, de care fac uz doar romancierii. Dar lucrarea nu se limitează doar la analiza normelor juridice care au reglementat viața de familie. Ele sunt doar puncte de plecare în „aventura cuplului” românesc începând de la alegerea partenerului, condițiile și modul de contractare al căsătoriei și încheind cu analiza cauzelor și condițiilor de pronunțare a divorțului și a destinului partenerilor separați. Analiza acestor aspecte, de altfel esențiale pentru tema de cercetare anunțată, conferă și structura cărții pe care o avem în față. Astfel această lucrare cu un titlu atât de incitant este structurată pe 4 părți fiecare constituind de fapt o altă perspectivă, o întregire, a problematicii abordate. Imaginea propriu-zisă asupra familiei în general și asupra femeii în special se construiește treptat, ca și un puzzle prin analiza aspectelor specifice istoriei de gen. Totodată autoarea urmărește neîncetat identificarea aspectelor care se ascund dincolo de percepțiile și normele teoretice care au reglementat viața de familie în secolul fanariot. Tocmai datorită acestui fapt cartea se deschide, după cum am afirmat deja, cu analiza discursului și atitudinii Bisericii ortodoxe asupra familiei. Competențele consiliului ecleziastic, ale preoților parohi, atmosfera din sala de judecată, capacitatea juridică a femeii sau mijloacele probatorii sunt doar câteva dintre aspectele abordate în această primă parte a lucrării. Cu cea de a doua parte se deschide propriu-zis aventura cuplului percepută ca începând odată cu alegerea partenerului și până la încheierea logodnei. Partea a treia a lucrării este consacrată vieții femeii proaspăt intrată în familia soțului, aventura cuplului căsătorit deci și care prilejuiește autoarei redarea unui prim studiu de caz, acela al soției marelui ban Grigore Greceanu. Ultima parte a cărții intitulată succint „Despre divorț” încheie această incursiune în istoria cuplului. Este partea în care analiza teoretică este însoțită de numeroase studii de caz fapt care nu face decât să sporească valoarea lucrării. Identificăm astfel,

¹ Vezi Alin Ciupală, *Despre femei și istoria lor în România*, Universitatea București, 2004.

pe lângă motivele care permiteau dizolvarea căsătoriei și procedurile de divorț ale timpului. „Aventura” se încheie cu analizarea destinului femeii proaspăt divorțate context în care sunt analizate aspecte precum situația copiilor, zestrea femeii și darurile bărbatului.

Pe lângă subiectele inedite cercetate de doamna Constanța Ghițulescu de notat sunt și izvoarele folosite. Date fiind acestea demersul a avut în centrul său documentele juridice - jalbe, procese, sentințe – aflate în Arhivele Naționale Istorice Centrale București. Analiza arhivei judiciare i-a oferit o șansă extraordinară deoarece astfel analiza a putu fi extinsă și asupra miilor de bărbați și femei anonimi rămași în istorie tocmai datorită unei jalbe înaintate puterii. Autoarea a studiat 420 de cupluri prezente în instanță pentru a divorța, la care se adaugă alte 160 de cupluri implicate în procese de seducție. Date fiind aceste surse și mai ales al analizei acestora cartea a reușit fără îndoială să restituie o altă imagine a secolului fanariot centrată nu pe politic sau economic ci pe individ și problemele cotidiene ale acestuia. Avem deci în față o istorie a vieții private. Ea reprezintă o contribuție extrem de valoroasă pentru istoriografia românească date fiind nu doar subiectele analizate ci și datorită faptului că avem de-a face cu o lucrare de sinteză. Autoarea nu s-a limitat strict la tratarea problemelor din perspectivă românească ci le-a inserat în istoria universală, cazurile românești fiind aproape în permanență comparate cu cele din societățile occidentale (cea engleză și cea franceză mai ales).

Nu putem decât să invităm la lecturarea acestei cărți în care veți avea în fața ochilor istoria cuplului românesc văzut atât în plan ideatic, așa cum vrea Biserica ortodoxă, cât și în plan real cu problemele cu care se confruntă zi de zi, cu certuri și împăcări, cu intervenția vecinilor și încheindu-se uneori cu divorțul. Cele mai convingătoare argumente care le putem oferi se regăsesc înscrise chiar de către autoare: „Titlul, un pic provocator, invită cititorul să exploreze un univers care nu este foarte diferit de cel propriu: certurile între vecini, bătăile între soți, nunțile cu spectacolul lor fastuos, alcoolismul și violența limbajului fac parte și astăzi din principalele știri care ne umplu și domină existența prin intermediul mass-mediei. Cine suntem? Iată o întrebare la prima vedere banală, dar repetată totuși din ce în ce mai des de istoricii timpului prezent. Răspunsul nu poate fi decât o continuă căutare în trecut, căci studierea trecutului nu se limitează numai la adunarea și înșiruirea faptelor, ci ar trebui să fie și un bun mijloc de a înțelege mai bine prezentul”.

Fodor Georgeta

Vasile Pușcaș, *Relații internaționale/transnaționale*, Cluj-Napoca, Ed. Eikon, 2005

În domeniul relațiilor internaționale, o știință care începe să prindă un necesar contur și în România, cartea profesorului univ. dr. Vasile Pușcaș reprezintă o contribuție remarcabilă. Este rodul cercetării academice și meditației unui distins specialist, care a avut ocazia să cunoască relațiile internaționale atât ca profesor și cercetător, cât și ca diplomat și ministru negociator – șef al României cu U.E. Profesorul Vasile Pușcaș a scris și a făcut

istorie, pentru a utiliza o expresie celebră. Această carte este însă mai mult decât o lucrare de istorie: autorul abordează relațiile internaționale de o manieră interdisciplinară prin excelență, apelând la concepte din istorie, științele politice, din științele economice, din geografie, sociologie, antropologie, psihologie. Utilizând un pluralism metodologic, disciplina relațiilor internaționale își construiește autonomia proprie (p. 20-21).

Riguros structurată, cartea abordează teme esențiale, precum: sistemul internațional contemporan, diplomație și negocieri, interes național și securitate națională, doctrina suveranității, interdependența și dependența, globalizarea – pro și contra, managementul crizelor.

De asemenea, autorul reliefează importanța relațiilor transnaționale în lumea contemporană, când actorii non-statali și transnaționali joacă un rol deosebit. Astfel de actori sunt corporațiile multinaționale, ONG-urile, grupurile de presiune, băncile internaționale care contribuie la fenomenul globalizării. Actorii transnaționali non-statali au devenit parteneri de anvergură pentru state și organizații internaționale, au modificat modelul stato-centric și conceptul de suveranitate (p. 181). Dar rolul statului rămâne esențial în continuare, apreciază autorul.

Cartea se întemeiază pe o bibliografie occidentală de specialitate foarte nouă, pe lucrări recent apărute, elaborate în principal de specialiști americani, francezi, germani și italieni, cu care profesorul Vasile Pușcaș dialoghează academic. Cartea oferă astfel cititorului român și acestuia la cele mai noi concepte și abordări occidentale în domeniu, asigurând un necesar sistem de vase comunicante. De altfel lucrarea stă și la baza cursului de relații internaționale pe care profesorul Vasile Pușcaș îl predă în Italia, la Universitatea din Gorizia.

Simion Costea

Ruxandra Cesereanu – ***Decembrie '89 Deconstrucția unei revoluții***, Polirom
Iași 2004, pp. 225.

Într-un moment în care se caută certitudini mai ales de la o carte de istorie, Ruxandra Cesereanu oferă exact contrariul. Analizează în cartea sa – premiată în anul 2004 de revista Cuvântul – într-un mod convingător felul în care s-au configurat și se configurează ca strategii discursive legitimizează, diversele scenarii despre revoluția din 1989. Acest demers a fost posibil poate și datorită faptului că Ruxandra Cesereanu nu este istoric de profesie, ci filolog. În cazul ei este un avantaj – în lipsa surselor istorice care ar fi permis avansarea unor ipoteze și interpretări cartea este o deconstrucție a scenariilor privind revoluția din 1989 care au circulat, au populat și uneori au infestat imaginarul social românesc postcomunist.

Cartea debutează cu ceea ce ar putea fi considerate drept evenimente precursore celor din decembrie 1989. Astfel, Ruxandra Cesereanu face o analiză a protestelor sociale anticomuniste ce au precedat revoluția cum sunt, greva minerilor din Valea Jiului din 1977 și revolta muncitorilor brașoveni din 1987. În lipsa accesului la documente scrise aceste evenimente se configurează

într-o multitudine de scenarii posibile pe baza articolelor apărute în presă, a puținelor cărți existente și a interviurilor de istorie orală.

Urmează o prezentare a evenimentelor de la Timișoara din 15-20 decembrie 1989 și din București 20-21 decembrie 1989. Pentru Timișoara este preferat termenul de insurecție. Faptul că au existat și există semne de întrebare în legătură cu caracterul acelor evenimente este dat de multitudinea de termeni care încearcă să le califice conceptual: *“manifestație, incidente, demonstrații, moment istoric, mișcare, explozie de mânie populară, tulburări, incidente, evenimente, protest, revoltă, răscoală, răzmeriță, comună insurecțională”*.

Sunt amintite pe scurt cărțile care au încercat să vină cu clarificări însă concluzia rămâne în sfera incertitudinii. Nu putem veni cu evaluări clare, deoarece multe din ipoteze țin de zvonistică. Autoarea recunoaște că o identificare a eroilor sau vinovaților este greu de făcut deoarece “cei buni s-au amestecat cu cei răi”, iar “a fi victimă nu înseamnă neapărat a fi erou.” Mărturiile orale despre revoluția din 1989 pun și ele semen de întrebare pentru istoric deoarece potrivit Ruxandrei Cesereanu “sunt adesea marcate de o limbă de lemn anticoncentraționară, de o demagogie a libertății regăsite, de patetism.” Sunt trecute de asemenea în revistă versiunile privind izbucnirea evenimentelor – în cazul Bucureștiului este accentuat rolul controversat al Frontului Salvării Naționale –organismul politic care a produs pe 22 decembrie 1989 un document politic adecvat teoretic, definit ironic de autoare “întrucât multe din punctele prevăzute și propuse în platforma program au fost încălcate și nerespectate ulterior.”

Esența cărții e reprezentată de trei capitole ce grupează în funcție de miza narativă cu funcție legitimatoare numeroasele interpretări ale evenimentelor din 1989 și autorii lor. Astfel, cei ce au dat un sens evenimentelor din decembrie sunt puriștii, susținătorii revoluției pure al cărui principal reprezentant este Ion Iliescu, cei ce au utilizat scenarii constanstanțiale teoriei conspirației și cei ce socotesc rezultatul revoluției din ‘89 drept hibridizare cu o lovitură de stat. Ion Iliescu este principalul reprezentant al revoluției pure, versiune socotită în carte și drept tendință de autolegitimare. Potrivit acestuia la Timișoara nu a fost revoluție ci revoltă deoarece nu a existat un program revoluționar. În ceea ce privește prima mineriadă din iunie 1990, potrivit lui Iliescu a fost un fel de “rebeliune legionară” stăvilită cu succes de mineri. Ideea conspirației a început cu Ceaușescu care a invocat amestecul “agenturilor străine” și al KGB-ului. Astfel de viziuni continuă cu autori mergând de la Paul Vălenaș la Pavel Coruț. “Teza revoluție hibridate cu o lovitură de stat” are și ea la rândul său numeroși adepți printre care Lucian Boia, Vladimir Tismăneanu și Victor Frunză.

Tendința de polemizare cu aceste scenarii este minimă în carte ceea ce poate fi un avantaj în acest moment deoarece înainte de orice evaluare calitativă e nevoie de o radiografiere a ceea ce s-a scris despre acest subiect controversat. În toate interpretările trecute în revistă pot fi identificate elemente de verisimilitudine, unele din ele mai mult sau mai puțin patologice, sau de un cinism fățiș. Poate pe viitor istoricii, în funcție și de accesul la o serie de documente, pot formula întrebări și ipoteze despre evenimentele din ‘89 plecând de la ele.

Cartea este însoțită de o adendă care prezintă multiplele versiuni privind trei aspecte ale revoluției din 1989 - teroriștii, armata, precum și

procesul și execuția cuplului Ceaușescu. În lipsa documentelor, și al unor materiale care să justifice o reconstituire istorică cât de cât verosimilă, autorii acestor scenarii cu un profil la fel de divers (de la jurnaliști la foști ofițeri de securitate) ca și povestirile pe care le prezintă oferă viziuni ce merg de la simple saga de folclor urban la teoria conspirației. Numai în cazul problemei teroriștilor, a identității lor și a autorității din ordinul căreia au acționat autoarea radiografiază nu mai puțin de zece scenarii ale căror miză și justificare sunt riguros analizate.

Nu în ultimul rând, deconstruirea teoriilor privind revoluția din '89 implică un fundal metodologic nedenumit, ce ține în special de dezbaterile din teoria literară. Acest metatext implicit, care poate ar fi trebuit asumat trebuie să fie cunoscut foarte bine autoarei având în vedere pregătirea de filolog. Alegerea și mai ales felul de abordare al subiectului este unul inspirat, având în vedere interpretările existente, marcate de mize politice clare, (auto)justificări și strategii de legitimare. Cartea Ruxandrei Cesereanu este așadar o lectură fascinantă – foarte utilă istoricilor ca manieră de analiză și interacțiune cu un discurs - însă în același timp sugerează eșecul istoriografiei române cu privire la reconstituirea evenimentelor din 1989.

Lipsa accesului la documente și mai ales implicita miză politică a oricărei interpretări datorată timpului relativ scurt de la evenimentele din 1989, pot constitui argumente pentru lipsa interesului istoricilor pentru subiect. Acum însă, la mai bine de 16 ani de la evenimentele din 1989, acest trecut poate redeveni treptat istorie și intra pe agenda cercetătorilor. Excelenta carte a Ruxandrei Cesereanu, ce poate fi considerată la rigoare și o lucrare istoriografică, ne arată că subiectul este încă insuficient explorat.

Eugen Stancu

Francis Fukuyama, **Construcția statelor. Ordinea mondială în secolul XXI**, Ed. Antet XX Press, 2004

Economist politic, politolog și scriitor Francis Fukuyama este unul dintre cei mai de seamă exponenți ai liberalismului în relațiile internaționale. El s-a impus în acest domeniu prin publicarea lucrării „*Sfârșitul istoriei și ultimul om*”, publicată în anul 1992, lucrare care i-a asigurat notorietatea internațională. Specialist deci al relațiilor internaționale el ne propune o nouă lucrare centrată pe construcția statelor în societatea contemporană. Deși lucrarea depășește abordările specifice istoricului recenzarea acestei lucrări într-un volum de istorie își are propria justificare dat fiind faptul că avem în față o lectură captivantă, relevantă pentru înțelegerea problematicii raporturilor internaționale care domină societatea actuală. O lucrare care întrește deci domeniul istoriografiei contemporane prin identificarea direcțiilor politicii mondiale actuale.

Dovedind o profundă cunoaștere a dinamicii politicii internaționale autorul își i-a în centrul analizei dimensiunile statalității contemporane. Potrivit autorului construcția statelor, subiect ce depășește cadrul strict istoric, dar pornind de la acesta, constă în crearea unor noi instituții guvernamentale

și fortificarea celor existente. Teoria pe care Francis Fukuyama încearcă să o susțină este aceea că acest proces de construire al statelor, - ce ar părea oarecum intrigant pentru anumite culturi în epoca actuală dominată de statele suverane în care tindem să credem că harta geo-politică nu mai poate suferi schimbări majore, - este una dintre cele mai importante teme ale comunității mondiale, pentru că statele slabe sau falite reprezintă sursa multora dintre cele mai serioase probleme ale lumii. Un aspect deci extrem de important merit să ilustreze direcțiile spre care se îndreaptă societatea umană. O tematică ce revine în atenția istoricilor, politologilor și după cum am observat și în atenția specialiștilor în relații internaționale. După cum însuși autorul mărturisește această lucrare se bazează pe seria de Conferințe Messenger Lectures pe care a susținut-o la Universitatea Cornell din Ithaca, New York în februarie 2003. Dar lucrarea își are sursa de inspirație într-un alt eveniment major care a marcat liniile directe ale raporturilor internaționale din ultimii ani. Această sursă se regăsește în paginile lucrării dar fără a fi mărturisită explicit de către autor. Este vorba despre atacurile teroriste din 11 Septembrie evenimente care au generat reflecții și au readus în discuție problema statelor mai slab dezvoltate percepute ca focare de dezordine și amenințări asupra ordinii mondiale. De la această amenințare generată de structuri politice slabe pornește Francis Fukuyama în demersul său de a identifica modul sau modurile în care se poate reinstitui echilibrul internațional prin „construcția statelor” slabe, construcție care are ca și model democrațiile liberale de tip occidental.

Din punct de vedere structural lucrarea este organizată pe 4 capitole în cuprinsul cărora autorul dezbate problema statalității, rolul statelor, raportul dintre statele „slabe” și administrația publică, fundamentele legitimității internaționale încercând să „rezolve” problema acestor state într-o comparație foarte elaborată –deși uneori dificil de urmărit – a structurii statelor puternice cu cele slabe. Din această perspectivă, a temei abordate, lucrare are 3 părți principale. Prima înfățișează un cadru analitic de referință pentru înțelegerea dimensiunilor multiple ale statalității. A doua parte se constituie într-o analiză a cauzelor slăbiciunii statelor și mai ales asupra motivelor pentru care nu poate exista o știință a administrației publice. Iar a treia parte discută dimensiunile internaționale ale slăbiciunii statelor. Fără a detalia fiecare aspect în parte lăsând acest privilegiu cititorului câteva dintre concluziile centrale ale autorului se impun a fi menționate dată fiind valoarea acestora. Una dintre cele mai interesante analize este aceea referitoare la posibilitatea unui „import” de instituții, ca posibilă soluție pentru „construcția statelor”. De fapt Francis Fukuyama a încercat să afle dacă este posibil un astfel de import. Concluzia la care a ajuns după studierea unor cazuri concrete este aceea că există limitări ale capacității de transfer a cunoștințelor despre construcția și reforma instituțională către țările în curs de dezvoltare. Concluzia nu surprinde însă deoarece un astfel de import nu poate fi încununat de succes din moment ce el presupune ignorarea realităților politico-instituționale ale statului vizat. Astfel Francis Fukuyama subliniază necesitatea de a crea instituții ancorate în cadrul respectiv și nu simpla reproducere – fără spirit critic – a unui set de instituții viabile în statele dezvoltate. Așadar, în viziunea autorului, comunitatea internațională ar trebui să creeze instituții indigene care să se poată menține singure. Pornind de la acest aspect Francis Fukuyama încearcă să identifice și modalitățile prin care comunitatea internațională poate să intervină în astfel de cazuri ca atare analiza pornește de la interpretarea diferitelor dimensiuni ale

conceptului de legitimitate internațională. Este fără îndoială aspectul în tratarea căruia se regăsesc cel mai bine ecourile evenimentelor de la 11 septembrie. Abordarea acestui aspect permite autorului analiza exemplului american. În viziunea sa după aceste evenimente logica politicii externe a SUA se îndreaptă spre o situație în care fie își asumă responsabilitatea statelor slabe, fie aruncă problema în brațele comunității internaționale. Francis Fukuyama vorbește și de așa numita „doctrină a războiului de preîntâmpinare” a cărei folosire, în cazul SUA, va plasa statul american într-o poziție de guvernare a populațiilor potențial ostile din țările care amenință cu terorismul.

O lectură deci extrem de interesantă centrată pe analiza dinamicii politice actuale, pe complexitatea acestor raporturi și mai ales asupra problemelor pe care contextul politic actual le presupune. Construcția statelor este încă un concept viabil care preocupă și trebuie să preocupe încă dacă se dorește atingerea ordinii mondiale în sensul literal al termenului. Lucrarea domnului Francis Fukuyama facilitează deci o mai bună înțelegere a raporturilor internaționale în acest început de secol XXI, lectura ei a permis o mai bună identificare a direcțiilor spre care se îndreaptă raporturile internaționale. Stabilitatea este de dorit dar pentru atingerea ei trebuie deci rezolvată problema statelor slabe, văzute ca elemente disturbatoare ale echilibrului internațional.

Fodor Georgeta

Anuarul Școlii Doctorale „Istorie. Civilizație. Cultură”, I/2005, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2005, 528 p.

A face o recenzie critică unui anuar este o sarcină relativ dificil de realizat deoarece există riscul de a cădea în diletantism, aceasta cu atât mai mult cu cât se poate întâmpla, iar cazul de față o confirmă, ca tematica abordată să fie extrem de variată și specifică diverselor epoci istorice. Riscul este cu atât mai mare cu cât azi, pentru avea o contribuție cu adevărat valoroasă istoricul și în general toți aspiranții la titluri academice sunt constrânși la o strictă specializare pe anumite domenii, și în cadrul lor, pe anumite teme. Dovadă a acestei orientări este și repartitia pe secțiuni a volumului de față, care prin studiile propuse acoperă exact cele patru perioade consacrate: antică, medievală, modernă și contemporană. Personal, eludând cronologicul, vedem și posibilitatea de a oferi o configurație diferită a tablei de materii - prezentă și aici dar totuși subordonată cronologicului - care să urmărească doar preocupări comune.

Ajunși în acest punct ne putem întreba în ce măsură, în noul sistem doctoral reprezentat de școala doctorală, preocupările tinerilor doctoranzi corespund unei oferte de studii doctorale pe care credem că le implică un asemenea sistem de școlarizare sau în ce măsură ele reprezintă strict interesul candidatului. Cu alte cuvinte, există o „școală” în ce privește cultivarea anumitor teme sau modele de cercetare? Ajungem astfel într-un punct care ne permite să sesizăm o categorie largă de articole integrabile unor teme devenite clasice în mediul universitar clujean: urbanizarea Daciei romane cu efectele ei culturale și

sociale, perioada principatului, demografia istorică, istoria cărții, relațiile cu Imperiul habsburgic și mai nou, după 1989 istoria bisericii. Și cele privind formarea identităților în mediul transilvan putem spune că au devenit piste clasice de când cu valoroasa contribuție a profesorului Sorin Mitu. Într-un anumit sens putem spune că pe acest segment există o tradiție datorată specializărilor conducătorilor de doctorat. Teme mai noi precum cele dedicate relațiilor moarte-societate, istoria copilăriei, a relației dintre ideologie și procesul didactic, subiectivarea discursului istoric, capabile de a diversifica și îmbogăți interesul pentru teme care în apus au făcut deja să curgă considerabile râuri de cerneală pot fi definite ca pasiuni personale față de care există semne firave de interes ale unor istorici răsăriți în diferite centre universitare din România. Salutară este deschiderea de care dau dovadă cadrele de la Universitatea din Cluj pentru aceste teme care, de ce să n-o spunem, poate permite un proces în care deopotrivă studentul și conducătorul de doctorat reușesc să se dezvolte pe terenuri rar explorate la noi cel puțin de către istoric. Aceste teme sunt cele care permit acea încercare de dinamizare a procesului, cam lent în istoriografia românească, ce mizează pe utilitatea, necesitatea, am zice, interdisciplinarității.

Constituit dintr-o serie de referate susținute ca examene pe parcursul etapei examinării din primii doi ani de doctorat, considerăm că o prezentare a problemelor studiate ar fi utilă pentru ca semnalul pe care îl tragem să își atingă unul dintre scopuri, invitația la lectură a acelor studii, considerate subiectiv interesante de către fiecare cititor în parte.

Prin lucrările lor, unii autori dezvoltă un interes nemărturisit dar destul de evident pentru ideile conexe unei cuprinderi, la diferite niveluri, a evoluțiilor locale în conceptele cadru ale Europei începând cu vremea imperiului roman (Carmen Mihăilă, Ștefania Lalu), continuând cu cele din vremea evului mediu (Florin D. Soporan, Iulian M. Damian, Alexandru Simon), a epocii moderne (Ioana Mihaela Bonda) și contemporane (András Máthé, Dinu Gherman, László Wellmann).

În general celelalte lucrări se referă la probleme punctuale din istoria Transilvaniei sau Ungariei, iar ulterior anului 1918 se concentrează asupra unor aspecte legate de problemele pe care provincia intracarpatică prin specificul ei le-a ridicat, un loc privilegiat ocupându-l interesul pentru problema minorităților.

Un număr restrâns de studii încearcă o introducere în aspecte particulare specifice istoriografiei sau istoriografiei unor subiecte speciale, chiar dacă după părerea noastră, fiecare dintre studiile cuprinse ar fi trebuit să aibă asemenea referințe teoretice introductive. De interes semnalăm și contribuții privind aspecte ale demografiei istorice capabile să spargă clișee (Bogdan Crăciun). Analize concentrate asupra unor aspecte mai generale (Mihai Florin Hasan) sau dimpotrivă speciale (László Pakó) ale dreptului penal din Transilvania sunt relevante pentru înțelegerea practicilor sociale, mentalităților din diferitele comunități locale, ținându-se cont desigur de particularismul lor confesional și etnic. Relația dintre statul totalitar și manifestarea religioasă demonstrează un interes special prin studiile lui Crina Capota și Florentina Denisa Bodeanu.

În fine, pentru a putea discerne în ce măsură temele abordate de candidați la tot mai demonetizatul – cel puțin în România – titlu de doctor se înscriu în tematica propusă în cadrul școlii doctorale ar fi fost utilă și o prezentare cât de sumară a cursurilor doctorale propuse tocmai pentru a putea

stabili în ce măsură rezultatul muncii este fundamentat pe dezbaterile între specialiștii în formare în cadrele seminarilor sau în ce măsură este strict efortul susținut al unui candidat și al conducătorului interesat într-o anumită problemă.

Lăsând cititorul să aleagă asupra a ce va stăruie din cele 44 de studii, inegale valoric, considerăm prezentul anuar un canal de debut util exersării în ale științei istoriei și o promisiune pentru viitor atât în ce privește continuitatea editorială cât și valoarea intrinsecă a articolelor selectate.

Marian Zăloagă

Anuarul Institutului de Istorie „George Bariț”. Series Historica, Cluj-Napoca, 2005, 646 p.

Continuând linia tradițională deja cunoscută Anuarul Institutului de Istorie „George Bariț” din 2005 confirmă importanța centrului clujean ca punct central de referință pentru studiile istorice. Diversitatea studiilor cuprinse în acest volum oferă o lectură extrem de interesantă. Volumul propune un număr de 21 de studii de istorie impresionante atât prin tematica abordată cât și prin suportul documentar solid utilizat. Majoritatea acestora acoperă un palier cronologic ce se răsfrânge în istoria modernă și contemporană. Excepție face doar studiul domnului Alexandru Simion aparținând istoriei medievale intitulat: „Lumea lui Djem. Buda, Suceava și Istanbul în anii 1480”. Studiul reconstituie un episod din lupta antiotomană. Punctul central în jurul căruia se construiește discursul este Djem, fratele și rivalul lui Baiazid al doilea. Dintre celelalte studii care ne-au captat atenția se impune să le menționăm pe acelea consacrate evenimentelor revoluționare ale anului 1848 precum acelea ale lui Liviu Botezan și Ioana Botezan, Formele de manifestare și specificul acțiunilor țărănești din scaunele secuiești în primăvara anului 1848; Gelu Neamțu și Viorel Cîmpean, Aspecte ale revoluției de la 1848 în părțile Sătmarului. Articolele consacrate acestei problematici dar și acelea care dezvoltă aspectele legate de activitatea elitei românești în epoca postpașoptistă precum acelea ale lui Lorand Madly, Vlad Popovici se constituie în importante întregiri documentare ale perioadei istorice. Nu trebuie să omitem nici studiile de istorie contemporană centrate asupra unor aspecte diverse ale comunismului românesc. Interesante sunt studiile de caz, adevărate reconstituiri istorice pentru o perioadă încă insuficient tratată de istoricii români. Astfel se remarcă studiul de caz al lui Gabriel Moisa asupra Frontului Plugarilor. În viziunea autorului acest Front a constituit încă de la înființare una dintre cele mai obediente organizații politice față de Partidul Comunist Român. De notat este și studiul lui Ottmar Trașcă consacrat primilor ani ai colectivizării agriculturii în regiunea Cluj. Demersul domnului Ottmar Trașcă își găsește justificarea în importanța și mai ales impactul epocii comuniste la toate nivelele societății românești. Potrivit domniei sale colectivizarea a fost o componentă esențială a procesului de comunizare și stalinizare al României cu repercusiuni până în zilele noastre. Fără a insista asupra colectivizării în general autorul își centrează analiza asupra procesului colectivizării astfel cum

s-a desfășurat acesta în regiunea Cluj. El nota faptul că în cazul aceste regiuni înființarea GAC-urilor (gospodăriilor agricole colective) a fost însoțită de o puternică campanie propagandistică ce s-a concretizat prin folosirea brutală și pe scară largă a mijloacelor coercitive. Concluziile pe care autorul ni le oferă vizavi de acest aspect care mai necesită abordări istorice se impune să reținem că la fel ca și în URSS impunerea modelului stalinist în agricultura din România a fost efectuată prin uzitarea masivă și neîngrădită a terorii precum și că acest proces al colectivizării forțate a lăsat urme adânci în cadrul societății românești și care mai sunt resimțite încă în zilele noastre.

O a doua secțiune a volumului cuprinde sub titlul „Contribuții” o serie de restituiri documentare extrem de valoroase pentru istoricii români. Se remarcă astfel Ioan Chindriș care ne redă corespondența lui Corneliu Coposu cu preotul Simion Man în intervalul cronologic al anilor 1976- 1991. cercetătorul clujean redă publicului interesat un număr de 24 de epistole trimise de către Corneliu Coposu preotului Simion Man și respectiv un număr de 51 de scrisori pe care același preot i le-a trimis lui Corneliu Coposu.

Din prezentul volum nu lipsesc nici recenzii ale celor mai recente apariții editoriale. Dintre cele mai interesante lucrări recenzate sunt de menționat lucrările consacrate problematicii romilor. Recenzarea lor indică de fapt una dintre direcțiile de cercetare ale centrului universitar clujean unde, după cum se știe, funcționează de câțiva ani sub coordonarea domnului Florin Moisă, Centrul de resurse pentru Romi.

Anuarul mai cuprinde în final, în secțiunea Cronică, și indicii de vizibilitate ai Institutului clujean pe anul 2004 demni de trecuți în revistă dat fiind faptul că redau preocupările dar mai ales rezultatele activităților științifice ale membrilor acestui institut, un real feed-back al principalelor direcții de cercetare abordate de către acești cercetători. Nu trebuie să oitem faptul că în cadrul aceleiași secțiuni se regăsesc omagiați doi dintre istoricii de marcă români: profesorul Alexandru Husar și profesorul Gligor Popi.

Nu putem deci decât să apreciem rezultatele activității Institutului de istorie „George Bariț” așa cum s-au regăsit acestea în cuprinsul prezentului anuar. Lectura și recenzarea volumului din 2005 oferă o trecere în revistă a preocupărilor științifice ale istoricilor clujeni precum și al colaboratorilor acestora. Căci trebuie să amintim faptul că Anuarul din 2005 nu cuprinde numai studii ale cercetătorilor clujeni. Pe lângă contribuțiile acestora în cuprinsul acestui volum se regăsesc și studii ale unor cercetători din Arad, Oradea, București, Tg-Mureș, Iași și chiar și din Tokyo. el se constituie într-un volum impresionant prin cantitatea dar mai ales prin calitatea informațiilor furnizate.

Fodor Georgeta

Erată la Studia 6

Erată Studia Universitatis Petru Maior, Historia, nr. 5/2005

p. 248 textul *From the fact [...] brothers* în ghilimele

p. 249 textul *These [people] [...] today* în ghilimele

p. 252 textul *Because of the way [...] are seeking* în ghilimele